[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे

काव्यमाला ।

प्राकृतपिङ्गलसूत्रम् ।

[illegible]

[illegible]

कि च माङ्गनिरिव गमन्हति गेय गेतमि मनो रियान्नि ।
भारती भजतु मार्गनिरता लज्जया पन्नमी रमानन्त् ॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृदभिमतसिद्धये छन्दःशास्त्राभिज्ञपिङ्गलनागानुस्मरणलक्षणं मङ्गलमाचरति—

जो विविहमत्तासाअरपारं पत्तो विविमलमइहेलम् ।
पढमभासतरण्डो णाओ सो पिङ्गलो जअइ ॥ १ ॥

[यो विविधमात्रासागरपारं प्राप्तो विविमलमतिहेलम् ।
प्रथमभाषातरण्डो ज्ञानः स पीङ्गलो जयति ॥]

गरुडवचनारूपगुरुबुद्धिमाहात्म्येन विविमलमतिहेल वि पक्षी गरुडस्तस्य विमला या मतिर्बुद्धिस्तस्या हेला अनादरो यस्मिन्कर्मणि एव यथा स्यात्तथा स पिङ्गलः शेषनागो जयति । स कः । यो ज्ञानः । अर्थाद्गरुडेन । पिङ्गलनागोऽत्र ब्राह्मणरूपधारीति । कीदृशः । विविधमात्रारूपसागरपारं प्राप्तः । यद्वा विविधमात्राभिः प्रस्तारं कुर्वन्समुद्रपारं प्राप्तः । पुनः कीदृशः । प्रथमं भाषाया अवहट्ठ(अपभ्रंश)भाषायास्तरण्डस्तारणिरित्यर्थः । 'पादालिन्दी तरण्डो नौः' इति हारावली । संस्कृते त्वाद्यकविर्वाल्मीकिः । प्राकृते शालिवाहनः । भाषाकाव्ये पिङ्गलः । अत एव प्रथमपदोपादानम् । प्रसिद्धं चैतल्लोके कथानकम्—एकदा शेषनागो ममोपरि कियती भूमिरस्तीति पृथिव्या विस्तारं जिज्ञासुः पिङ्गलनामा ब्राह्मणो भूत्वा भुवमवातरत् । अनन्तरं च गरुडः प्रसिद्धवैरत्वात्तं जिघत्सुर्दूरादधावत् । तदा पिङ्गलस्तमवादीत्—'अहं कविर्मम कौशलं पश्य यदेकत्र लिखामि न तदन्यत्रेति । यद्येतावन्तरमहं पश्यसि तदा मां खादिष्यसीति तेनानुमत एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षर(पर्यन्त) प्रस्तारं कृत्वा समुद्रतीरपर्यन्तं गतवान् तं वञ्चयित्वा जलं प्रविवेश । अथ 'सांयात्रिकः पिङ्गल' स्याच्छेषनागोऽपि पिङ्गलः' इति कोशमहिम्ना स पिङ्गलः पोतवणिग्जयति । स कः । यो विशिष्टमतिहेलं यथा स्यात्तथा विविधया अनेकरूपया मात्रा धनेन वाणिज्यं कर्तुं सागरपारं प्राप्तः । कीदृशः । प्रथममेव भासमानस्तरण्डो नौर्यस्य भाभिः कान्तिभिरस्यते क्षिप्यते इति भातस्ताहशस्तरण्डस्तारियंस्येति वा । पुनः । ज्ञानः । अपरैरन्यैः पोतवणिग्भिरित्यर्थः । गाथा छन्दः । तल्लक्षणं तु तत्प्रकरणे ज्ञास्यामीति न लिख्यते ॥

एवमाचरितमङ्गलः सम्प्रति गुरुलघुविवर्तं छन्दःशास्त्रं मन्वानस्तद्व्यवस्थां कुर्वन्नाह—

दीहो संजुत्तपरो विन्दुजुओ पाडिओ अ चरणन्ते ।
स गुरू वङ्क दुमत्तो अण्णो लहु होइ सुद्ध एक्कलो ॥ २ ॥

१. 'परमं' इति रविकरः. २. 'प्राप्तोऽपि विमल' इति रवि०. ३. 'नागः' इति रवि०.

[दीर्घः संयुक्तपरो बिन्दुयुतः पातितश्च चरणान्ते ।
स गुरुर्वक्रो द्विमात्रोऽन्यो लघुर्भवति शुद्ध एककलः ॥]

दीर्घाः—आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ओ, औ । ह्रस्वान्तस्य प्राकृते ओकारादेशस्तेन तद्ग्रहणम् । तथा संयुक्तः परो यस्य एवंविधः पूर्वो वर्णः। प्राकृते एतावन्त एव । अत एवोक्तमभियुक्तैः—'एओअंमलघुरओ सभासपुंहिं चेत्र वण्णाओ । ककारतवगो अन्ता दह वण्णा पाउए ण हुअन्ति ॥' अस्यार्थः— ए ओ अं म ल इति पञ्च वर्णानां पुरतः ऐ औ अः य व इति पञ्चैव । सकारस्य यथाप्राप्तावपि वर्णौ शषौ । कचटतवर्गाणामन्त्याक्षराः ङञनाः । संयुक्ता दश वर्णाः प्राकृते न भवन्ति । चरणान्ते पातितो वा गुरुरिति । एवंविधो यो वर्णः स गुरुर्भवति । अत्र विकल्पार्थे चकारः । विकल्पो गुरुरित्यपेक्षायामुच्यते—वक्रः अवृत्तः । सोऽपि कतिमात्र इत्युच्यते—द्विमात्रो द्विकलः । उक्तं च—'गुरुस्तु द्विकलो ज्ञेयो नागदन्तसमाकृतिः' इति । अन्यो द्वितीयो लघुर्भवति । कीदृशः । शुद्धोऽवक्रः । एककल एकमात्रः । उक्तं च—'लघुस्तदन्यः शुद्धोऽमात्रैकमात्रः प्रकीर्तितः' इति । आभ्यामेव गणद्वयाभ्यां प्रयोजनमिति । गाथा छन्दः ॥

तानुदाहरणेन दर्शयितुमाह—

माई रूए हीओ हिण्णो जिण्णो अ वुड्ढओ देओ ।
संभुं कामन्ती सा गोरी गहिलत्तणं कुणइ ॥

[मातः, रूपैर्हीनो हीनो जीर्णश्च वृद्धो देवः ।
शम्भुं कामयमाना सा गौरी ग्रहिलत्वं करोति ॥]

पार्वत्या सखी प्रति विजयादीनामन्योन्यं सल्लापः । मातरं वदति रूपेण हीनो त्रिनेत्रत्वात् । हीनो जात्यादिना अलक्ष्यजन्मत्वात् । जीर्णश्च रोगादिना कण्ठविषनिविष्टत्वात् । वृद्धो बहुधा । यद्वा आढ्योऽप्यवृद्ध इत्यर्थः । दिगम्बरत्वात् । देवः दीव्यति क्रीडतीति देवः पाक्षि(शि)कः । श्मशानवासक्रीडासक्त एतादृशः । तमपि शंभुं कामयमानाभिलषमाणा गौरी अहो ग्रहिलत्वमपि(ति)निर्बन्धं करोतीत्युपहासः । अत्र माईत्यादि दीर्घोदाहरणम् । हिण्णो जिण्णो इति संयुक्तपरोदाहरणम् । संभुं (इति) सानुस्वारोदाहरणम् । कुणइ इत्यत्र पादान्तस्थयोर्गुरुत्वोदाहरणमिति । गाथा छन्दः ॥

एवं लक्षणेन गुरुलघुत्वलक्ष्य पुनर्विकल्पयोरपवादमाह—

कत्थवि संजुत्तपरो वण्णो लहु होइ दंसणेण जहा ।
परिहसइ चित्तधिज्जं तरुणिकडक्खम्मि णिव्वुत्तम् ॥ २ ॥

[कुत्रापि संयुक्तपरो वर्णो लघुर्भवति दर्शनेन यथा ।
परिस्खलति चित्तधैर्यं तरुणीकटाक्षे निर्वृत्तम् ॥]

---

१. मूलपुस्तके [illegible] च 'माई' इत्यस्मात्पूर्वं 'जहा (यथा)' इत्यधिकमस्ति.

गुणविरहात्ते संयुक्तः परो यस्य एवंविधः पूर्वो वर्णो लघुर्न भवति । वर्णैन सं-धात्वनुरोधेन कृता । बहुविधम् इति शेषः । गुणविरहात्ते नवत्र विपरीते परिवर्तनाति । अत्र तु इत्यत्र संयुक्तवर्णापेक्षया पूर्वस्य विकल्पेन गुरुत्वम् । तकारो छन्दोभङ्ग-प्रसङ्गः । गाथा छन्दः ॥

अथ प्रकारान्तरमाह—

इहिआरा बिन्दुजुआ एओ सुद्धा अ वण्णमिलिआ वि लहू ।
रह वञ्जणसंजोए परे असेसं वि सविहासम् ॥ ५ ॥

[इकारहिकारौ बिन्दुयुतौ एओ शुद्धौ च वर्णमिलितावपि लघू ।
रेफहकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभाषम् ॥

इकारहकारौ बिन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च शुद्धौ एकलौ वर्णमिलितौ च तथैव रेफहकारावपि व्यञ्जनेन सह संयुक्तौ अपि पूर्वो गुरुर्वोऽपि विकल्पेन कविभिर्लघवो भवन्ती-त्यर्थः । सिंहिणी छन्दः ॥

एतदेवोदाहरणेन स्फुटीकरोति जहा—यथा—

माणिणि माणहिँ काइँ फल एओ जे चरण पडु कन्त ।
सहजे भुअंगम जइ णमइ किं करिए मणिमन्त ॥

[मानिनि मानेन किं फलं ऐयं यदि चरणयोः पतितः कान्तः ।
सहजेन भुजंगमो यदि नमति किं क्रियते मणिमन्त्री ॥]

मानिनि, मानेन किं फलं प्रयोजनं अथ यदि कान्तश्चरणयोः पतितः । तदा त्वदीयं निष्फलं मानमित्यर्थः । यदि स्वभावादेव भुजंगमः कामुको नमति तदा स्त्रीभिः प्रिय-वशीकरणाय मणिमन्त्री किं क्रियते । न किमपीत्यर्थः । अर्थान्तरे च भुजंगमः सर्पो यदि स्वभावेनैव नमति शान्तो भवति तदा गारुडोद्गारिमणिमन्त्री किं क्रियते । अपि तु न क्रियते । प्राकृते तु हिँ काइँ इत्यत्र इकारहिकारौ बिन्दुयुतावपि लघू भवतः । केवलौ ए-कारौकारौ लघू । जे इत्यत्र जवर्णमिलित एकारोऽपि लघुः । एओ एवमित्यर्थे ॥

रहवञ्जणस्स जहा—'रेफहकारव्यञ्जनयुक्तस्य यथा'—

घेउँ सहज तुहुँ चञ्चला सुन्दरि हदहिँ चलन्त ।
पअउ ण घल्लसि लुल्लणा कीलेसि उण वहुसन्त ॥

१. 'इहिआरा' रवि०. २. 'किं करिअए' रवि०. ३. 'मानैः' रवि०. ४. 'एव' रवि०. ५. 'कुरुतः' रवि०. ६. 'एओ जे इति नागेन्द्री भाषा । एवं यदीत्यर्थः' रवि०. ७. 'चेइ' रवि०. ८. 'लुल्लणा इति देशी अर्थे वर्तते' इति रवि०. ९. 'कीलसि' रवि०.

[चेतः सहजेन त्वं चञ्चलं सुन्दरीह्रदे वलत् ।
पदमपि न ददासि अधम क्रीडसि पुनरुल्लमन ॥]

हे चेतः, त्वं स्वभावादेव चञ्चलमसि इदानीं तु सुन्दरीरूपे ह्रदे पतत् (वलत्) पदमपि नान्यत्र ददासि । अतस्तव सहजमपि चापल्यं गतमिति भावः । किं च रे अधम उल्लसत्पुनस्तत्रैव क्रीडसि । नापयासि तत इति भावः । कस्यांचिद्प्राप्यायामासक्तस्य कस्यचिद्वचनम् । अत्र ह्रसंयोगपूर्वस्य रि इत्यस्य लघुत्वम् । तथा ह्रसंयोगपूर्वस्य उकारस्य लघुत्वम् । गुरुत्वे छन्दोभङ्गः । दोहा छन्दः ॥

पुनरपि विकल्पान्तरमाह—

जइ दीहो विअ वण्णो लहू जीहा पढइ सो वि लहू ।
वण्णो वि तुरिअपढिओ दोत्तिण्णि वि एक्क जाणेहु ॥ ८ ॥

[यदि दीर्घमपि वर्णं लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघुः ।
वर्णौ (वर्णा वा) अपि त्वरितपठिता द्वौ त्रयो वा एकं जानीत ॥]

यदि दीर्घमपि गुरुमपि वर्णं लघु कृत्वा जिह्वा पठति तदा तं वर्णं लघुं जानीत । किं च वर्णौ त्वरितपठितौ वर्णा वा त्वरितपठिता द्वौ वा त्रयो वा एक एव वर्ण इति जानीत । गाथा छन्दः ॥

उदाहरणमाह । जहा—

अरेरे वाहहि कान्ह णाव छोटि डगमग कुगति ण देहि ।
तइ इथि णदिहिँ सँतार देइ जो चाहसि सो लेहि ॥

[अरेरे वाहय कृष्ण नावं सूक्ष्मां डगमग कुगतिं न देहि ।
त्वमस्यां नद्यां संतारं दत्त्वा यदपेक्षसे तद्गृहाण ॥]

अत्र अरे रे इति संबोधनद्वयं त्वरया प्रयुज्यते । वाहय कृष्ण नावं सूक्ष्माम् । डगमगेत्यनुकरणम् । चञ्चलतयामेतस्यां मा त्वं अल्पभारेण कुगतिं मा देहि । त्वमेतस्यां नद्यां यमुनायां संतारं पारगमनं दत्त्वा आनन्देन यदपेक्षसे तदेव गृहाण । मनोभिलषितमालिङ्गनचुम्बनादिसुखमसंकोचं गृहीत्वा पारं दर्शयेति भीतगोपीवचनम् । अत्र त्वरितपठने वर्णानामेकत्वम् । तथात्वे छन्दोभङ्गः । दोहा छन्दः ॥

छन्दोग्रन्थस्योपादेयतां दर्शयति—

जेम ण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद्धअद्धेण ।
तेम ण सहइ सवणतुला अवछन्दं छन्दभङ्गेण ॥ ९ ॥

---

१. 'जीहा' इति०. २. 'यदि दीर्घोऽपि वर्णो लघु जिह्वया पठ्यते' इति०. ३. 'वर्णोऽपि त्वरितपठितो' इति०. ३. 'रे' टी०. ४. 'सूक्ष्मां' इति०. ५. 'कुगति' इति०. ६. 'संतारं यत्प्रार्थयसि' इति०. ७. 'नाविकमुद्दिश्य रे इति संबोधनं युग्मम् । प्रथमपदार्थे लघुजिह्वापाठाल्लघुत्वम् । द्वितीयपदार्थे रेकारादीनां त्वरितपठितानामेकवर्णता' इति०.

[यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्धार्धेन ।
तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छन्दस्कं छन्दोभङ्गेन ॥]

अयमर्थः—यथोभयपार्श्वसमायाः कनकतुलायास्तिलार्धदानेनापि वैषम्यं भवति तादृशमपि भारं न सहते तथैव श्रवणतुलापि छन्दोभङ्गेनापच्छन्दस्कं कवित्वं न सहते । तादृशं काव्यं तस्या भारायत इत्यर्थः । अत्र जेते इति जिह्वया लघूकृत्य पठनीयौ । गुरुत्वे छन्दोभङ्गः । गाहू छन्दः ॥

न केवलं छन्दोभङ्गेन श्रवणदुःखमपरमप्यनिष्टं भवतीत्याह—

अबुह बुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्खणविहूणम् ।
भूअग्गलग्गखग्गहिँ सीसं खुडिअं ण जाणेइ ॥ ७ ॥

[अबुधो बुधानां मध्ये काव्यं यः पठति लक्षणविहीनम् ।
भुजाग्रलग्नखड्गेन शीर्षं खण्डितं न जानाति ॥]

बुधानामधीतच्छन्दःशास्त्राणां मध्ये लक्षणविहीनं काव्यं यः पठति सोऽबुधः । मूर्ख इत्यर्थः । किं च भुजाग्रलग्नखड्गेन खण्डितमपि स्वशीर्षं न जानाति । भुजाग्रमङ्गुलीभिरुपलक्षितेनैतेनोद्धरणहस्तानामङ्गुल्यैरशुद्धं कवित्वमिति यदेतत्करणं तदेव खड्गायत इत्यर्थः । तेन शीर्षं कवित्व(त्व)रूपं खण्डितमिति न जानाति । यद्वा भुजाग्रलग्ना ये खड्गा इव नखाः । एतेन 'छन्दोभङ्गं नखो देय.' इति भावः । गाथा छन्दः ॥

अथ गुरुलघुज्ञानानन्तरं यथा मात्रमात्रस्य च्छन्दःशास्त्रे मात्राप्रस्तारो वर्णप्रस्तारश्चेति प्रस्तारद्वयं तत्र मात्राप्रस्तारे कलागणनापुरःसरं गणव्यवस्थां कुर्वन्नाह—

टट्ठडढाणह मज्झे गणभेआ होन्ति पञ्च अक्खरओ ।
छ.प.च.त.दा. जहसंखं छप्पञ्चचउत्तिदुकलासु ॥ ८ ॥

[टठडढणानां मध्ये गणभेदा भवन्ति पञ्चाक्षरतः ।
छ. प. च. त. दा. यथासंख्यं षट्पञ्चचतुस्त्रिद्विकलासु ॥]

अयमर्थः—टठडढणाः पञ्चाक्षराणि षट्पञ्चचतुस्त्रिद्विकलानां यथासंख्यं संज्ञा भवन्तीत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥

---

१. 'मध्ये अक्षराणां पञ्चस्थानि गणभेदा भवन्ति । के ते । टठडढणाः । त एव यथासंख्यं छ. प. च. त. द. संज्ञा भवन्ति । कुत्र संज्ञिताः । षट्पञ्चचतुस्त्रिद्विकलासु । षट्कलात्मकस्य स एव टगणः । पञ्चकलात्मकगणः स एव पगणः । चतुष्कलो डगणः स एव चगणः । त्रिकलो ढगणः स एव तगणः । द्विकलो णगणः स एव दगणः ।' टी०.

अथ तेषां सगंख्यं भेदमाह—

टगणो तेरहभेओ भेआ अट्ठाइँ होन्ति ठगणस्स ।
डगणस्स पञ्च भेआ तिअ ढगणे बे वि णगणस्स ॥ ९ ॥
[टगणस्त्रयोदशभेदो भेदा अष्टौ भवन्ति ठगणस्य ।
डगणस्य पञ्च भेदास्त्रयो ढगणे द्वावपि णगणस्य ॥]

टगणः षट्कलस्त्रयोदशभेदः । ठगणः पञ्चकलोऽष्टभेदः । डगणश्चतुष्कलः पञ्चभेदः । ढगणस्त्रिकलस्त्रिभेदः । णगणो द्विकलो द्विभेदः । गाथा छन्दः ॥

मात्राप्रस्तारप्रकारमाह—

पढमगुरुहेट्ठठाणे लहुआ परिठवहु अप्पबुद्धीए ।
सरिसा सरिसा पन्ती उव्वरिआ गुरुलहू देहु ॥ १० ॥
[प्रथमगुरोरधःस्थाने लघुं परिस्थापयतात्मबुद्ध्या ।
सदृशी सदृशी पङ्क्तिरुर्वरिते गुरुलघू दत्त ॥]

आत्मबुद्ध्या । अल्पबुद्धय शिष्या वा । सदृशी सदृशी पङ्क्तिः । कर्तव्येति शेषः । उर्वरिते गुरुं लघुं च दत्त । आदौ सर्वे गुरवो लेख्याः । गुरोरधःस्थितकलातः प्राग् लघुना कलापूर्णं चेद्भवति तदा लघुरेव देयः । नो चेद्गुरुं दत्त्वा अपेक्षितश्चेत्तदा लघुर्देयो यावत्कलापूरणम् । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'प्रथमगुरोरधरे लघुं दत्त्वा शेषं समानमितरेण । उद्धृते गुरु लघु वा प्रस्तारः सर्वलघु यावत् ॥' अभियुक्तैरप्युक्तम्—'गुरोरधस्तादाद्यस्य लघुं न्यस्योर्ध्ववत्पुनः । पश्चादूने गुरुं न्यस्येल्लघुं वापेक्षितं क्रमात् ॥ यावत्सर्वलघुस्तावन्मात्राप्रस्तारके बुधः ।' वर्णाद्ते गुरुस्थले गुरुरेव देय इति नियमः । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—'पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥' इति । गाथा छन्दः ॥

अथ षट्कलप्रस्तारे त्रयोदशगणानां नामान्याह—

हरससिसूरो सक्को सेसो अहिकमलबम्भकैलिचन्दो ।
धुअधम्मो सालिअरो तेरह भेओ छैमत्ताणम् ॥ ११ ॥
[हरः शशी सूरः शक्रः शेषोऽहिः कमलं ब्रह्मा कैलिश्चन्द्रः ।
ध्रुवो धर्मः शालिकरस्त्रयोदशभेदाः षण्मात्राणाम् ॥]

---

१. 'परिस्थापय' टी०. २. 'उद्धृते' टी०. ३. 'देहि' टी०. ४. 'किणिभन्यो' टी०. ५. 'सत्तार' टी०. ६. 'सूरः' टी०. ७. 'किणिबन्ध' इत्येव नाम रविकरमते.
८. 'शाली चरः' इति नामद्वयं रविकरमते.

[illegible]

[illegible] —

इंदासण अरु सूरो चाओ हीरो अ सेहरो कुसुमो ।
अहिगण पाअगणो [illegible] करिओ ॥ १२ ॥

[इन्द्रासनमथ सूर्यश्चापो हीरश्च शेखरः कुसुमम् ।
अहिगणः पापगणः [illegible] कथितः ॥]

[illegible] — [illegible], 1115, 551, 1151, 151 511, 1111, [illegible]
गाथा छन्दः ॥

अथ [illegible] —

गुरुजुअ कण्णो गुरुअन्तकरअलो पेओहरम्मि गुरुमज्झो ।
आइगुरुवसुचरणो विप्पो सव्वेहिँ लहुएहि ॥ १३ ॥

[गुरुयुगः कर्णो गुरुन्तः करतलं पयोधरो गुरुमध्यः ।
आदिगुरुर्वसुचरणो विप्रः सर्वैर्लघुकैः ॥]

म्मीति पाठपूर्त्यै। इति गणभेदाः पञ्च। चतुष्कलप्रस्तारे यथा—55, 115, 151, 511, 1111, गाथा छन्दः ॥

अथ त्रिकलप्रस्तारे गणविनामाना(गण) नामान्याह—

धअचिह्न चिरचिरालअतोमरतुम्बूरुपत्तचुअमाला ।
रसवासपवणवलअं लहुआलम्बेण जाणेहु ॥ १४ ॥

[ध्वजश्चिह्नं चिरं चिरालयस्तोमरं तुम्बुरुः पत्रं चूतमाला ।
रसो वासः पवनवलयं लघुकालम्बेन जानीत ॥]

लघुकालम्बेन लघ्वादित्रिकलस्य नामानि जानीत । गाथा छन्दः ॥

---

१. 'अहिअणपावअणो धुव' रवि०. २. 'पओहरम्मि' रवि०. ३. 'तुम्बरुपत्त' रवि०. ४. 'पवनः वलयं' रवि०.

सुरवइपटहत्ताला करतालाणन्दछन्देण ।
णिव्वाणं ससमुद्दं तूरं एहण्णमाणेण ॥ १५ ॥

[सुरपतिः पटहस्तालः करताल आनन्दश्छन्दसा ।
निर्वाणं ससमुद्रं तूर्यं एतानि प्रमाणेन ॥]

आनन्दश्छन्दसा सह । छन्द इत्यपि नामेत्यर्थः । ससमुद्रं समुद्रसहितं तूर्यं तूर्यपर्यायेणापि । गुर्वादिचिकलस्यैतानि नामानि जानीत । गाहू छन्दः ॥

भावरसताण्डवअं णारीअं कुणइ भाविणिअम् ।
तिलहुगणस्स कइअरो इअ णामं पिङ्गलो कहइ ॥ १६ ॥

[भावरसताण्डवानां नारीणां कुरुत भामिनीनाम् ।
त्रिलघुगणस्य कविवर इति नाम पिङ्गलः कथयति ॥]

भावस्य यन्नाम रसस्य ताण्डवस्य नारीणां भामिनीनां च यानि नामानि तानि सर्वाणि त्रिलघुगणस्य कुरुतेति कविवरः पिङ्गलः कथयतीति । दगणस्य प्रस्तारो यथा—।ऽ, ऽ।, ।।।, गाहू छन्दः ॥

अथ द्विकलप्रस्तारे गणद्वयनामान्याह—

णेउररसणाभरणं चामरफणिमुद्धकणअकुण्डलअम् ।
वङ्कं माणसवलअं हारावलि णेण गुरुअस्स ॥ १७ ॥

[नूपुरो रसनाभरणं चामरं फणी मुग्धः कनकं कुण्डलकम् ।
वक्रो मानसं वलयो हार आवलिरनेन गुरुकस्य ॥]

एतेषां पर्यायशब्देनापि गुरोर्नाम जानीहि । गाथा छन्दः ॥

णिअपिअपरमउर्हुपिए विहलहुति समासु कइदिट्ठम् ।
[निजप्रियः परमसुप्रियः द्विलघोरिति सैमासतः कविदृष्टम् ।]

समासतः संक्षेपतः फणिना पिङ्गलेन दृष्टं नामेति शेषः । लगणस्य प्रस्तारो यथा—ऽ, ॥

अथ लक्ष्यानुसारीणि क्रमतश्चतुष्कलानां नामान्तराण्याह—

अह चौमत्तहणामं फणिराओ पढ़गणं भणई ॥ १८ ॥

सुरअलअं गुरुजुअलं कण्णसमाणेण रसिअरैसलग्गम् ।
मणहरणसुमइलम्बिअर्लहलहि अत्ता सुवण्णेण ॥ १९ ॥

---

१. 'छन्दम्' इति०. २. 'सुरहभाति' इति०. ३. 'भाव' रसस्ताण्डवं नारी कुल-भाविनी एतन्नामपर्वतः' इति०. ४. 'सुप्पभ' इति०. ५. 'समासकविदृष्टं समासकविः पिङ्गलः । अल्पाक्षरेण प्रभूतार्थमभिप्रायवत्त्वात्' इति०. ६. 'चउमत्तह' इति०. ७. 'मन' इति०. ८. 'लहलहिअत्ता' इति०.

[अत्र(थ) चतुर्मात्रिकाणां नामानि फणिराजः प्रतिगणं भणति ॥
सुरतलता गुरुयुगलं कर्णसमानेन रसिको रसलग्नम् ।
मनोहरणं सुमतिर्लम्बितो लहलहितानां सुवर्णेन ॥]

कर्णसमानेन नाम्ना सह रसिको रसलग्नश्चेति । कर्णसमानेन कुन्तीपुत्रादिपर्यायेणम् । लहलहितानामुत्पन्नप्रायाणां नाम्नाम् । गुरुयुगनामानि सुवर्णेन सह ज्ञेयानीत्यर्थः

अथान्तगुरोश्चतुष्कलस्य नामान्याह—

करपाणिकमलहत्थं बाहो भुअअण्डपहरणअसणिअम् ।
गअभरणरअणणाणाभुअभरणं होन्ति सुपसिद्धम् ॥ २० ॥

[करपाणिः कमलं हस्तो बाहुर्भुजदण्डः प्रहरणमशनिः ।
गजाभरणं रत्नं नानाभुजाभरणं भवन्ति सुप्रसिद्धानि ॥]

नानाभुजाभरणं केयूरादि । भवन्ति सुप्रसिद्धानि नामानि गुर्वन्तस्येति । गाथा छन्द

अथ मध्यगुरोर्नामान्याह—

भुअवइअसणरगअवइवसुहाहिवरज्जुगोवालो ।
उण्णाअकचक्कवईपअहरथणअं णरिन्दाइम् ॥ २१ ॥

[भूपत्यश्वनरगजपतिवसुधाधिपरज्जुगोपालाः ।
उद्धतनायकचक्रवर्तिपयोधरस्तननरेन्द्राः ॥]

भूपतिः । अश्वपतिः । नरपतिः । गजपतिः । वसुधाधिपः । रज्जुः । गोपालः । द्धतनायकः । चक्रवर्ती । पयोधरः । स्तनः । नरेन्द्रः । इति नामानि मध्यगुरोश्चतुलस्य । गाहू छन्दः ॥

अथादिगुरोर्नामान्याह—

पअपाअचरणजुअलं अवरु पआसेइ गण्डबलहद्दम् ।
ताअपिआमहदहणं णेउररइजह्णजुअलेहिँ ॥ २२ ॥

[पदपादचरणयुगलं अन्यत्प्रकाशयति गण्डबलभद्रम् ।
तातपितामहदहनं नूपुररतिजङ्घायुगलेन ॥]

पदम् । पादः । चरणयुगलम् । अवरु अन्यदित्यर्थः । गण्डः । बलभद्रः । तातपितामहः । दहनः । नूपुरम् । रतिः । जङ्घायुगलेन सह इति नामानि पिङ्गलः प्रकाशितानि योज्यम् । गाथा छन्दः ॥

---

१. 'सुरतरु' इति॰. २. 'रसिकमनोहरम्' इति॰. ३. 'भुअअ' इति॰. ४. 'गजाभरणं' इति॰. ५. 'भुजाभरणानि' इति॰. ६. 'राजा' इति॰. ७. 'अनायकः' इति॰. ८. 'शुभगेन' इति॰.

अथ चतुर्लघोर्नामान्याह—

पढमं एरिसि विप्पो धीए सरपञ्चजाइसिहरेहिं ।
दिअवरपरमोपाए होइ चउक्केण लहुएण ॥ २३ ॥
[प्रथमं स ऋषिर्विप्रो द्वितीये शरपञ्चजातिशिखरेण ।
द्विजवरपरमोपायः भवति चतुष्केण लघुकेन ॥]

प्रथमं नामेति स ऋषिः । विप्रः । द्वितीयं प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्पञ्चशर इति । एकदेशग्रहणान्मदन इत्यपि । लक्ष्येषु तथा दर्शनात् । जाति शिखरेण सह । द्विजवरः । परम । उपाय । चतुष्कलेन लघुकेन एतानि नामानीत्यर्थः । गाथा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलानां कानिचिदुभयवृत्तसाधारणानि नामान्याह—

सुणरिन्दअहिअकुञ्जरगअवरदन्ताइ दन्ति अह मेहो ।
एरावइतारावइगअणं सम्भं त लम्भेण ॥ २४ ॥
[सुनरेन्द्राहिककुञ्जरगजवरदन्ता दन्ती अथ मेघः ।
ऐरावतस्तारापतिर्गगनं शम्भुस्तथा लम्भेन ॥]

सुनरेन्द्रः । अहिकः । कुञ्जरः । गजवरः । दन्तः । दन्ती । अथेत्यानन्तर्ये । मेघः । ऐरावतः । तारापतिः । गगनम् । शम्भुः । तथा लेम्भः । इति पञ्चमात्रस्यादिलघोर्नामानि । गाथा छन्दः ॥

अथ मध्यलघोः पञ्चमात्रस्य नामान्याह—

पक्खिविराडमअन्दहवीणाअहिजक्खअमअजोहलअम् ।
सुप्पण्णपण्णगासणगरुडविआणेहु मज्झलहुए ण ॥ २५ ॥
[पक्षीविराड्मृगेन्द्रवीणाहियक्षामृतजोहलकम् ।
सुपर्णपन्नगाशनगरुडा विजानीत मध्यलघुके ननु ॥]

पक्षी । विराट् । मृगेन्द्रः । वीणा । अहिः । यक्षः । अमृतम् । जोहलकम् । सुपर्णः । पन्नगाशनः । गरुडः । मध्यलघुके पञ्चकले एतान्यपरनामानि इति नामानि विजानीत । ण इति नन्वर्थे । उग्गाहा छन्दः ॥

अथ पञ्चकलस्यैव सामान्यनामान्याह—

बहुविविहपहरणेहिं पञ्चकलओ गणो होइ ।
[बहुविविधप्रहरणैः पञ्चकलको गणो भवति ।]

---

१. 'धामे पाए' इति०. २. 'प्रथमधीःऋषि विप्रः' इति०. ३. 'थामे पाते' इति०. ४. 'तहोन' इति०. ५. 'बहुगुरु पञ्चमात्रस्य सर्वप्राधानत्वात्पुनरपि वै दोषाय' इति०.

बहुविविधप्रहरणैरपि तथामभिमानवरैरपि एवंरूपको गणो भवति ।
पुनश्चतुष्कलस्यैव भाषान्तरेण भेदमाह—

गअरहतुरंगपाइक्क एह णामेण जाण चउमत्ता ॥ २६ ॥

[गजरथतुरंगपदातय एतन्नाम्ना जानीहि चतुर्मात्रम् ॥]

गजः । रथः । तुरंगः । पदातिः । एतन्नाम्ना पर्यायैरपि जानीहि चतुर्मात्रम् । गिगाहा छन्दः ॥

अथ सामान्यतो गुरुनामान्याह—

ताडङ्कहारणेउरकेउरओ होन्ति गुरुभेआ ।

[ताटङ्कहारनूपुरकेयूराणि भवन्ति गुरुभेदाः ।]

ताटङ्कः । हारः । नूपुरम् । केयूरम् । इति गुरुभेदाः । नामभेदा इत्यर्थः ।
तथैव लघुनामान्याह—

सरमेरुदण्डकाहल लहुभेआ होन्ति एताइम् ॥ २७ ॥

[शरमेरुदण्डकाहला लघुभेदा भवन्ति एतावन्तः ॥]

शरः । मेरुदण्डः । काहला । लघुभेदा भवन्ति । गाहू छन्दः ॥
अपि च ।

सङ्खं फुल्लकहालं रवं असेसेहिं होन्ति कणअलअम् ।
रूवं णाणाकुसुमं रसगन्धं सद्दपरमाणम् ॥ २८ ॥

[शङ्खः पुष्पं काहलः रवः अशेषैर्भवति कनकलता ।
रूपं नानाकुसुमं रसगन्धशब्दप्रमाणम् ॥]

शङ्खः । पुष्पम् । काहलम् । रवः । अशेषैरेतैः सह कनकलतापि । कनकं लता चेति नामद्वयं वा । रूपम् । नानाकुसुमम् । रसः । गन्धः । शब्दश्चेति लघोः प्रमाणनिश्चयेन नामानि भवन्ति । गाहा छन्दः ॥

अथ वर्णवृत्तानां गणानाह—

मो तिगुरू णो तिलहू लहुगुरुआई यभौ ज मज्झगुरू ।
मज्झलहू रो सो उण अन्तगुरू तो वि अन्तलहुए ण ॥ २९ ॥

[मस्त्रिगुरुर्नस्त्रिलघुर्लघुगुर्वादी यभौ जो मध्यगुरुः ।
मध्यलघू रः सः पुनरन्तगुरुस्तोऽप्यन्तलघुर्ननु ॥]

मो मगणस्त्रिगुरुस्त्रयोऽपि वर्णा गुरवो यत्र । नो नगणस्त्रिलघुः । लघुरादौ यस्य स यगणः । गुरुरादौ यस्यासौ भगणः । मध्ये गुरुर्यस्यासौ जगणः । मध्ये लघुर्यस्यासौ रो रगणः । सगणः पुनरन्ते गुरुर्यस्य । तगणोऽप्यन्ते लघुर्यस्य । अवहट्टभाषायां लिङ-

विभक्तिवचनव्यत्ययस्तन्त्रम्। ण इति नन्वर्थे। यद्वा अन्तलघुकेन तगणो भवतीत्यर्थः। एवमष्टौ गणाः। क्रमोऽप्यविवक्षितः। क्रमस्तु वृत्तरत्नाकरे—'सर्वगुर्मो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ। गमध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः॥' एतैरेव गणैः समस्तैरपि व्याप्तिर्व्याख्याता। तदुक्तं छन्दोरत्नाकरे—'म्यरस्तजभ्नैर्गैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥' उग्गाहा छन्दः॥

अथ कवित्वकरणानन्तरं कविनायकयोः कदाचित्पीडा कदाचिच्च समृद्धिर्दृश्यते तथा शुभाशुभौ तत्र देवताशुभाशुभौ हेतू इति गणदेवता आह—

पुहवीजलसिहिपवणो गअण अ सूरो अ चन्दमा णाओ।
गणअट्ठ इट्ठदेओ जहसङ्खं पिङ्गले कहिओ॥ २०॥

[पृथिवीजलशिखिपवनाः गगनं च सूर्यश्च चन्द्रमा नागः।
गणाष्टके इष्टदेवा यथासंख्यं पिङ्गले कथिताः॥]

मगणस्य पृथिवी। यगणस्य जलम्। रगणस्य शिखी। सगणस्य पवनः। तगणस्य गगनम्। जगणस्य सूरः। भगणस्य चन्द्रः। नगणस्य नागः। एवं गणाष्टकस्येष्टदेवता यथासंख्यं पिङ्गलेन कथिताः। अत्र यस्य कवित्वस्यादौ यो गणस्तिष्ठति तस्यैव गुणदोषौ भावाविति। भूषणेऽप्युक्तम्।—'मही जलानलानिलाः खसूर्यचन्द्रपन्नगाः। फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेष्टदेवताः॥'

अथ गणानां मित्रामित्रादिकमाह—

मगणणगण दुइ मित्त हो भगणयगणहो भिच्च।
उआसीण जत दुअउ गण अयमिट्ठउ अरि णिच्च॥ २१॥

[मगणनगणौ द्वौ मित्रे भवतः भगणयगणौ भवतो भृत्यौ।
उदासीनौ जतौ द्वौ गणाववशिष्टावरी नित्यम्॥]

मगणो नगणश्च द्वौ मित्रे भवतः। भगणयगणौ भृत्ये भवतः। जगणतगणौ द्वावप्युदासीनौ भवतः। अवशिष्टौ सगणरगणौ नित्यमरीभवतः। भूषणेऽपि—'मैत्री मगणनगणयोर्यगणभगणयोश्च भृत्यता भवति। औदास्यं जतगणयोररिभावः सगणरगणयोरुदितः॥' इति। इयं च गणमित्रामित्रव्यवस्था कविनायकयोरिति बोद्धव्यम्। दोहा छन्दः॥

अथ तेषां फलान्याह—

मगण रिद्धि थिरकज्ज यगण सुह संपअ दिज्जइ
रगण मरण संपलइ सगण सहवास वसिज्जइ।

तगण सुण्णफल कहइ जगण खरकिरण विसेसइ
भगण ठवइ मङ्गलइ सुकइपिङ्गल परिभासइ ।
जत कव्व गाह दोहइ सुणहु णगण होइ पढमक्खरहि
तसु रिद्धिबुद्धि सव्वे फुरहि रणराउल दुत्तर तरइ ॥ ३२ ॥

[मगण ऋद्धिं स्थिरकार्यं यगणः सुखं संपदं ददाति
रगणो मरणं संपादयति सगणः सहवासाद्विवासयति ।
तगणः शून्यं फलं कथयति जगणः खरकिरणान्विशेषयति
भगणः स्थापयति मङ्गलानि सुकविपिङ्गलः परिभाषते ।
यावत्काव्यं गाथा दोहा श्रूयते नगणो भवति प्रथमाक्षरे
तदा ऋद्धिर्बुद्धिः सर्वमपि स्फुरति रणं राजकुलं दुस्तरं तरति ॥]

कवित्वस्य प्रत्यस्यादौ वा मगणे पतिते ऋद्धिः स्थिरं च कार्यं भवति । यगणश्चेत्पतति सुखं संपदं च ददाति । रगणे पतिते मरणं भवति । सगणः सहवासाभिजदेशाद्विवासयति । तगणः शून्यं फलं कथयति । जगणः खरकिरणान्विशेषयति संतापकारी भवति । भगणः कथयति मङ्गलान्येव । तत्र प्रामाण्यं सूचयति—सुकविः पिङ्गलः परिभाषते । तदुक्तम्—'मो भूमिः श्रियमातनोति यजलं वृद्धिं रवह्निर्मृतिं सो वायुः परदेशदूरगमनं तव्योम शून्यं फलम् । जः सूर्यो रुजमादधाति विपुलां भेन्दुर्यशो निर्मलं नो नागश्च सुखप्रदः फलमिदं प्राहुर्गणानां बुधाः ॥' यावत्काव्यं गाथा दोहा वा तत्र प्रथमाक्षरे आदौ नगणश्चेद्भवति तदा तस्य कवेर्नायकस्य वा ऋद्धिर्बुद्धिः सर्वमपि स्फुरति । दुस्तरं रणं राजकुलं च तारयतीति । सुणहु निश्चितं जानीत । भूषणेऽपि—'मः संपदं वितनुते नगणो यशांसि श्रेयः करोति भगणो यगणो जयं च । देशाद्विवासयति सो रगणो निहन्ति राष्ट्रं विनाशयति जस्तगणोऽर्थहन्ता ॥' फलविशेषभेदस्त्वभियुक्तैरुक्तः—'वर्ण्यते नायको यत्र फलं तद्गतमादिशेत् । अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम् ॥ देवता वर्ण्यते यत्र काव्ये क्वापि कवीश्वरैः । मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना ॥' इति । किंच 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥' इत्युक्तत्वाच्च । षट्पदच्छन्दः ॥

गणद्वयसंयोगेऽपि फलविशेष इति सूचयितुं गणद्वयविचारमाह—

मित्तामित्त दे ऋद्धिबुद्धि अरु मङ्गल दिज्जइ
मित्तभिच्च थिरकज्ज सुज्झ णिब्भअ जय किज्जइ ।

---

१. 'मङ्गलअणेअ सुकइपिङ्गलभासइ' रवि०. २. 'सव्वउ' रवि०.

मित्तउआसे कज्जबन्ध णहि पुणु पुणु छिज्जइ
　मित्त होइ जइ सत्तु गोत्तबन्धउ पीडिज्जइ ।
अरु भिच्चमित्त सब कज्ज हो भिच्चभिच्च आइत्ति चल
　भिच्चउआसे धण णसइ भिच्चवैरि आकन्द फल ॥ ३३ ॥
उआसीण जइ मित्त कज्ज किछु मन्द दिखावइ
　उआसीण जइ भिच्च सब्ब आइत्ति चलावइ ।
उआसीण रु उआस मन्दभल किछु णहि देक्खिअ
　उआसीण जइ सत्तु मेत्त वैरिअ कइ लेक्खिअ ।
जइ सत्तु मित्त हो सुण्णफल सत्तु भिच्च हो घरणिणए
　पुणु सत्तु उआसे धण णसइ सत्तु सत्तु णाअक खस ॥३४॥
[मित्रमित्रे दत्त ऋद्धिवृद्धी अन्यन्मङ्गलं दीयते
　मित्रभृत्यौ स्थिरकार्ये युद्धे निर्भयं जयं कुरुतः ।
मित्रोदासीनयोः कार्यबन्धो नहि पुनः पुनः क्षीयते
　मित्रं भवति यदि शत्रुर्गोत्रं बान्धवाः पीड्यन्ते ।
अथ भृत्यमित्रे सर्वं कार्यं भवति भृत्यभृत्यावायतिर्वर्धते(?)
　भृत्योदासीनयोः सर्वं धनं नश्यति भृत्यवैरिणोराक्रन्दः फलम् ॥
उदासीनो यदि मित्रं कार्यं किंचिन्मन्दं दर्शयति
　उदासीनो यदि भृत्यः सर्वा आयतीश्चालयति ।
उदासीनोऽप्योदासीनोऽशुभ शुभं किमपि नहि दृश्यते
　उदासीनो यदि शत्रुर्गोत्रं वैरी लक्ष्यते ।
यदि शत्रुमित्रे भवति शून्यफलं शत्रुभृत्यौ गृहिणीनाशः
　पुनः शत्रूदासीनयोर्धनं नश्यति शत्रुशत्रू नायकः स्खलति ॥]
मन्थारी कवित्वस्य चारी मित्रमित्रे मगणनगणौ। विपरीतौ वैरि सर्वत्र बोध्यम्। ऋद्धिवृद्धी अथ च मङ्गलमपि दत्तः। मित्रभृत्यौ मगणभगणौ मगणयगणौ वा स्थिरकार्ये युद्धे निर्भयं यथा स्यात्तथा जयं च कुरुतः। मित्रोदासीनयोर्मगणजगणयोर्नगणतगणयोर्वा कार्यबन्धः स्थैर्यं नास्ति पुनः पुनः क्षीयते। मित्रं शत्रुश्च यदि भवतः मगणरगणौ मगणसगणौ वा तदा गोत्रजा बान्धवाश्च पीड्यन्ते। अथ दृत्यान्तर्ये। भृत्यमित्रयोर्भगणमगणयोर्यगणनगणयोर्वा सर्वं कार्यं भवति। भृत्यभृत्ययोर्-

गणभगणयोरायतिदत्तरकालो वर्धते । भृत्योदासीनयोर्यगणजगणयोर्मगणतगणयोर्वा सर्वं धनं नश्यति । भृत्यवैरिणोर्यगणरगणयोर्भगणसगणयोर्वा आक्रन्दो हाहाकारो भवति। पततीत्यर्थः । उदासीनो मित्रं च जगणो मगणस्तगणो नगणो वा तदा कार्यं किंचिन्मन्दं दर्शयति साधारणं फलं भवति । उदासीनो यदि भृत्यो जगणो मगणस्तगणो यगणो वा तदा सर्वां आयतीश्चालयति । उदासीनोदासीनयोर्जगणतगणयोर्मन्दमशुभं वा शुभं वा किमपि फलं न दृश्यते । उदासीनो यदि शत्रुर्जगणो रगणस्तगणः सगणो वा तदा गोत्रमपि वैरी लक्ष्यते । यदि शत्रुरनन्तरं मित्रं रगणो मगणः सगणो नगणो वा भवति तदा शून्यं फलं भवति । यदि शत्रुभृत्यौ रगणो यगणः सगणो भगणो वा तदा गृहिणी नश्यति । पुनः शत्रूदासीनयोः रगणजगणयोः सगणतगणयोर्वा धनं नश्यति । शत्रुस्तथा पुनः शत्रुर्यदि सगणस्तदा नायकः पतति । षट्कलपुरुषेण गणद्वयविचारः कथितः । भूषणेऽपि—'मित्रयोरुदिता सिद्धिर्जयः स्याद्भृत्यमित्रयोः । मित्रोदासीनयोर्न श्रीः स्यात्पीडा मित्रवैरिणोः ॥ कार्यं स्यान्मित्रभृत्याभ्यां भृत्याभ्यां सर्वशासनम् । भृत्योदासीनयोर्हानिर्हाकारो भृत्यवैरिणोः ॥ उदासीनवयस्याभ्यां क्षेमसाधारणं फलम् । स्यादुदासीनभृत्याभ्यामस्वायतश्च सर्वतः ॥ उदास्ताभ्यां फलाभावः परास्योर्विरोधिता । शत्रुमित्रे फलं शून्यं स्त्रीनाशः शत्रुभृत्ययोः ॥ शत्रूदासीनयोर्हानिः शत्रुभ्यां नायकक्षयः ॥' इति ।

अथानन्तरं छान्दसपरीक्षार्थं कौतुकार्थं च मात्राणामुद्दिष्टमाह—

पुव्वजुअलसरिअङ्का दिज्जसु गुरुसिरअङ्क सेस मेटिज्जसु ।
उवरलअङ्क लेखिअहुं आणह ते परिथुअ उद्दिट्ठा जाणह ॥ ३५ ॥

[पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि गुरुशिरोङ्कं शेषे लोपय ।
उर्वरितमङ्कं लिखित्वानय एतत्परिपाट्या ध्रुवमुद्दिष्टं जानीहि ॥]

एतदुक्तं भवति—षट्कलप्रस्तारे एको गुरुर्द्वौ गुरू (लघू) एको गुरुरिति चतुराकारो गणः कुत्रास्तीति प्रश्ने कृते तदाकारं गणं लिखित्वा पूर्वयुगलेन सदृशः समानाङ्को देयः । आदिकलायां प्रथमाङ्को देयः । पूर्वयुगलसमानाङ्कसमर्पणसिद्धो द्वितीयोऽङ्कस्तदधस्तदनन्तरं पूर्वाङ्कद्वयमेकीकृत्य तत्संख्याकोऽङ्कोऽग्रे पूर्वयुगलसमानाङ्कविन्यासादेव देयः । इति पूर्वयुगलकमार्थः । अत्र गुरोरुपर्येवाङ्को देयः । द्विकलत्वात् । एतच्च गुरुशिरःपदाभ्याने । एवं तेष्वङ्केषु शेषे यावन्तोऽङ्का गुरोरुपरि यावन्तो गुरुशिरःस्था अङ्कास्तावन्तो लोप्याः । ते च मत्र ते अर्थाधिकरे [illegible] लोप्याः । उर्वरितमङ्कं प्रश्ने चतुरङ्कं लिखित्वा चतुःस्थानकोऽयं गण इत्यानय । ते तत्परिपाट्या ध्रुवमुद्दिष्टं कविशाखास्थानं जानीहीति । एवं च पञ्चकलप्रस्तारे द्वौ लघू एको गुरुरेको लघुरेवंविधाकारो गणः कुत्र स्थानेऽस्तीति प्रश्ने पूर्वयुगलसमानाङ्कान्दत्त्वा शेषे [illegible] गुरु-

१. 'दिज्जसु' इति.

शिरोऽङ्कस्तनीयोऽङ्को लोप्योऽवशिष्टः पञ्चमाङ्को भवति तस्मात्पञ्चमो गणस्तादृशो भवतीति वेदितव्यम् । उद्दिष्टस्य कथितस्य गणस्य स्थानमात्रानयनमुद्दिष्टम् । एवं च सर्वप्रस्तारे प्रथमे शेषे च गणे शङ्क नास्तीति द्वितीयस्थानादारभ्यान्त्यात्पूर्वस्थानेषु प्रश्न इति बोद्धव्यम् । भूषणेऽपि—'दत्त्वा पूर्वयुगाङ्कं गुरुशीर्षाङ्कं विलुप्य शेषाङ्के । अङ्कैरितोऽवशिष्टैः शिष्टैरुद्दिष्टमुद्दिष्टम् ॥ पादाकुलकं छन्दः ॥

अथ मात्राप्रस्तारे पृष्टे रूपं नष्टं तच्च षट्कलप्रस्तारे प्रस्तारान्तरे वा अमुकस्थानानि कीदृश(?) इति प्रश्ने उत्तरमाह—

णट्ठे सव्वकला कारिज्जसु पुव्वजुअलसरिअङ्का दिज्जसु ।
पुच्छलअङ्क मिटावहि सेख उवरलअङ्क लोपि कहु लेख ॥ ३६ ॥
जत्थ जत्थ पाविज्जइ भाग एहु कहइ फुर पिङ्गलनाग ।
परमत्ता लइ गुरुआ जाइ जत लेखेखहु तत लेखेखहु आइ ॥३७॥
[नष्टे सर्वकलाः कुरु पूर्वयुगलसदृशाङ्कान्देहि ।
पृष्टमङ्कं लोपय शेषमवशिष्टमङ्कं विलुप्य कथय लिखित्वा ॥
यत्र यत्र प्राप्यते भाग एव कथयति स्फुटं पिङ्गलनागः ।
परमात्रां गृहीत्वा गुरुतां याति यावल्लिखसि तावदेवायाति(?) ॥]

एवमुक्तं भवति—षट्कलप्रस्तारे प्रथमतः सर्वाः कलारूपा लघवः क्रियन्ताम् । तथा पूर्वयुगलसदृशा अङ्का एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशरूपा अङ्का दीयन्ताम् । शेषे पृष्टोऽङ्को लोपनीयः । ततश्चावशिष्टे शेषाङ्केऽपरान्विलुप्य लिखित्वा कथय । तत्र प्रकारमाह—यो योऽङ्कः शेषाङ्कं लोपयितुं शक्यते स पुनः स्वाग्रस्थितकलां परमात्रां धारयन् गुरुर्जायते । यथा षट्कलप्रस्तारे द्वितीयस्थाने कीदृशो गण इति प्रश्ने यथाङ्काः स्थापनीयाः पूर्वयुगलसदृशा अङ्का देयाः । शेषाङ्कः त्रयोदश । पृष्टाङ्कलोपे द्वितीयाङ्कलोपे सति एकादशावशिष्टा भवन्ति । तत्राष्टकद्विकाङ्कलोपेऽष्टाग्रस्थितत्रयोदशाग्रस्थितकलाभ्यामेको गुरुर्भवति । अवशिष्टं त्रयम् । तत्र पञ्चलोपासम्भवात्त्रिकलोपे तृतीयचतुर्थाभ्यामपरो गुरुर्भवति । शेषाङ्कं नावशिष्यत इति प्रथमं लघुद्वयमेव । तथा चादौ लघुद्वयं पश्चाद्गुरुद्वयमेव तादृशो द्वितीयो भवतीत्यर्थः । वाणीभूषणेऽपि—'नष्टे कृत्वा कला सर्वाः पूर्वयुग्माङ्कयोजिताः । पृष्टाङ्कहीनशेषाङ्कं येन येनैव पूर्यते ॥ परां कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् । मात्राणां नष्टमेतत्तु फणिराजेन भाषितम् ॥' इति ॥

अथ क्रमप्राप्तं वर्णोद्दिष्टमाह—

अक्खरउप्पर दुण्णा अङ्का दिज्जिअ सुमुण्णु उद्दिट्ठा ।
लहुउप्पर जो अङ्को से दइ एक्केण जाणेहु ॥ ३८ ॥

१. 'पुच्छइ' इति०. २. 'पुच्छइ' इति०.

[अक्षरोपरि द्विगुणानङ्कान्देहि जानीहि उद्दिष्टम् ।
लघोरुपरि योऽङ्कस्तं दत्त्वा एकेन जानीहि ॥]

अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारे द्वौ गुरू एको लघुः पुनरेको गुरुरिति गणः कुत्रास्तीति प्रश्ने कृते पृष्टं गणं लिखित्वा प्रथमे प्रथमगुरोरुपरि प्रथमाङ्को देयः । ततो द्विगुणान्द्विगुणानङ्कान्देहि । द्वितीयगुरोरप्युपरि द्वितीयोऽङ्कः तृतीये लघौ चतुरङ्कः चतुर्थे गुरावष्टमाङ्को देय इति द्विगुणत्वम् । एवं प्रकारेणोद्दिष्टं गणं कुरु । ततो लघोरुपरि योऽङ्कस्तत्रोपर्येकमङ्कं दत्त्वा तेन सहिते कृते योऽङ्को भवति तदङ्कमाने स्थाने स गणोऽस्तीति । प्रकृते तु चतुरङ्कोपरि एकमधिकं दत्त्वा पञ्चमोऽङ्कः कर्तव्यः तस्मात्पञ्चमस्थाने तादृशो गणोऽस्तीति ज्ञातव्यम् । भूषणेऽपि—'उद्दिष्टे वर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणक्रमेणाङ्कान् । एकं लघुवर्णाङ्के दत्त्वोद्दिष्टं विजानीत ॥' गाथा छन्दः ॥

अथ वर्णानां नष्टमाह—

णट्ठे अङ्के भाग करिज्जसु समभागहिँ तहिँ लहु मुणिज्जसु ।
विसम एक दइ वण्टण किज्जसु पिङ्गल जम्पइ गुरु आणिज्जसु ॥३९॥

[नष्टेऽङ्के भागः क्रियतां समे भागे तत्र लघुरानीयताम् ।
विषमे एकं दत्त्वा वण्टनं क्रियतां पिङ्गलो जल्पति गुरुरानीयताम् ॥]

अत्र भागो नाम नष्टाङ्कस्यार्धीकरणम् । यथा चतुरक्षरप्रस्तारे षष्ठो गणः किमाकार इति प्रश्ने षडङ्कभागं कृत्वा तदर्धं त्रयं स्थाप्यम् । अयं च समानो भागः । तत्र एको लघुर्लेख्यः । अनन्तरं त्रयस्य भागं कृत्वा एकं स्थाप्यम् । तदेको लघुर्लेख्यः । ततोऽप्यवशिष्टे विषमे एकं दत्त्वा एकस्य च भागं कृत्वा एकमेव स्थापनीयम् । तदेको गुरुर्लेख्यः । एवं च प्रथमे लघुरनन्तरं गुरुस्ततो लघुरन्ते गुरुरेवमाकारश्चतुरक्षरप्रस्तारे षष्ठो गण इति वेदितव्यम् । तथा च वार्णभूषणे—'नष्टे तु कल्पयेद्भागं समभागे लघुर्भवेत् । दत्त्वैकं विषमे भागः कार्यस्तत्र गुरुर्भवेत् ॥' एवं समे भागे लघुर्ज्ञातव्यः । विषमे एकं दत्त्वा पुनः पुनर्गुरुर्ज्ञातव्यः । अरिल्ला छन्दः ॥

अथ वर्णमेरुमाह—

अक्खरसंखे कोट्ठ करु आइ अन्त पढमङ्क ।
सिर दुइ अङ्के अवरु भरु सूइ मेरु णिसङ्क ॥ ४० ॥

[अक्षरसंख्यया कोष्ठकं कुरु आद्यन्तयोः प्रथमाङ्कम् ।
शीर्ष द्वयाङ्केनापरं पूरय सूच्यते मेरुर्निःशङ्कम् ॥]

'सूचय मेरुं निःशङ्कम्' इति वा । अयमर्थः—एकाक्षरादि षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं स्वस्वप्रस्तारे कति सर्वगुरवः कत्येकादिगुरवः कति सर्वलघवः कति वा प्रस्तारसंख्येति प्रश्ने कृते

1. 'अद्द' रवि०.

मेरुणा प्रत्युत्तरं देयम् । तत्रैकाक्षरादिक्रमेण षड्विंशत्यक्षरावधि कोष्ठकान्विरचय्य आद्य-न्ते च कोष्ठके प्रथमाङ्को देयः मध्यस्थकोष्ठके च तदीयशिरः कोष्ठद्वयाङ्कं शृङ्खलाबन्ध-न्यायेनैकीकृत्यापरं शून्यकोष्ठकमेकीकृताङ्केन पूरयेत् । एवमन्यत्रापि पूरणीये कोष्ठके को-ष्ठानामुपरिस्थितकोष्ठद्वयाङ्कमुक्तबन्धन्यायेन पूरणं विधेयम् । एकाक्षरे कोष्ठद्वयं द्व्यक्षरे कोष्ठत्रयमित्यादि प्रत्यक्षरमेकैकवृद्ध्या षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं मेरुः कर्तव्यः । तत्रैकाक्षरप्रस्तारे आदावेकगुर्वात्मकस्तदन्ते चैकलघ्वात्मकः । द्व्यक्षरे तु सर्वगुरुरादौ मध्ये गुरुद्वयमन्ते च सर्वलघुरिति । त्र्यक्षरे चादौ सर्वगुरुः स्थानत्रये द्विगुरुः स्थानत्रये एकगुरुः अन्ते च सर्वलघुरिति । एवं च सुधीभिश्चिन्तनीयम् । सर्वाङ्केण प्रस्तारसंख्यापि ज्ञायते । तथा च भूषणे—'कोष्ठमक्षरसंख्यातमन्त्याद्योरेकचिह्नितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूर-येत् ॥' दोहा छन्दः ॥

अथास्य पताकामाह—

उद्दिट्ठासरिअङ्का दिज्जसु पुव्वअङ्क परभरण करिज्जसु ।
पावलअङ्क पढम पैरतिज्जसु पत्थरसंखपताका लिज्जसु ॥ ४१ ॥

[उद्दिष्टसदृशा अङ्का दीयन्तां पूर्वाङ्केण परभरणं क्रियताम् ।
प्राप्ताङ्कः प्रथमं परित्यज्यतां प्रस्तारसंख्यया पताका गृह्यताम् ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्प्रथमं प्राप्ताङ्कः परित्यज्यताम् । एवमुक्तं भवति—पूर्वाङ्कैः परभरणं कुरु पूर्वस्थितव्यवहितैः प्रथमाङ्कस्य पश्चात्स्थिताः पूर्वाङ्काः । भरणं पूरणं लेखन-कोष्ठदानम् । एकत्राधिकस्य प्राप्तौ सा पङ्क्तिरेव तदङ्कभरणे त्यज्यताम् । प्रस्तारसंख्याया पताका वा कर्तव्या । यथा चतुर्वर्णप्रस्तारे एकद्विचतुरष्टाङ्का देयाः । अत्रैकाङ्कस्य पूर्वाङ्काऽसम्भवाद्द्वितीयाङ्कमारभ्य पङ्क्तिः पूर्यते । तत्र पूर्वाङ्क एकाङ्क एव तस्य परे द्वितीयादयः । ते चाव्यवहितानतिक्रमेण पूर्यन्ते । तथा चैकेन द्वाभ्यां मिलित्वा त्र्यङ्को द्वितीयाङ्काधः स्थाप्यः । तत एकेन चतुर्भिश्च पञ्चाङ्कश्चतुरधः । तत एकेनाष्टभिश्च नवाङ्कः । ततः पङ्क्तिपरित्यागः । प्रस्ताराधिक्यप्रसङ्गात् । एतेन चतुर्वर्णप्रस्तारे प्रथमं गुरु । द्वित्रिपञ्च-नवस्थानस्थानि त्रिगुरूणि रूपाणि । अथ चतुरङ्कस्याधः पराङ्कमिलिता अङ्का देयाः । तत्र प्रथमः पूरित एवेति त्यज्यते । द्वाभ्यां चतुर्भिर्मिलित्वा षट् चतुरङ्कस्याधः । त्रिभि-श्चतुर्भिः सप्त षडधः । पञ्चभिश्चतुर्भिर्मिलित्वा (आगच्छन्) नवाङ्क आगत इति न स्थाप्यते । तत अधिकाङ्कपरित्यागः । अनन्तरं च द्वाभ्यामष्टभिर्मिलित्वा दश सप्ताधः । तत-स्त्रिभिरष्टभिर्मिलित्वा एकादश दशाधः । ततः पञ्चभिरष्टभिर्मिलित्वा त्रयोदश एकादशाधः । ततः पङ्क्तिपरित्यागः । मेरुसंख्यातिक्रमापत्तेः । ततोऽष्टाङ्कस्याधश्चतुर्भिरष्टभिर्मिलित्वा द्वादश । तदधः षड्भिरष्टभिश्चतुर्दश । तदनन्तरं सप्तभिरष्टभिश्च पञ्चदश । ततः प्रस्ता-राधिक्याङ्कसम्भवात्सम्भवः । षोडशाङ्कस्तत्राङ्कामे ईदृशे सर्वगुरुलघ्वादिभेदसंचारः ।

१. 'पर्तिज्जसु' क॰.

पताकाप्रयोजनं तु मेरौ । चतुर्गुरुप्रस्तारीके कति सर्वगुरु । कत्यादि त्रिगुरुणि । कति द्वि-गुरुणि । कत्येकगुरुणि । एवं सर्वलघ्वात्मकमपि । तत्र षोडशभेदभिन्ने चतुर्वर्ण-प्रस्तारे कतमस्थाने सर्वगुर्वात्मकं कतमस्थाने च त्रिगुर्वात्मकं कतमस्थाने च द्विगुर्वात्मकं कतमस्थाने चैकगुर्वात्मकं कति वा प्रस्तारभेदा इत्यादिप्रश्ने पताकयोत्तरं दातव्यम् । वाणीभूषणे तु—'अङ्कमुद्दिष्टवत्तत्र शेषे पूर्वाङ्कलोपतः । एकैकगुरु शेषे द्वौ द्वावन्यौ वि-निश्चयम् ॥ एषा वर्णपताका प्रकीर्तिता कादि गजस्य (?) । एवमेव मुक्ता हि मात्रापताकापि ॥' अरिल्ला छन्दः ॥

अथ मात्रामेरुः—

दुइदुइ कोट्ठा भरि लिहहु पढमअङ्क तसु अन्त ।
तसुआइहि पुणु एक सउ पढमे बे वि मिलन्त ॥ ४२ ॥
सिरअङ्के तसु सिरपरअङ्के उअरलकोट्ठ पुरहु नीसङ्के ।
मत्तामेरु अङ्कसंचारि बुज्झहु बुज्झहु जण दुइ चारि ॥ ४३ ॥

[द्वे द्वे कोष्ठे सदृशे लेखनीये प्रथमोऽङ्कस्तस्यान्ते ।
तस्यादौ पुनरेकेन समं प्रथमे द्वावपि मिलतः ॥
शिरोङ्कैस्तेषां शिरःपराङ्कैरुर्वरितं कोष्टं पूरय निःशङ्कम् ।
मात्रामेरुं अङ्कं संचारयित्वा बुध्यध्वं बुध्यध्वं जना द्वौ चत्वारः ॥]

अन्येषामत्र प्रवेश एव न । दुर्गमत्वादिति भावः । एवमुक्तं भवति । प्रथमे कोष्ठद्वयम् । तथा द्वितीयेऽपि । तृतीये कोष्ठत्रयम् । तथा चतुर्थेऽपि । पञ्चमे चत्वारि । तथा षष्ठेऽपी-त्यादि । एककलायाः प्रस्तारो नास्तीति कोष्ठद्वयात्मिकैवादौ पङ्क्तिरिति । एवं कोष्ठपङ्क्ति-ष्वधोधः क्रमेणाङ्कान् लिखेत् । सर्वत्र च शेषकोष्ठे प्रथमाङ्को देयः । तत्र कोष्ठद्वयमध्ये आदावुपरि कोष्ठे चैकस्वरूपोऽङ्को देयः । तस्योपरिस्थाङ्काभावादुत्सर्गसिद्ध एव प्रथमोऽङ्कः । अन्ते लेक एवाधः । द्वयमधो मिलतीतीयं प्रक्रिया । प्रथमकोष्ठद्वयस्य पूरितत्वाद्द्वितीया-दारभ्य देयम् । तत्र द्वितीये द्वयम् । तृतीये पुनरेकम् । चतुर्थे त्रयम् । पञ्चमे पुनरेकम् । षष्ठे चत्वारि । सप्तमे पुनरेकम् । इति प्रक्रियया आद्येऽङ्का देयाः । मध्ये शून्यकोष्ठेष्वेषा प्रक्रिया । पूरणीयकोष्ठशिर कोष्ठाङ्कपरकोष्ठस्थाङ्कौ द्वावप्येकीकृत्य मध्यकोष्ठेऽङ्को देयः । एवं सर्वत्र यावदिच्छ कोष्ठकान्विरचय्य मात्रामेरुः कर्तव्यः । अत्रेदमनुसंधेयम्—कति स-मकले लघवः कति च गुरवः । कति विषमकले लघवः कति च गुरवः । कति वा प्रस्ता-रस्येति प्रश्ने मेरुणा प्रत्युत्तरं देयम् । तत्र द्विकले समप्रस्तारे एकः सर्वगुरुः । द्वितीयो द्विकलात्मकः सर्वलघुरिति संकेतः । त्रिकले विषमे द्वावेककलौ एकगुरुकौ चान्ते सर्वल-घुस्त्रिकल इति समकले । चतुष्कले चादौ द्विगुरुः स्थानत्रये चैकगुरुर्द्विकलश्चान्ते सर्व-लघुरिति । एवमनेन प्रकारेण यावदिच्छ मात्रा मेरावर्भाष्टमात्राप्रस्तारेषु लघुगुरुप्रक्रिया

ज्ञातव्या । अथवा समस्तप्रस्तारे वामतः क्रमेण द्वौ चत्वार' इत्यादिनेन क्रमेण गुरुज्ञानम्, निमे सेतत्त्रियप्रमतेत्यनेन क्रमेण लघुज्ञानमन्ते च सर्वत्र (लघु) सर्वलघुरिति । उभयत्रा-प्येको द्वौ चत्वार इत्यनया सरण्या दक्षिणतो व्युत्क्रमेण भेदज्ञानम् । अत्र च वामभागे सर्वत्रै-कैकाङ्कस्थले सर्वगुरुरिति शिवम् । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'द्वयं द्वयं समं कोष्ठे कृत्वा त-त्रैककमर्पयेत् । एवं त्रैककमेकचतु'क्रमेण प्रथमेष्वपि ॥ शीर्षाङ्कातपराङ्काभ्यां शेषकोष्ठान्प्रपू-रयेत् । मात्रामेरुरयं दुर्गः सर्वेषामतिदुर्गमः ॥' दोहापादाकुलकच्छन्दसी ॥

अथ मात्रापताकामाह—

> उद्दिट्ठे सरिअङ्का पप्पहु वामावत्ते परलइ लुप्पहु ।
>
> एक्कलोप एक्कगुरु आण दुइतिणिलोपे दुइतिणि आण ।
>
> मत्तापताका पिङ्गल गाव जो पावइ सो परिहि बुझाव ॥ ४४ ॥
>
> [उद्दिष्टसदृशाङ्काः स्थाप्या वामावर्तेन..............लोपयेत् ।
>
> एकलोपे एकगुरुमानय द्वित्रिलोपे द्वित्रान् जानीहि ।
>
> मात्रापताकां पिङ्गलो गायति यः प्राप्नोति स परं बोधयति ॥]

उद्दिष्टसदृशा अङ्काः स्थाप्याः । ते यथा—एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशाद्या । ततो वामावर्तेन सर्वान्तिममङ्कं तत्पूर्वेणाङ्केन लोपयेदित्यर्थः । एकेनाङ्केनान्तिमाङ्कलोपे कृते एकगुरुरूपमानय अन्तिमलोपे द्विगुरुरूपमानय त्रिभिरन्तिमाङ्कलोपे त्रिगुरुरूपमानयेत्यादि ज्ञेयम् । एतादृशी-मेतां मात्रापताकां पिङ्गलः शेषनागो गायति । अथ च य एनां प्राप्नोति स परं जनं पताकां बोधयतीत्यर्थः । तत्र षट्कलप्रस्तारे यथा उद्दिष्टसदृशा अङ्का एकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदश स्थाप्याः ततः सर्वापेक्षया परत्रयोदशाङ्कात्पूर्वोऽष्टमाङ्कस्तेनाष्टमाङ्केन त्रयोदशाङ्कावयवे लु-प्तेऽवशिष्टः पञ्च । तस्य पञ्चमाङ्कस्य तत्पूर्वत्र विद्यमानत्वादष्टमाङ्कलोपात्परकलया गुरुभा-वात्पञ्चमाङ्कात्पङ्क्तिक्रमो विधेय इति तथा च पञ्चमस्थाने ।।।।ऽ एवमाकारं रूपमेकगुरु-कमिति ज्ञानं पताकायास्तत्त्वम् । एवमन्यत्रापि गुरुभावो ज्ञातव्यः । तथा पञ्चभिस्त्रयोदशाङ्के लुप्तेऽष्टावशिष्यन्ते ते तु पञ्चाधो लेख्याः । तथा त्रिभिस्त्रयोदशलोपे दशावशिष्यन्ते ते-ऽष्टाधो लेख्याः । तथा द्वाभ्यां त्रयोदशलोपे द्वादशावशिष्यन्ते । द्वयोरिदमावश्यकम् । परक-लया गुरुरित्युक्तेश्च द्वितीयाङ्कमारभ्य गुरुपङ्क्तिसंचारः । ततो द्वाभ्यामष्टभिश्च तल्लोपे त्रयो-दशः । तत्र एकाष्टभिस्तल्लोपे चत्वारि रूपाणि । ततः पञ्च । त्रिभिस्तल्लोपादवशिष्टः पञ्च-माङ्को कृत एवेति पञ्चभिरष्टाभ्यां च तल्लोपे षट् चतुर्थमपि । एवमेव तल्लोपे सप्त । पञ्चभ्यो द्वित्रिलोपो कृत एवेति एकत्रिभिस्तल्लोपेन च तथाच इति द्विगुरुरूपाणि षट् मेरु-गुरुत्वात् । तथा त्रिलोपे त्रिगुरुरूपमानयेति त्रिपञ्चाष्टलोपे भागो नास्ति । द्वित्रिपञ्चलो-पोऽप्यष्टमाङ्को कृत एवेति पञ्चकैकत्रिपोऽप्यष्टलोपपताको कृत एवेति एकद्वित्रिलोपेऽपि

१. 'जाणहु' इति०, २. 'जाणहु' इति०, ३. 'णासइ' इति०, ४. 'मिल्लइ' इति०.

वृत्त एवेति एकपञ्चाशन्मिलिता जातीशीराभिन्नोरे को गुरोऽवशिष्टः न भवन्ती। सर्वगुर्वात्मकं वक्तव्यम् । यथासम्भवम् । एवमन्यान्यपि प्रस्तारगतानि रूपाणि ज्ञातव्यानीति दिक् । वाणीभूषणेऽपि वर्णमर्कटीमुक्ता 'एकैकमर मुक्ता' इत्या मात्रामर्कटी। पादाकुलकं छन्दः ॥

अथ समार्धसमविषमजातिषु गुरुलघुज्ञानप्रकारमाह—

पुंच्छलछन्द कला करई पुंच्छल वण्ण मिटाव ।
अवसिट्ठे गुरु जाणिअहु लहु जाणिअउ ताव ॥ ४५ ॥
[पृष्टच्छन्दसः कलाः कृत्वा पृष्टं वर्णं लुम्पेत् ।
अवशिष्टैर्गुरुं जानीत लघुं जानीत तदा ॥]

तथा च सर्वच्छन्दःसु कति गुरवः कति लघव इति प्रश्ने कृते पृष्टछन्द उच्चारितगुणि दमेव कलाः कृत्वा तासु कलासु छन्दोऽक्षरसंख्यां लुम्पेत् । ततोऽवशिष्टाभिः कलाभिर्गुरुं जानीत । गुरुज्ञाने सति परिशेषाल्लघुं जानीयादित्यर्थः । दोहा छन्दः ॥

[पिङ्गलादिभिराचार्यैरुज्झितां वर्णमर्कटीम् ।
एकाक्षरादिपङ्क्तिशत्यक्षरावधिलक्षिताम् ॥
शब्दैरनतिविस्तीर्णैः प्राकृतैरवहट्टकैः ।
वक्ष्ये लक्ष्यसमायुक्तां पञ्चमे प्रलये स्थिताम् ॥]

अथ वर्णमर्कटीं पादाकुलकच्छन्दश्चतुष्टयेनाह—

"छैप्पन्ती पत्थार करिज्जसु अक्खरसंखे कोट्ठ धरिज्जसु ।
पहिली पन्ति वण्ण धरिलिज्जसु दोसरिपन्ति दुण्णपरिदिज्जसु ॥
उप्परअङ्कगुणितकरिलेहि चौठी पन्ति सोइ लिहि देहि ।
चौठी अद्धा पैंचमी पन्ति सोइ छठमा लिहु णिब्भन्ति ॥
पैंचमी चौठी तिअहि मिलाउ पिङ्गल जम्पै अङ्क फलाउ ।
वित्त पभेअ मत्त अरु वण्णह गुरु लघु जाणिअ एअ सपण्णह ॥
अक्खरमक्कसि जाणहु लोइ जिहिं जाणे मण आणंद होइ ।
जो बुज्झई सोई पइज्झइ मक्कलिजाले इत्थिअ रुज्झइ ॥
लच्छीणाहेण कहे एम मक्कलिआए पवधम्मे ।
पेक्खह वण्णसकुण्डं मक्कलिअम्बुह अण्णारुण्डम् ॥"

१. 'पुच्छल' टीका०. २. 'पुच्छल अङ्क' टीका०. ३. टीकाकर्तुः कृतिरियम्, न तु मूलम्.

प्राकृतपिङ्गलसूत्रम् ।

सर्वेऽक्षराणि वर्णमर्कटीप्रकारादिवर्णनपरेषु कविवृत्तान्तो भवन्ति इति प्रश्ने कृ
मर्कटिका प्रस्तारं देयम् । तद्विरचनप्रकारो लिख्यते—उपरन्ती षट्कष्ठा मनोहरा
प्रस्तारं कुरु । सर्वेऽक्षराणि वर्णमर्कटीसम्पदा कोष्ठकं धारय विशेषितार्थः । तत्र
पङ्क्तौ इहाङ्कौ एकादिक्रमात् वर्णवृत्तसंख्याकोष्ठेषु क्रमेण स्थापय । लिखतु एक
वृत्तानीति क्षेप । एवंकृते प्रथमा वृत्तपङ्क्तिः सिध्यति । अथ द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति सा
ति—द्वौ इति । ततो द्वितीयादौ प्रभेदपङ्क्तौ तद्विगुणानुपूर्वसंख्यादिप्रकारेण द्विगुणान्प्रभेदसं
स्थापयन्नादिक्रमेण कृतस्थापना इत्यर्थः । एवं कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्तिः सिध्यति । अथ मा
मात्रामपि तृतीयां मात्रापङ्क्तिमुद्दिश्य तन्मूलमूता चतुर्थी वर्णपङ्क्तिं साधयति—अग्रेति
अत्र स्थितैर्द्विगुणितैरङ्कैः । तथा चोक्तं स्थितैः. प्रथमपङ्क्तिस्थितैरेकादिभ्यादिभिरङ्कैः
वर्णपङ्क्तिस्थितान् द्विगुणितानेव नियतानङ्कान्परिलिख्य इत्यर्थः । पुनस्तानेवाङ्कान्द्विगुणि
तान्कृत्वा चतुर्थेकोष्ठादिक्रमेण चतुर्थपङ्क्तौ लिखित्वा देहि स्थापयेत्यर्थः । एवं कृते चतुर्थी वर्ण
पङ्क्तिः सिध्यति । अथ पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे पूर्णोऽङ्कस्तूपरितनि—थोटीतुमरा-
ऐन । ततश्चतुर्थपङ्क्तिस्थितानां स्थानेषु चतुर्थादिकादिक्रमेणाङ्कान्पञ्चमपङ्क्तौ दत्त्वा पश्चात्क्रमं यथा
स्थापया लिख । चतुर्थांशक्रमेण लिखितानेकाङ्कान् त्यक्त्वा लिखेति । एवं पञ्चमपङ्क्-
पङ्क्तौ गुरुलघुरूपे लिखन् । एवं पङ्क्तिद्वयं साधयित्वा अधोऽवस्थिता तृतीया मात्रापङ्क्ति साध-
पति—त्तन. पञ्चमपङ्क्तिस्थितमेकचतुर्दशाद्यङ्कचतुर्थपङ्क्तिस्थितान्कादचतुर्थेनैवाङ्कान-
द्वितीयादिकस्य विशारदपङ्क्तिसदादिरूपतामापाद्य तृतीयपङ्क्तौ मेलय । एकीकृत्य लिखेत्यर्थः ।
एवं पिङ्गलो भणति । एवं कृते तृतीया मात्रापङ्क्तिः सिध्यति । वर्णमर्कटीफलमाह—
लिखेति । एकाक्षरादीनि वृत्तानीत्यर्थः । प्रभेदास्तत्प्रभेदान्मात्रास्तन्मात्रा वर्णान्गुरुल-
घून्लघुगुरून् । इति प्रत्येकवर्णमर्कटी । एवमन्यापि मर्कटी समुन्नेया सुधीभिरि-
त्यर्थं पर्यवसेन । तेन सर्वमान् सिद्धान्तानीहि । हे टीका., एवमक्षरमर्कटी आनीय । यस्या
ज्ञातायां मनस आनन्दो भवति । अथ च य एतां बुध्यते स एव वृत्तानि बुध्यते
नान्यः । ततो मर्कटीजाले हस्ती गजो रुध्यते । दुर्गमत्वादिति भावः ।

श्रीलक्ष्मीनाथभट्टेन नारायणतनूभुवा ।
वर्णमर्कटिका प्रोक्ता क्रमेण पथ्ये लिखता ॥

अथ मात्रामर्कटी सवृत्तिमाह—

"[1]जा पिङ्गलेण कइणा ण णिबद्धा अप्प गन्थम्मि ।
सं मत्तामक्कडिअं लच्छीणाहेण विरचिअं भणइ ॥
मत्तासंखे कोट्ठअरु घन्तिच्छअ पत्थारि ।
तत्थ दुआदिअअङ्काधरि पढमहि पन्ति विचारि ॥

१. इयमपि टीकाकर्तुः कृतिः.

पत्थ अड्ड परिवट्टिअ [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
पढमे वीअं अड्डं वीअ कोट्ठे अ पढमो अड्डा ।
देऊण [illegible] ॥
काऊण पढमवट्टे पढमाविट्टिमे अड्डे ।
देऊण पढमअड्डं कुणोहि [illegible] पढमो पुण्णम् ॥
तब्भिअ पढमअड्डं [illegible] ।
देऊण पढमविन्दं छट्ठं कुणोहि परिपुण्णम् ॥
काऊण पढमवट्टं पढमाविट्टिभाग अड्डाण ।
तब्भिअ पढमअड्डं पढं देऊण कुणसु पुणिकोट्ठम् ॥
एवं णिरवसेसमसमत्थारे अड्डणिक्कोट्ठी ।
होइ सि तेण कइणा ण कओ अड्डाण वित्थारो ॥
एवं पढमपन्ति पुण्णो काऊण पढमणेक्कडम् ।
देऊण पाणपन्तिट्ठिआइँ छट्ठि कुणेहि अड्डेहिं ॥
काऊण एक्कभागं पढमट्ठिट्ठिए अड्डम् ।
परकोट्ठं सुकइवरो थोवि पन्ति च कुणउ परिपुण्णम् ॥
वित्तं भेओ मत्ता वण्णा लहुआ तथा गुरुआ ।
एदे छप्पन्तिकआ पत्थारा होन्ति वित्थारा ॥
जत्थ अ इत्थिअकज्जाइ वज्जाइ वित्तं च सुत्तमारिच्छम् ।
तं मत्तामकलिअं दट्ठूण अ कोण वज्जइए सुकई ॥
णट्ठोद्दिट्ठं जइ वा मेरुज्जुअलं जहा पडाआ वा ।
मक्कलिआ वि तहच्चिअ कोदूहलमेत्तकारिणी भणिआ ॥
इअ लच्छिणाहकइणा रइए रुइरे पवन्धम्मि ।
पद्यअपअबन्धं पेक्खह छन्दस्स सव्वस्सम् ॥"

अथ तत्रैकमात्रादिनिरवधिकमात्राप्रस्तारेषु कतिकतिजातिभेदनिधकत्वादयो भवन्तीति प्रश्ने कृते मात्रामर्कटिकया प्रत्युत्तरं देयमिति मात्रामर्कटीविरचनप्रकारो लिख्यते—'या पिङ्गलेन कविना न निबद्धा आत्मनो ग्रन्थे । तां मात्रामर्कटिकां लक्ष्मीनाथेन विरचितां भण ॥ तत्र तद्विरचनप्रकारं सार्धेन द्विपथा छन्दसा प्रथमपङ्क्तिसाधनोपायमाह—'मात्रासंख्यया कोष्ठं कुरु पङ्क्तिषट्कं प्रस्तारयित्वा । तत्र द्व्यादिकानङ्कान्धारय प्रथमपङ्क्तौ विचारयित्वा ॥ आद्याङ्कं परित्यज्य सर्वपङ्क्तिमध्ये । भो शिष्य, स्वाभिमतमात्रासंख्यया पङ्क्तिषट्कं यथा स्यात्तथा कोष्ठकं कुरु प्रथमपङ्क्तौ वृत्तपङ्क्तौ यावदिष्टं क्रमेण द्व्यादिकानङ्कान्स्थापय । सर्वासां पङ्क्तीनां मध्ये प्रथमाङ्कं परित्यज्य । अयं च प्रतिभाति सर्वकोष्ठेषु प्रथमाङ्कत्यागो न सर्वकोष्ठत्यागपर किं तु षड्गुरुपङ्क्तिप्रथमकोष्ठत्यागपर इति तत्र गुरोरभावात् अतश्च सम्प्रदायात्सर्वेषु कोष्ठेषु प्रथमाङ्कविन्यासोऽवश्यं कर्तव्य एव । अन्यथा वक्ष्यमाणाङ्कविन्यासभङ्गापत्तेः । एवं कृते प्रथमा वृत्तपङ्क्तिः सिध्यतीति । अथ द्वितीयां प्रभेदपङ्क्तिं साधयति चरमार्धेन—'पूर्वयुगलसदृशानङ्कान्धारय द्वितीयपङ्क्तौ विचारयित्वा ।' एवमुक्तं भवति—एकद्वित्रिपञ्चाष्टादीनङ्कान्पूर्वद्व्यन्वयेन क्रमतो धारय । एवं कृते द्वितीयप्रभेदपङ्क्तिः सिध्यतीति । अथ तृतीयां मात्रापङ्क्तिं साधयति—पढमेति । प्रथमपङ्क्तिस्थिताङ्कैर्द्वितीयां पङ्क्तिं गुणय यो योऽङ्को यत्र पतति तं तमेव तृतीयपङ्क्तौ भण । एवं कृते तृतीया मात्रापङ्क्तिः सिध्यतीति । द्विपथाछन्दसि । अथ क्रमप्राप्तां चतुर्थीं वर्णपङ्क्तिमुद्दिश्य युगपदेव चतुर्थपञ्चमपङ्क्त्योः साधनार्थं तन्मूलभूतां प्रथमं तावत्पङ्क्तिं साधयति—पढमेति । तत्र प्रथमे द्वितीयमङ्कं चरमस्वपि पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठत्यागाद्द्वितीयकोष्ठमेवात्र प्रथमं कोष्ठकम् । अतोऽस्मिन्नेव द्वितीयमङ्कं तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठके च पञ्चमाङ्कं दत्त्वा ततो बाणद्विगुणं दश तद्विगुणं विंशतिरित्येतौ द्वावङ्कौ तृतीयचतुर्थयोः कोष्ठयोर्देहि । विन्यस्तेत्यर्थः । अथ तत्र पञ्चमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—चाऊणेति । पञ्चमकोष्ठे लिखितान्स्मात्पूर्वाङ्कानेकभागं कृत्वा एकीकृत्य तस्मिन्नेव कोष्ठेऽङ्कं एकमधिकं दत्त्वा तमथ निष्कर्षेणार्धहीनतो पूर्वापेक्षया पञ्चमं कोष्ठकं पूर्णं कुरु । अथ षष्ठकोष्ठपूरणप्रकारमाह—तज्जिअ इति । पूर्वस्मिन्नुपरिस्थितः पञ्चकोष्ठस्थिताङ्कं एकीकृत्य तन्द्वैतस्मिन्नधमाङ्कं त्यक्त्वा पुनरनर्धमधिकं दत्त्वा पूर्वक्रमजातेनैकसमन्वयं षष्ठं कोष्ठं परिपूर्णं कुरु । अथ सप्तमकोष्ठपूरणोपायमाह—चाऊणेति । पञ्चमपङ्क्तिस्थितानां द्व्यादीनामेकभागमेकं कृत्वा तेषु चतुर्दशाङ्कं त्यक्त्वा तत्रान्येऽपि चैकं दत्त्वा सप्तमकोष्ठं त्रिगुणारेण हानाङ्केन पूर्णं कुरुष्वेति शेषः । अष्टमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्व्यादिसप्तमपर्यन्तपङ्क्तिस्थितान्यङ्कानेकीकृत्य तेष्वेकचत्वारिंशदधिक (सप्त) परित्यज्य ज्ञानेन पञ्चत्रिंशदधिकेन शतद्वयेनाष्टमं कोष्ठं परिपूर्णं कुरु । नवमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्व्यादिकानष्टपङ्क्तिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तेषु सप्ताङ्कं देहि कुरु । ततो निष्कर्षेण त्रिसप्ताधिकचतुःशताङ्केन नवमकोष्ठपूरणं कुरु । दशमकोष्ठपूरणप्रकारमाह—द्व्यादिकान्नवपङ्क्तिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तेषु सप्तचत्वारिंशदङ्कं देहि कुरु । ततो निष्कर्षेण अनुस्वाशीत्यधिकसप्तशताङ्केन दशमं कोष्ठं पूरय । एवं कृते चतुर्थपङ्क्त्यां

पञ्चमी लघ्वादिः [illegible] । [illegible] ॥ अथ [illegible] — [illegible] प्रथमे कोष्ठक [illegible] अग्रिमकोष्ठे [illegible] पञ्चमी [illegible] । [illegible] गुर्वादिः [illegible] । [illegible] माह—[illegible] । [illegible] । अथ [illegible] प्रस्तारा [illegible] । [illegible] अथ [illegible] पाताल[illegible]—

"पहिलें पाँती लहुआ आणहु मोहि मे गुरु दुसरे आणहु ।
गुरु दुण्णासी मत्ता मेरु मों लहु दुसरें पिङ्गल भेल ॥
इम परिपाटी लघुगुरु आणहु गुरुलहु मोहि मण्णा पुण आणहु ।
मत्तामक्कर गुरु हि मिटावहु तेहु मों पुणि वण्णइ आणहु ॥"

लघुपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे द्वितीयाङ्कमानयत । अत्र प्रथमाङ्कं द्वितीयकोष्ठेऽपि लघ्वाति । पङ्क्त्यादि परित्य प्रथमकोष्ठाद्याङ्कनाद्यस्याभावात् गुरुकोष्ठानुपयोगात् । तमेव द्विती-याङ्कमादाय गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे आनयत । तथापि द्वितीयाङ्कं तृतीयकोष्ठेऽपि आनयत । अत्र गुरोः प्रथमकोष्ठे प्रथमाङ्क एव देय । द्वितीयाङ्कमात्रे संचारितत्वात् । प्रथमकोष्ठे एकगुरुत्वात् । अथ लघुपङ्क्तेस्तृतीयकोष्ठे पूरणप्रकारमाह—गुरुदुण्णेति । गुरुकोष्ठ-स्थितानङ्कान्द्विगुणीकृत्य तत्समानमात्राकोष्ठस्थितेष्वङ्केषु लोपय । तच्छेषाङ्कं लघुद्वितीय-कोष्ठेषु लिखेति पिङ्गलो भणितवान् । तथया गुरुपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे द्वितीयाङ्कस्तद्द्विगुणश्चतुर्था-ङ्कस्त तत्समानमात्राकोष्ठस्थे नवमाङ्के लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुद्वितीयकोष्ठे लिख । एवमेकगुरुद्वितीयकोष्ठे पञ्चमाङ्कस्तद्द्विगुण दश तान्तत्समानमात्राकोष्ठस्थे विंशतिके लोपय । तच्छेषाङ्का दश तान् लघुतृतीयकोष्ठे लिख । अनया परिपाट्या यथेच्छं लघु-द्विकोष्ठाङ्कान्गुरुपङ्क्तिकोष्ठाङ्का आनय । एवं लघुपङ्क्तिं च मत्रायोर्वरितो वर्णपङ्क्तिं साधयति— गुरुलघुपङ्क्तिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तत्समानवर्णपङ्क्तिकोष्ठकेषु यावदिच्छं लिख । अथ वर्णपङ्क्ति-साधने प्रकारान्तरमाह—मत्त इति । मात्रापङ्क्तिस्थिताङ्केषु तत्समानगुरुपङ्क्तिस्थितानङ्का-ल्लोपय । तच्छेषाङ्कैरपि वर्णपङ्क्तिः सिध्यतीति जानीहि । इति गुरुणा गोपितोऽपि मया शिष्यबोधाय विविच्य प्रकाशितः । एवं पङ्क्तिपट्कं संसाध्य मात्रामर्कटीफलमाह—वित्तमिति । 'वृत्तं भेदो मात्रा वर्णा लघुकास्तथा गुरुकाः । एते षट्पङ्क्तिकृताः प्रस्तारा भवन्ति विस्ता-राः ॥' मात्रामर्कटीमाहात्म्यमाह—जत्थ इति । 'यत्र च वृत्ती भवत्यन्ते कथ्यते चित्त च सूत्रसदृक्षम् । ता मात्रा मर्कटिका दृष्ट्वा च को न कथ्यते सुकविः ॥' को नासन्तो भवती-त्यर्थः । एतत्करणं कौतुकार्थमित्याह—नट्ठेति । 'नष्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगलं यथा पताका वा । मर्कटिकापि तथैव कुतूहलकारिणी भणिता ॥' उक्तमुपसंहरति—इएति । 'इति

लक्ष्मीनाथकविना रचिते रुचिरे ग्रन्थेऽस्मिन् । प्रत्ययप्रकरणं पराम छन्दसाम् ॥'

अथैकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं समस्तवर्णप्रस्तारपिण्डीभूतसंख्यामाह—

छव्वीसा सत्तसआ तह सत्तारहसहस्साइं ।
बाआलीसं लक्खं तेरह कोडी समग्गाइं ॥ ४६ ॥

[षड्विंशतिः सप्तशतानि तथा सप्तदशसहस्राणि ।
द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि त्रयोदश कोटयः समग्राणि ॥]

'अङ्कानां वामतो गतिः' इति न्यायेन त्रयोदश कोटयः द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तदशसहस्राणि सप्तशतानि षड्विंशतिश्च । सम्पूर्णैकाक्षरादि षड्विंशत्यक्षरावधिप्रस्तारस्य पिण्डसंख्येयम् । अङ्कतोऽपि १३४२१७७२६ । 'एकद्वादशसहस्राद्युक्तसमुच्चयः क्रमश । अङ्केमन्त्र सर्वनिःसर्वमहाप्रस्तारसमस्मात् ॥ अत्यभिधानार्थं मध्ये प्रथमेति इत्यागतः संख्या ॥'

अथ 'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥' इति प्रथमं मात्रावृत्तानां जातिसंज्ञकानामादिभूतायाः आर्यायाः लक्षणमाह—

होइ गाहू मत्तवखअण गाहाए सत्तावणी ।
तह विग्गाहू पल्लिट्ठि किज्जइ उग्गाहउ सट्ठिकल ॥
गाहिणि आ बासट्ठि किज्जइ ।
तह वि पलट्टइ सीहिणी वे अग्गल हो सट्ठि ।
मत्तरूअ अण्णोण्णगणत्तखन्धमसत्तचउसट्ठि ॥ ४७ ॥

[भवति गाहू मात्राचतुष्पञ्चाशद्गाथायाः सप्तपञ्चाशत् ।
तथा विगाथा परावृत्य क्रियते उद्गाथापि षष्टिकला ॥
गाथिनी च द्वाषष्टिः क्रियते ।
तथैव परावर्तिते सिंहिनी द्व्यधिका भवति षष्टिः ।
समस्तानामन्योन्यं गणानां स्कन्धके मात्राचतुःषष्टिः ॥]

चतुष्पञ्चाशन्मात्रा गाहू भवति । गाथायाः सप्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । तथा विगाथा परावृत्य क्रियते । मात्रा च सप्तपञ्चाशदेव । उद्गाथायां षष्टिः कलाः । गाथिन्याम् द्वाषष्टि-कलाः । तथैव परावर्तिते सिंहिनी । मात्रा द्वाषष्टिरेव । तस्यां समस्तानि अन्योन्यं गणानि भवन्ति । स्कन्धके चतुःषष्टिर्मात्रा भवन्ति । अत्र सर्वत्र सर्वेषां दलपरावर्तने लक्षी गणः । इति छन्दः ॥

अथ [illegible] —

पुव्वद्धे उत्तद्धे [illegible] ।

छट्ठ[illegible] ॥ ४८ ॥

[पूर्वार्धे उत्तरार्धे [illegible] ।

[illegible] ॥]

[illegible] ।

SS, SII, SS, SII, SS, SS, S, II SS, III, SS, SII, SS, I, SS, S

[illegible]—

चन्दो चन्दणहारो ताव अ रूअं पआसन्ति ।

चण्डेसरवरकित्ती ताव अ अप्पं ण देसेइ ॥

[चन्द्रश्चन्दनहारस्तावद्रूपं प्रकाशयन्ति ।

चण्डेश्वरवरकीर्तिर्यावदात्मानं न दर्शयति ॥]

चन्द्रश्चन्दनहार [illegible] प्रकाशयन्ति । [illegible] वरकीर्तिर्यावदात्मानं न दर्शयति । [illegible] । [illegible] वृत्ता । अथ गाथा छन्दः—

पढमं बारहमत्ता बीए अट्ठार होंहि संजुत्ता ।

जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥ ४९ ॥

[प्रथमं द्वादशमात्रा द्वितीयेऽष्टादश भवन्ति संयुक्ताः ।

यथा प्रथमं तथा तृतीयं दशपञ्चविभूषिता गाथा ॥]

यस्याः प्रथमे चरणे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽष्टादशाभिः संयुक्ता भवन्ति । यथा प्रथमं तथा तृतीयं द्वादशमात्रम् । या चतुर्थे चरणे पञ्चदशभिर्मात्राभिर्भूषिता भवति सा गाथेत्यर्थः । भूषणेऽपि—'आदिदले द्वादश दलाष्टमात्रा तृतीयचरणे च । तुर्ये पञ्चदश स्युर्गाथेयं पिङ्गलेनोक्ता ॥' प्राकृते गाथा संस्कृते आर्येति नामभेदः । इदमप्युदाहरणम् ।

गाथामुदाहरति—जहा

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।

पत्ते वि णअरडाहे भण कस्स ण वल्लहो अग्गी ॥

---

१. 'चन्दनं हारः' रवि०.

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।
प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वल्लभोऽग्निः ॥]

कस्याश्चित्कलहान्तरितायाः सखीं प्रति वचनम् । येन विना न जीव्यते स कृतापराधोऽप्यनुनीयते । उक्तमर्थमर्थान्तरेण दृढीकर्तुमाह—प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वल्लभोऽग्निः । अपि तु सर्वस्य । उद्दवणिका यथा—SII, SII, SII, IIS, ISI, SS, S ॥ SS, IIII, SS, IIS, I, SS, S,

अथ गाथायां गणनियममाह—

सत्तगणा दीहन्ता जो णलहु छट्ठ णेह जो विसमे ।
तह गाहे बिअअद्धे छट्ठं लहुअं विआणेहु ॥ ५० ॥

[सप्तगणा दीर्घान्ता जो नलघू षष्ठे नेह जो विषमे ।
तथा गाथा द्वितीयार्धे षष्ठं लघुकं विजानीत ॥]

अथ चतुष्कलाः सप्त गणा दीर्घान्ता गुर्वन्ता इत्यर्थः । अत्र षष्ठो गणो जगणो भवति नगणलघू वा भवत इति नियमः । इह विषमे स्थाने प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने जगणो न भवति । तथा गाथाया द्वितीयेऽर्धेऽपि षष्ठं गणमेकलघ्वात्मकं विजानीत । ग्रन्थेऽपि—'सप्तचतुष्काः सदीर्घाः सदीर्घो जगणो द्विजो(IIII)ऽथवा भवति । षष्ठं लघूत्तरदले विषमे जगणो न गाथायाः ॥' गाथा छन्दः ॥

सर्वगाथासु सामान्यलक्षणमाह—

सव्वाए गाहाए सत्तावण्णाइं होन्ति मत्ताइं ।
पुव्वद्धम्मि अ तीसा सत्ताईसा परद्धम्मि ॥ ५१ ॥

[सर्वस्या गाथायाः सप्तपञ्चाशद्भवन्ति मात्राः ।
पूर्वार्धे च त्रिंशत्सप्तविंशतिः परार्धे ॥]

सर्वस्या गाथायाः सप्तपञ्चाशन्मात्रा भवन्ति । तत्र विवेकः—पूर्वार्धे त्रिंशत् सप्तविंशतिमात्राः परार्धे च । गाथा छन्दः ॥

अथ गाथायाः सप्तविंशतिभेदेषु लक्ष्मीनाम्नीमाद्यां गाथामुपलक्षयति—

सत्ताईसा हारा सल्ला अरगम्मि तिण्णि रेहाइं ।
सा गाहाणं गाहा आआ तीसक्खरा लच्छी ॥ ५२ ॥

[सप्तविंशतिर्गुरवः श्रव्या यस्यां तिस्रो रेखाः ।
सा गाथानां गाथा आद्या त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीः ॥]

यस्यां गाथायां सप्तविंशतिर्गुरवः श्रव्याः तिस्रश्च रेखा लघवः । पूर्वार्धे चतुष्क-

षोडशाक्षरसमुदायं च पञ्चत्रयमात्रिकामित्यं मिलित्वा त्रिंशदक्षरं यत्र सा गाथा सा
आद्या त्रिंशदक्षरा सप्तविंशतिगुरुकलत्रयवती लक्ष्मीनामधेया भवति । गाथा छन्दः ॥

अथ तत्प्रभेदानुक्रमेण भेदानयनप्रकारमाह—

तीसक्खराहिँ लच्छी सव्वे वन्दन्ति होइ विक्खाआ ।
हासइ एक्कं एक्कं वण्णं ता कुणह णामाई ॥ ५३ ॥

[त्रिंशदक्षरां लक्ष्मीं सर्वे वन्दन्ते भवति विख्याता ।
ह्रसत्येकैको वर्णस्तदा कुरुत नामानि ॥]

त्रिंशदक्षरां लक्ष्मीं गाथां सर्वे कविपण्डिता वन्दन्ते । अभिवादनपूर्वं स्तुवन्तीत्यर्थः । अथ यदा एकैको वर्णो ह्रसति न्यूनत्वं प्राप्नोति द्वौ लघू वृद्धिं गच्छतस्तदा मनोहारि-नामानि कुरुत । गाथा छन्दः ॥

अथाद्यां लक्ष्मीमुपलक्ष्यन्निव गाथाभ्यां नामान्युद्दिशति—

लच्छी रिद्धी बुद्धी लज्जा विज्जा खमा अ देही अ ।
गोरी धाई चुण्णा छाआ कन्ती महामाई ॥ ५४ ॥
कित्ती सिद्धी माणी रामा गाही विसा अ वासीआ ।
सोहा हरिणी चक्की सारसि कुररी सिंही अ हंसीआ ॥ ५५ ॥

[लक्ष्मी ऋद्धिर्बुद्धिर्लज्जा विद्या क्षमा च देही च ।
गौरी धात्री चूर्णा छाया कान्तिर्महामाया ॥
कीर्तिः सिद्धिर्मानिनी रामा गाहिनी विश्वा च वासिता ।
शोभा हरिणी चक्री सारसी कुररी सिंही च हंसिका ॥]

अत्र प्रथमा गाथा सप्तविंशतिगुरुकरेखात्रयवती त्रिंशदक्षरा लक्ष्मीः एकगुरुह्रासेन लघुद्वयवृद्धया गाथायाः सप्तविंशतिभेदाः स्फुटीकृत्य प्रदर्श्यन्ते—यथा—२७ गुरु. ३ लघु. ३० अक्षर. लक्ष्मीः । २६ गुरु. ५ लघु. ३१ अक्षर. ऋद्धिः । २५ गुरु. ७ लघु. ३२ अक्षर. बुद्धि । २४ गुरु. ९ लघु. ३३ अक्षर. लज्जा । २३ गुरु. ११ लघु. ३४ अक्षर. विद्या । २२ गुरु. १३ लघु. ३५ अक्षर. क्षमा । २१ गुरु. १५ लघु. ३६ अक्षर. देही । २० गुरु. १७ लघु ३७ अक्षर. गौरी । १९ गुरु. १९ लघु. ३८ अक्षर. धात्री १८ गुरु. २१ लघु. ३९ अक्षर. चूर्णा । १७ गुरु. २३ लघु. ४० अक्षर. छाया । १६ गुरु. २५ लघु. ४१ अक्षर. कान्तिः । १५ गुरु. २७ लघु. ४२ अक्षर. महामाया १४ गुरु. २९ लघु. ४३ अक्षर. कीर्तिः । १३ गुरु. ३१ लघु. ४४ अक्षर. सिद्धिः

१. 'राई' रवि०. २. 'गाहिणी वीसा' रवि०. ३. 'सीही हंसीआ' रवि०. ४. 'गाहिनी' रवि०. ५. 'मनोरमा' रवि०.

[illegible]

[illegible]

> [illegible]

[illegible]

[illegible]

> [illegible]

[illegible]

[illegible]

> [illegible] ॥६२॥

[illegible]

[त्रयोदशलघुका विप्रा एकविंशतिभिः क्षत्रिया भणिता।
सप्तविंशतिभिर्वैश्या शेषा सा शूद्रा भवति॥]

त्रयोदशवर्णा लघुका यस्यां सा तदभिधा विप्रा। ब्राह्मणी भवतीत्यर्थः। एकविंशतिभिर्लघुकैः क्षत्रिया भणिता। सप्तविंशतिभिर्लघुकैर्गाथा वैश्या भवति। शेषा तु उक्तेतरसंख्यैर्लघुकैः शूद्रा भवति। गाथा छन्दः।

विषमस्थानदत्तजगणाया गाथाया दोषमाह—

जा पढम तीअ पञ्चम सत्तमठाणे ण होइ गुरुमज्झा।
गुव्विणिए गुणरहिआ गाहा दोसं पआसेइ॥ ५९॥

[या प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु भवति गुरुमध्या।
गुर्विणीव गुणरहिता गाथा दोषं प्रकाशयति॥]

या गाथा प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थाने ननु गुरुमध्या जगणयुक्ता भवति गुर्विणीव गुणरहिता सकलकार्याक्षमा सा गाथा दोषं प्रकाशयति। अतो विषमस्थानस्थजगणा सा न कर्तव्येत्यर्थः। गाथा छन्दः॥ गाथा निवृत्ता।

विग्गाहा छन्दः—

विग्गाहापढमदले सत्ताईसाइँ मत्ताइं।
पच्छिमदले ण तीसा इं अं जं पिङ्गलेण णाग्ण॥ ६०॥

[विगाथाप्रथमदले सप्तविंशतिर्मात्राः।
पश्चिमदले ननु त्रिंशदिति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन॥]

विगाथायाः पूर्वार्धे सप्तविंशतिर्मात्रा भवन्ति। चरमदले उत्तरार्धे ननु त्रिंशन्मात्रा भवन्तीति जल्पितं पिङ्गलेन नागेन। गाथादलवैपरीत्येन विगाथा भवतीत्यर्थः। इदमप्युदाहरणम्। भूषणे तु—'गाथा द्वितीयतुर्यौ पादौ भवतस्तु विपरीतौ। सेयं भवति विगाथा फणिनायकपिङ्गलेन संप्रोक्ता॥' इति॥

विगाथामुदाहरति जहा—

परिहर माणिणि माणं पेक्खहि कुसुमाइँ णीवस्स।
तुम्ह कए खरहिअओ गेह्णइ गुंडिआधणुअं किर कामो॥

[परिहर मानिनि मानं प्रेक्षस्व कुसुमानि नीपस्य।
युष्मत्कृते खरहृदयो गृह्णाति गुटिकाधनुः किल कामः॥]

मानवतीं नायिकां प्रति धृष्टस्य नायकस्य वचनम्। यथा हे मानिनि, मानं परिहर त्यज। प्रेक्षस्व नीपस्य कदम्बस्य कुसुमानि। युष्मत्कृते खरहृदयोऽत्यन्तं कठोराशयः

१. 'ठाणे हि' रवि०. २. 'दले हि' रवि०. ३. 'इति भणितं' रवि०.

[illegible]

[illegible] ॥ ४४ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] यथा—

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

अथ [illegible]—

पुव्वद्ध तीसमत्ता दिक्खुम पमणेइ मुद्धिणि सुणेहि ।

उत्तद्धे बत्तीसा मत्तहिं विवरीअ सिहिणी भणु सअम् ॥६३॥

[पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्राः दृष्ट्वा प्रभणति मुग्धे शृणु ।

उत्तरार्धे द्वात्रिंशन्मात्राभिः विपरीतां शिखिनीं भण सदा ॥]

[illegible]

यत्र पूर्वार्धे प्रथमदले त्रिंशन्मात्रा भवन्ति उत्तरार्धे प्रथमदले द्वात्रिंशन्मात्राः संपूर्णा द्वाषष्टिर्यत्र भवन्ति पिङ्गलः प्रभणति मुग्धे शृणु सा गाहिनी छन्दः । तद्विपरीतां सिंहिनीं सत्यं भण । कथयेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्धे च त्रिंशन्मात्रा इति विपर्ययार्थः । वाणीभूषणेऽपि—'यदि गाथाद्युत्तरदलं त्रिंशन्मात्रं च गाहिनी भवति । फणिपतिपिङ्गलभणितं तद्विपरीतं तु सिंहिनीवृत्तं स्यात् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

गाहिनीमुदाहरति—जहा—

'मुञ्चहि सुन्दरि पाअं अप्पहि हसिऊण सुमुहि खग्गं मे ।
कप्पिअ मेच्छसरीरं पेच्छइ वअणाइ तुह्म धुअ हम्मीरो ॥'

[मुञ्च सुन्दरि पादमर्पय हसित्वा सुमुखि खड्गं मे ।
कल्पयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः ॥]

संग्रामयात्रायां चरणपतितां पत्नीं प्रति हम्मीरवचनम्—मुञ्च सुन्दरि पादम् । विघ्नं मा कुर्वित्यर्थः । हे सुमुखि, अर्पय हसित्वा मम खड्गम् । खड्गग्रहणानन्तरं प्रतिजानीते—कल्पयित्वा छेदयित्वा म्लेच्छशरीरं प्रेक्षते वदनानि युष्माकं ध्रुवं हम्मीरः । अनिकृत्तम्लेच्छशरीरो भवन्मुखं नावलोकयितुं सहिष्य इति भावः ॥

सिंहिनीमुदाहरति—जहा—

'वरिसइ कणअह विट्ठि तप्पइ भुअणे दिआणिसं जग्गन्तो ।
णीसङ्क साहसङ्को णिन्दइ इन्दं अ सूरबिम्बं अ ॥'

[वर्षति कनकस्य वृष्टिं तपति भुवनानि दिवानिशं जाग्रत् ।
निःशङ्कः साहसाङ्को निन्दतीन्द्रं च सूर्यबिम्बं च ॥]

कश्चित्कविर्विक्रमादित्यं स्तौति । अयमर्थः—अयं कनकस्य वृष्टिं वर्षति, इन्द्रस्तावज्जलवृष्टिं वर्षति । असौ भुवनानि तपति, सूर्यबिम्बं भुवनं तपति । इन्द्रः सूर्यो वा दिवसे जागर्ति, अयं तु दिवानिशं जाग्रदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । उद्दवणिका उभयोर्यथा—ऽ॥, ऽ॥, ऽऽ, ऽ॥, ॥ऽ, ॥॥, ऽऽ, ऽ॥ ऽ॥, ऽ॥, ऽऽ, ऽ॥, ॥ऽ, ।ऽ।। ऽऽ, ऽ, ॥ ॥॥, ॥॥ ऽऽ, ऽ॥, ॥ऽ, ।ऽ।, ऽऽ, ऽऽ ॥ ऽऽ, ऽ ॥ ऽऽ, ऽ॥, ।ऽ।, ऽऽ, ऽ, ॥, गाहिनीसिंहिन्यौ निवृत्ते ॥

अथ स्कन्धकं छन्दः—

चउमत्ता अट्ठगणा पुव्वद्धे उत्तद्ध होइ समरूआ ।
सो खन्धआ विआणहु पिङ्गल पभणेइ मुद्धि बहुसंभेआ ॥ ६२ ॥

[चतुर्मात्रिका अष्टौ गणाः पूर्वार्धे उत्तरार्धे भवन्ति समरूपाः ।
तं स्कन्धकं जानीहि पिङ्गलः प्रभणति मुग्धे बहुसंभेदम् ॥]

---

१. 'प्रेक्षामि वदनं तव ध्रुवं हम्मीरः' रति०. २. 'भुवने' रति०.

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ॥ ६४ ॥

[[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

रुणः । २२ गुरु. २० लघु. ४२ अक्षर. नीलः । २१ गुरु. २२ लघु. ४३ अक्षर. मदनः । २० गुरु. २४ लघु ४४ अक्षर. तालाङ्कः । १९ गुरु. २६. लघु. ४५ अक्षर. शेखरः । १८ गुरु. २८ लघु ४६ अक्षर. शरः । १७ गुरु. ३० लघु. ४७ अक्षर. गगनम् । १६ गुरु ३२ लघु. ४८ अक्षर. शरभः । १५ गुरु. ३४ लघु. ४९ अक्षर. विमतिः । १४ गुरु. ३६ लघु. ५० अक्षर. क्षीरम् । १३ गुरु. ३८ लघु. ५१ अक्षर. नगरम् । १२ गुरु. ४० लघु. ५२ अक्षर. नरः । ११ गुरु. ४२ लघु. ५३ अक्षर. स्निग्धः । १० गुरु. ४४ लघु. ५४ अक्षर. स्नेहलः । ९ गुरु. ४६ लघु. ५५ अक्षर. मदकलः । ८ गुरु. ४८ लघु. ५६ अक्षर. लोलः । ७ गुरु. ५० लघु. ५७ अक्षर. शुद्धः । ६ गुरु. ५२ लघु. ५८ अक्षर. सरित् । ५ गुरु. ५४ लघु. ५९ अक्षर. कुम्भः । ४ गुरु. ५६ लघु ६० अक्षर. कलशः । ३ गुरु. ५८ लघु ६१ अक्षर. शशी । एतेऽष्टाविंशतिर्भेदाः । एषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जर्यां द्रष्टव्यानि । शार्दूलिनी छन्दः ॥

अथाष्टाविंशतिभेदानयनप्रकारमाह—

चौलघु जत्थ वि पसरजहिं सो महि नन्दहु जाण ।
गुरु टुट्टइ थि थि लहु वढइ तं तं णाम विआण ॥ ६९ ॥

[चतुर्लघवः कुत्रापि प्रसरन्ति तं सखि नन्दं जानीहि ।
गुरुर्ह्रसति द्वौ द्वौ लघू वृद्धिं प्राप्नुतस्तत्तन्नाम विजानीहि ॥]

अयमर्थः—चतुःषष्टिकलात्मके स्कन्धके त्रिंशद्गुरवश्चत्वारो लघवस्तदा नन्दः । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । षष्ठे जगणस्यावश्यकत्वाच्चत्वारो लघव इत्युक्तम् । दोहा छन्दः ॥

अथाद्य नन्दमुदाहरति—

'चन्दा कुन्दा कासा हारा हीरा तिलोअणा केलासा ।
जेत्ता जेत्ता सेत्ता तेत्ता कासीस जिण्णिआ ते कित्ती ॥'

[चन्द्रः कुन्दं काशो हारो हीरस्त्रिलोचनः कैलासः ।
यावद्यावच्छ्वेतानि तावत्काशीश जितानि तव कीर्त्या ॥

कश्चित्कवी राजानं दिवोदासं स्तौति—यथा—चन्द्रः कुन्दं काशः हारः हीरं त्रिलोचनः शिवः कैलासः यावद्यावच्छ्वेतानि तावद्धे काशीश, ते कीर्त्या जितानि । तदपेक्षया ते कीर्तिर्धवलेत्यर्थः । उद्वणिका यथा—SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS, SS | SS, SS, SS, SS, SS, ISI, SS, SS, इति गाथाप्रकरणम् ॥

---

१. 'तालङ्कः' रवि०. २. 'क्षीरनगरम्' रवि०. ३. 'स्नेहनः' रवि०. ४. 'मदगणः' रवि०. ५. 'भोल.' रवि०. ६. 'शुद्धसरित्' रवि०. ७. 'प्रस्यति लघुद्वयं वर्धते तथा तथा नामानि जानीत ।' रवि०. ८. 'श्वेत' रवि०. ९. 'जित' रवि०.

अथ दोहा छन्दः—

तेरह मत्ता पढम पअ पुण एआरह देह ।
पुण तेरह एआरहह दोहालक्खण एह ॥ ६६ ॥
[त्रयोदश मात्राः प्रथमे पादे पुनरेकादश दत्थ ।
पुनस्त्रयोदशैकादश दोहालक्षणमेतत् ॥]

त्रयोदश मात्राः प्रथमचरणे पुनर्द्वितीयचरणे एकादश पुनस्तृतीयचरणे त्रयोदश पुनश्चतुर्थचरणे एकादशैव । द्विपथालक्षणमेतत् ॥

द्विपथामुदाहरति—

'सुरअरु सुरही परसमणि णहि वीरेसरसमाण ।
ओ वक्कल ओ कठिणतणु ओ पसु ओ पासाण ॥'
[सुरतरुः सुरभिः स्पर्शमणिर्नहि वीरेशसमानः ।
अथ वल्कलोऽथ कठिनतनुरथ पशुरथ पाषाणः ॥]

कश्चित्कविः वीरेश्वरं स्तौति—सुरतरुः कल्पवृक्षः, सुरभिः कामधेनुः, स्पर्शमणिश्च, एते त्रयोऽपि नहि वीरेश्वरसमानाः । एतेषु कल्पतरुर्वल्कलमयः, ओ अथ च कठिनतनुः काष्ठमयत्वात्, कामधेनुः पशुः विवेकरहिता, स्पर्शमणिः पाषाणो जड एवेति । अतः वीरेश्वरो विवेकः गुणो विलक्षणस्वभाव ॥

तद्ध्वनिविधानमुदाहरणम् । तथा द्विपथायास्त्रयोविंशतिभेदानेव चतुर्दशाभिः त्रयुदाह-हरति—

भमरु भामरु सरहु सेणाहु,
मण्डूअ मक्कडु करहु,
णरु मराल मअगलु पओहरु,
चलु वाणरु तिण्णिअरु,
कच्छ मच्छ सद्दूल अहिवर,
वग्घ विराडउ सुणह गउ
उन्दुर सप्पपमाण,
सुद्ध दुहा बे छ्दु बहा
णं ते णाम विआण ॥ ६७ ॥

१. 'अन्वयो वेदे अंश, ओ कच्छवी इत्यादि दिवस' [illegible] २ 'दोहा' [illegible]
१०. तदनन्तर 'मड़रम्य' इति [illegible]

[भ्रमरो भ्रामरः शरभः श्येनः,
मण्डूको मर्कटः करभः,
नरो मरालो मदकलः पयोधरः,
चलो वानरस्त्रिकलः,
कच्छपो मत्स्यः शार्दूलोऽहिवरः,
व्याघ्रो बिडालः शुनकस्तथा
उन्दुरः सर्पप्रमाणः,
गुरुस्त्रुट्यति द्वे लघू वर्धेते
तत्तन्नाम विजानीत ॥]

इति त्रयोविंशतिभेदाः । रड्डा छन्दः ॥

त्रयोविंशतिभेदानन्यप्रकारमाह—

छब्बिसु अक्खर भमरहो गुरु बाइस लहु चारि ।
गुरु टुट्टइ बे लहु वड्ढइ तं तं णाम विआरि ॥ ६८ ॥
[षड्विंशत्यक्षरो भ्रमरो गुरवो द्वाविंशतिर्लघवश्चत्वारः ।
गुरुस्त्रुट्यति द्वौ लघू वर्धेते तत्तन्नाम विचारय ॥]

ते यथा—२२ गु. ४ ल. २६ अ. भ्रमरः । २१ गु. ६ ल. २७ अ. भ्रामरः । २० गु. ८ ल. २८ अ. शरभः । १९ गु. १० ल. २९ अ. श्येनः । १८ गु. १२ ल. ३० अ. मण्डूकः । १७ गु. १४ ल. ३१ अ. मर्कटः । १६ गु. १६ ल. ३२ अ. करभः । १५ गु. १८ ल. ३३ अ. नरः । १४ गु. २० ल. ३४ अ. मरालः । १३ गु. २२ ल. ३५ अ. मदकलः । १२ गु. २४ ल. ३६ अ. पयोधरः । ११ गु. २६ ल. ३७ अ. चलः । १० गु २८ ल. ३८ अ वानरः । ९ गु. ३० ल. ३९ अ. त्रिकलः । ८ गु. ३२ ल. ४० अ. कच्छपः । ७ गु. ३४ ल. ४१ अ. मत्स्यः । ६ गु. ३६ ल. ४२ अ शार्दूलः । ५ गु. ३८ ल. ४३ अ. अहिवरः । ४ गु. ४० ल. ४४ अ. व्याघ्रः । ३ गु. ४२ ल. ४५ अ. बिडालः । २ गु ४४ ल. ४६ अ. शुनकः । १ गु. ४६ ल. ४७ अ. उन्दुरः । ० गु. ४८ ल. ४८ अ सर्वलघुः सर्पः । एते त्रयोविंशतिभेदाः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जर्यां द्रष्टव्यानि । दोहा छन्दः ॥

अथ भ्रमर प्रथममुदाहरति—जहा (यथा)—

'जा अद्धङ्गे पव्वइ सीसे गङ्गा जासु ।
जो देवाणं वल्लहो वन्दे पाअं तासु ॥'

---

१. रड्डाछन्दोलक्षणे स्वप्ने व्यक्तमेव. २. 'वासु' इति०; 'वसति' इति तच्छाया. ३. 'लोआण' इति०; 'लोकानां' इति तच्छाया.

[यस्यार्धाङ्गे पार्वती शीर्षे गङ्गा यस्य ।
यो देवानां वल्लभो वन्दे पादं तस्य ॥]

अथ लघुसंख्याभेदेन द्विपथाया वर्णभेदमाह—

बारह लहुआ विप्पी तह बाईसेहिँ खत्तिणी भणिआ ।
बत्तीस होइ वेसी जा इअरा सुद्दिणी होइ ॥ ६९ ॥

[द्वादश लघवो विप्रा तथा द्वाविंशत्या क्षत्रिया भणिता ।
द्वात्रिंशता भवति वैश्या अष्टचत्वारिंशता शूद्री भवति ॥]

चतुर्लघुकमारभ्य द्वादशलघुपर्यन्ता द्विपथा विप्रा ब्राह्मणी भवति । तथा त्रयोदशलघु-
कमारभ्य द्वाविंशत्या लघुभिः क्षत्रिया भणिता । त्रयोविंशतिलघुकमारभ्य द्वात्रिंशता लघु
भिर्वैश्या भवति । या इतरा सा सर्वा शूद्रा भवति । गाथा छन्दः ॥

विषमचरणस्थजगणाय दोषमाह—

जिस्सा पढमहिँ तीए जगणा दीसन्ति अ पाए ण ।
चण्डालह घररहिआ दोहा दोसं पआसेइ ॥ ७० ॥

[यस्याः प्रथमे तृतीये जगणा दृश्यन्ते च पादे ननु ।
चाण्डालगृहस्थिता दोहा दोषं प्रकाशयति ॥]

यस्या दोहायाः प्रथमे तृतीये च पादे च ननु जगणा दृश्यन्ते सा दोहा चाण्डालगृ-
हस्थितेव दोषं प्रकाशयति । यद्वा प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद्गृहस्थितचाण्डालीव दोषा-
वहा भवति । गाथा छन्दः ॥

दोहायां वर्णनियममाह—

छक्कलु चउकलु तिण्णिकलु ऐमपरि विसम ठवन्ति ।
समपाअहिँ अन्तेकलु ठवि दोहा णिप्पन्ति ॥ ७१ ॥

[षट्कलचतुष्कलत्रिकलोऽनेन प्रकारेण विषमे पतन्ति ।
समपादेऽन्त एककलं स्थापय दोहा निर्भणिता]

षट्कः चतुष्कलः त्रिकलश्चेत्येते गणा अनेनैव क्रमेण विषमे प्रथमे तृतीये च पादे
पतन्ति । समे पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे षट्कचतुष्कत्रिकलचतुष्कलान्तरैककलं स्थापय दोहा निष्पन्ना
भवतीत्यर्थः । वाणीभूषणेऽपि—'षट्कलचतुष्कल त्रिकलान्तरे विषमपदे विरचयेत् । समपदान्ते
चैककलमिति दोहामवधेहि ॥' दोहा निष्पन्ना (दोहा निपुणा) ॥

अह रसिआ (अथ रसिका छन्दः—)

दिअवर गण धरि जुअल,
पुणवि तिअ लहु पअल,
इमविहि विवि छउपअणि ।
जॅम सुहइ सुससि रअणि,
तह रसिअउ मिअणअणि,
ऍअदहकल गअगमणि ॥ ७२ ॥

[द्विजवर गणयोर्धारय युगलं,
पुनरपि त्रयो लघवः प्रकटाः,
अनेन विधिना विम्बितानि षट्पदानि ।
यथा शोभते सुशशी रजन्यां,
तथा रसिकानां मृगनयने,
एकादशकलं गजगमने ॥]

प्रथमे द्विजवर गणयोश्चतुर्लघुकगणयोर्युगलं धारय । पुनरपि च त्रिलघुको गणः पतति । अनेन विधिना विम्बितानि षट्पदानि यत्र तत्र छन्दः शोभते । यथा सुशशी रजन्यां तथा रसिअउ रसिकानां मध्य एतदेकादशकलं छन्दः । हे मृगनयने हे गजगमने शोभते इति । भूषणे तु—ललितमिति नामान्तरम् । यथा—'द्विजवर युगमिह रचय, त्रिलघुकगणमिह कलय, सुललित कलितरसपदि, सरसिजमुखि भवति यदि, जगति विदितललितमिति, वरफणिपतिरिति वदति ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

रसिकामुदाहरति—जहा(यथा)—

'विमुह चलिअ रण अचलु,
परिहरिअ हअगअवलु,
हलहलिअ मल्लअणिवइ,
जसु जस तिहुअण पिवइ,
पणरमिणरवइ लुलिअ,
सअलउअरि जसु फुलिअ ॥'

[विमुखं चलितो रणादचलः,
परिहृत्य हयगजवलं,
हलहलितो मल्लयनरपतिः,

---

१. 'विमुख' टी०. २. 'रणे' टी०.

यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति,
वाराणसीनरपतिर्मुदितः,
सकलोपरि यशः पुष्पितम् ॥]

कश्चिन्मलयभूपस्य उदग्रमदे समराङ्गणात्पलायमानमनुवर्धमानकटकक्षोभमुत्पन्नवती—
विपुलं पराक्रमं कृत्वा शत्रुसमाजनोऽपि परित्यज्य सत्वरं तदानीमेव मलयनरपति-
रपि दुर्धर्षेण भावस्थितमनागमनक्षमोऽभूत् । यस्य यशस्त्रिभुवनं पिबति । व्याप्नोती-
त्यर्थः । अत्र च वाराणसीनरपतिरपि मुदितः पराङ्मुखो बभूव । सकलस्य लोकस्योपरि
यस्य यशः पुष्पितम् । विकसितमित्यर्थः । इत्यस्मिन्वा स्फुटा ॥

अनेन छन्दसा उद्गाथेति नामान्यमाह—

आइमकव्वउअच्छा किअ लोहंगिणिमह भाऊ ।
गुरु चढइ विपन्न चटइ मं मं णाम विआरु ॥ ७४ ॥
[आदिकाव्यमुद्गाथा कृत लोहंगिन्या सारम् ।
गुरुर्वर्धते द्वौ लघू ह्रसतस्तन्नाम विचारय ॥]

सर्वगुरु गणच्छन्दः । आदिकाव्यमर्यादया भेदं कृत्वा 'उद्गाथा' इति नाम
किं कृतम् । छन्दोविद्भिरिति शेषः । कीदृशम् । लोहंगिण्यादिभेदसारभेदे छन्दसि
सारभूतम् । सारभूतमित्यर्थः । अत्र च यदा गुरुर्वर्धते द्वौ लघू ह्रसतस्तदा तत्तन्नाम विचारय ।
छन्दोऽष्टकम् ॥

लघुद्वयह्रासेनैकगुरुवृद्ध्योद्गाथाया अष्टौ भेदाननुक्रामति—

लोहंगिणि हंसिणिआ रेहा तालंकि कंपि गंभीरा ।
काली कलरुद्दाणी उअच्छा अट्ठ नामाइं ॥ ७५ ॥
[लोहंगिणी हंसी रेखा ताटङ्की कम्पी गम्भीरा ।
काली कालरुद्राणी उद्गाथाया अष्ट नामानि ॥]

लोहंगिणी, हंसी, रेखा, ताटङ्की, कम्पिणी, गम्भीरा, काली, कालरुद्राणी, इत्युद्-
गाथाया नामानि । भेदा इत्यर्थः । गाहाछन्दः ॥

अथाष्टभेदानयनप्रकारमाह—

लोहंगिणि सव्वलहू अत्थ गुरू ऐक होइ सा हंसी ।
जं जं वड्ढइ हारो णामं जो अत्थ सो सत्थ ॥ ७६ ॥

१. 'लुगति' इति०. २. 'चारि' इति०; 'यत्र चत्वारो गुरवः सा हंसी । तत्र
यथा यथा चत्वारो गुरवो वर्धन्ते तथा तथा नामान्यपि वर्धन्ते । अवशिष्टछन्दस उद्गाथा
...' इति सत्यानुसारिणी रविकरव्याख्या

[लोहंगिणी सर्वलघुर्यत्र गुरुरेको भवति सा हंसी ।
यो यो वर्धते हारो नाम यद्यत्र तत्तत्र ॥]

लोहंगिणी सर्वलघुका । यत्रैको गुरुर्भवति सा हंसी । एवं लघुद्वयह्रासेनैकैकगुरुवृद्ध्या यन्नाम यत्र तन्नाम तत्र । अत्र सर्वत्र षट्षष्टिमात्राः । ते यथा—६६ मात्रा सर्वे लघु लोहंगिणी । ६४ ल० १ गु० ६६ मा० हंसी । ६२ ल० २ गु० ६६ मा० रेखा । ६० ल० ३ गु० ६६ मा० तालङ्किणी । ५८ ल० ४ गु० ६६ मा० कम्पिणी । ५६ ल० ५ गु० ६६ मा० गम्भीरा । ५४ ल० ६ गु० ६६ मा० काली । ५२ ल० ७ गु० ६६ मा० कलरुद्राणी । एतेऽष्टावुरूच्छाया भेदाः । गाहाछन्दः ॥

अथ रोलाछन्दः—

पढम होइ चउवीस मत्त अन्तर गुरु जुत्ते,
पिङ्गल हॅंते सेसणाअ तण रोला वुत्ते ।
एगारहा हारा रोलाछन्दो गुज्जइ,
एके एके टुट्टइ अण्णो अण्णो वट्टइ ॥ ७७ ॥

[प्रथमं भवन्ति चतुर्विंशतिर्मात्रान्तरा गुरुयुक्ताः,
पिङ्गलोऽभणच्छेषनागस्तेन रोला निगदिता ।
एकादश हारा रोलाछन्दसि योऽयन्ते,
एकस्मिन्नेकस्मिन्त्रुटितेऽन्योऽन्यो वर्धते ॥]

पिङ्गलो नागराजोऽभणत्। शेषनागगमनेन रोलाख्यं छन्दो निगदितम् । अत्र रोलाछन्दसि एकादश हारा गुरवो योऽयन्ते । एकैकगुरुह्रासेनान्योऽन्यो लघुर्वर्धते । अत्र च यथा कर्णचित्रविभक्तं चतुर्विंशतिः कला कर्तव्या इति । वाणीभूषणेऽपि—'रोलाख्यमतो [illegible] चतुर्धिककलाविंशतिनिगदितम् । एकादशसमधिक [illegible] ॥' इति । इदमनुसन्धेयम् ॥

रोलामुदाहरति—यथा (वा)—

'पअभर दरमरु धरणि तरणिरह धुल्लिअ झंपिअ,
कमठपिट्ठ टरपरिअ मेरु मंदर सिर कंपिअ ।
कोहे चलिअ हम्मीर वीर गअजूह संजुत्ते,
किअउ कट्ठ हाकंद मुच्छि मेच्छिअके पुत्ते ॥'

१. [illegible]

[पदभरमर्दिता धरणिस्तरणिः स्थितो धूल्याच्छादितः,
कमठपृष्ठमधः पतितं मेरुमन्दरशिरः कम्पितम् ।
कोपेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथसंयुक्तः,
कृतः कष्ट हाक्रन्दो मूर्छित्वा म्लेच्छानां पुत्रैः ॥]

कर्णधरवतिवीरहम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति—पदभरेण मर्दिता धरणिस्तरणिः सूर्यं स्थितस्तदा धूल्या समाच्छादितः । 'तरणिरथ' इति वा । कमठपृष्ठमधः पतितम् । अतिभारादतिकूर्मोऽप्यधस्तात्पतित इति भावः । मेरुमन्दरयोरपि शिरः कम्पितम् । यदा कोपेन चलितो हम्मीरवीरो गजयूथयुक्तस्तदा कृतो हाहाक्रन्दः, मूर्च्छितं च म्लेच्छानामपि पुत्रैरिति ॥

यथार्थैकगुरुह्रासेन लघुद्वयवृद्ध्या त्रयोदशभेदानाह—

गुंद करअल मेह तालंक,
कलरुद्द कोकिल कमल,
इंदु संभु चामर गणेसरु,
सहसक्ख सेस भण,
णाअराअ जंपइ फणेसरु,
तेरह अक्खर जं पलइ,
एग्गारह गुरु देइ,
अक्खर अक्खर जं टलइ,
तं तं णाम भणेइ ॥ ७८ ॥

[कुन्दः करतलो मेघस्तालाङ्कः,
कालरुद्रो कोकिलः कमलम्,
इन्दुः शंभुश्चामरो गणेश्वरः,
सहस्राक्षः शेषो भणति,
नागराजो जल्पति फणीश्वरः,
त्रयोदशाक्षराणि यदि पतन्ति,
एकादश गुरून्दत्त्व,
अक्षरमक्षरं यदि वर्धते,
तत्तन्नाम भणत ॥]

---

१. 'सहसाक्ख' ग्रं॰.

यथा—१३ गु. ७० ल. ९६ मा. कुन्दः । १२ गु. ७२ ल. ९६ मा. करतलः। ११ गु. ७४ ल. ९६ मा. मेघः । १० गु. ७६ ल. ९६ मा. ताडाङ्कः । ९ गु. ७८ ल. ९६ मा. कालरुद्रः । ८ गु. ८० ल. ९६ मा. कोकिलः । ७ गु. ८२ ल. ९६ मा. कमलम् । ६ गु. ८४ ल. ९६ मा. इन्दुः । ५ गु. ८६ ल. ९६ मा. शंभुः । ४ गु. ८८ ल. ९६ मा. चामरः । ३ गु. ९० ल. ९६ मा. गणेश्वरः । २ गु. ९२ ल. ९६ मा. सहस्राक्षः । १ गु. ९४ ल. ९६ मा. शेषः । इति त्रयोदश भेदान्भणति नागराजः। फणीश्वरो जल्पति । त्रयोदशगुरुसंख्या मानय । एकादश गुरून्दत्त्व । द्वौ द्वौ लघू प्रतिचरणाभिप्रायेणापीति भावः । अथवा त्रयोदशाक्षरेषु गुरुषु अक्षरमक्षरमेकैको गुर्वर्धो पतति लघुद्वयं च वर्धते तदा तत्तन्नाम जानीत । एतेषामुदाहरणमन्येषामुदाहरणानि द्रष्टव्यानि । रड्डाछन्दः ॥

अथ गन्धाछन्दः—

दहसत्तवण्ण पढम पअ भणइ सुअणा,
तह बीअम्मि अठारहि जमअजुअचरणा।
एरिसि अ बीअदल कुणह भणइ पिङ्गलो,
गन्धाणा णाम रूअ उहो पिण्डिअजणचित्तहलो॥ ७९॥

[दशसप्तवर्णान्प्रथमे पदे भणत सुजनाः,
तथा द्वितीयेऽष्टादश यमकयुगचरणा।
एतादृशं च द्वितीयदलं कुरुत भणति पिङ्गलः,
गन्धाना नाम रूपकं भवति पण्डितजनचित्तहरम्॥]

भोः सुजनाः, सप्तदशवर्णान्प्रथमचरणे भणत । तथा द्वितीयचरणेऽष्टादशभिर्वर्णैरुपलक्षिता यमकयुगचरणा । यमकद्वययुक्तचरणेत्यर्थः । एतादृशमेव द्वितीयदलं कुरुतेति भणति पिङ्गलः । गन्धाना नाम रूपकं पण्डितजनचित्तहरं भवति । अत्र यमकत्वाद्दलयोरैक्यमिति । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'दशसप्तवर्णमिह रचय प्रथमचरणे द्वितीयमष्टादश(श)कलितमिति हृदयहरणम् । ईदृशमुत्तरदलमपि हृदयसंधानकं नागपतिपिङ्गलभणितमिति शृणु गन्धानकम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

पुनरपि शिष्यबोधनाय गन्धानकमेव स्पष्टीकरोति—

दहसत्तक्खर संठवहु पढमचरण गन्धाण।
बीए अक्खर पुणु जमअ दइ अट्ठारह विआण॥ ८०॥

[सप्तदशाक्षराणि संस्थापयत प्रथमचरणे गन्धाने।
द्वितीयेऽक्षराणि पुनर्यमकं दत्त्वाष्टादशैव विजानीत॥]

गन्धानाख्ये छन्दसि सप्तदशाक्षराणि स्थापयन् प्रथमचरणे । द्वितीये चरणे पुनर्यमकः सप्ताक्षराण्येव विजानीत । दोहाछन्दः ॥

गन्धाणामुदाहरति—

'कण्ण चलंते कुम्म चलइ पुणु वि असरणा,
कुम्म चलंते महि चलइ भुअणभअकरणा ।
महिअ चलंते महिहर तह अ सुरअणा,
चक्कवइ चलंते चलइ चक्क तह तिहुअणा ॥'

[कर्णे चलति कूर्मश्चलति पुनरशरणः,
कूर्मे चलति मही चलति भुवनभयकरणा ।
मह्यां चलन्त्यां महीधरास्तथा च सुरजनाः,
चक्रवर्तिनि चलति चलति तथा त्रिभुवनचक्रम् ॥]

कश्चित्कविः कर्णनरपतिं स्तौति—कर्णे राजनि सङ्ग्रामार्थं चलति सति कूर्मः पुनरशरणः सन् चलति स्थानभ्रष्टो भवति । तस्मिंश्चलति भुवनभयंकरा मही चलति । मह्यां चलन्त्यां महीधरा मेर्वादयश्चलन्ति । तथा च सति तदधिपाः सुरजना देवसंघाश्चलन्ति । एवं कर्णे चलति दिक्चक्रं चलति । तथा त्रिभुवनं चलति । इतस्ततो भ्रमतीत्यर्थः । उद्दवणिका यथा—SII, SS, SII, III, III, S, SII, SS, III, III, III, S, III, SS, IIII, IIII, IIS, SII, IIS, SII, ISI, IIII, IS, गन्धाणा निवृत्ता ॥

अह चउपइआ छंदा—अथ चतुष्पदीछन्दः—

चउपइआछंदा भणइ फणिंदा चउमत्ता गण सत्ता,
पाएहि[1] सगुरु करि तीस मत्त धरि चउसअ असि अ णिरुत्ता ।
चउ छंद लविज्जइ एक्क ण किज्जइ को जाणइ ऍहु भेऊ,
कइपिंगल भासइ छंद पआसइ मिअणअणि अमिअ एहु ॥८१॥

[चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रश्चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्,
पादान्ते सगुरून्कृत्वा त्रिंशन्मात्रा धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ता ।
चतुर्षु छन्दःसु लिख्यते एकं न क्रियते को जानात्येनं भेदं,
कविः पिङ्गलो भाषते छन्दः प्रकाशते हे मृगनयनेऽमृतमेतत् ॥]

चतुष्पदीछन्दो भणति फणीन्द्रः । चतुर्मात्रकान्सप्त गणान्पादे सगुरून्कृत्वा त्रिंशन्मात्रा धृत्वा चतुःशतमशीतिश्च निरुक्ता । चतुर्षु छन्दःसु योजनीयमेकं न करणीयम् । को जा-

1. 'गुरुगणाः' रवि०.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

पिङ्गलरचिता द्वाविंशतिमात्राका कृत्वा भागद्वयं घत्तानामकं छन्दो ह्यम् । अ-
न्यैर्विरचितमेतत्छन्दयोरपि पादयोर्द्वाषष्टिमात्रत्वे कृत्वा मम । अत्रार्थः—घत्ता द्वि-
पदी तत्र चतुष्कलाः सप्तचतुर्मात्रकगणा अन्त्ये । द्वयोरपि चरणयोः समुदिता मात्राश्चतुःषष्टिः
वर्णन्ते इति । मूलेऽपि 'दह चउरा गणविहियपदं पिङ्गलविरामं भवति यदि । मात्रा-
द्विषष्टिमात्रकसमुदितमिदं द्विपदि ॥' इत्यस्योदाहरणम् ॥

एतस्यैव सर्वथान्यं लक्षणान्तरमाह—

पढमं दस वीसामो बीए मत्ताइं अट्ठाइं ।
तीए तेरह विरइ घत्तामत्ताइं बासट्ठी ॥ ८३ ॥

[प्रथम दशसु विश्रामो द्वितीये मात्रास्वष्टसु ।
तृतीये त्रयोदशसु विरतिर्घत्तामात्रा द्वाषष्टिः ॥]

प्रथमे चरणे प्रथमं दशसु मात्रासु विश्रामः । द्वितीयस्थले अष्टसु । तृतीयस्थले त्रयो-
दशसु मात्रासु विरतिः । इत्येवंविधतत्तत्क्रमतः प्रथमचरणं । एवं द्वितीयोऽपि । संभूय
द्वाषष्टिः कल इत्यर्थः । घत्ताछन्दः ॥

घत्तामुदाहरति—जहा (यथा)—

'रणदक्ख दक्खहणु जिण्णकुसुमधणु अंधअगंधवि णासकरु ।
सो रक्खउ संकरु असुरभअंकरु गोरिणारिअद्धंग धरु ॥'

[रणदक्षो दक्षहन्ता जितकुसुमधन्वान्धकगन्धस्यापि नाशकरः ।
स रक्षतु शंकरोऽसुरभयकरो गौरीनारीमर्धाङ्गे धारयति ॥]

रणदक्षः सङ्ग्रामचतुरः, दक्षस्य हन्ता, जितकुसुमधन्वा जितकंदर्पः । अन्धकासुर-
स्य गन्धस्यापि विनाशकरः । गौरीनारीमर्धाङ्गे धारयति च । तादृशोऽसुरभयंकरः
स शंभुर्युष्मान्पातु । उट्टवणिका यथा—IIS, ISI, IIS, III, IIS, IIS, IIS, III, SS,
IIS, III, IIS, IIS, ISI, SS, III, घत्ता निवृत्ता ॥

अथ प्रभेदेन घत्तानन्दमाह—

सो घत्तहकुलसारु कित्तिअपारु णाअराअ पिंगल कहइ ।
एआरह वीसाम णंदउ णाम पुणुवि सत्त तेरह विरइ ॥ ८४ ॥

[स घत्ताकुलसारं कीर्त्यपारो नागराजः पिङ्गलः कथयति ।
एकादशसु विश्रामो नन्दो नाम पुनरपि सप्तसु त्रयोदशसु विरतिः ॥]

तत्छन्दो घत्तानाम । घुष्यन्ते गुरुत्वेन सारं अभिधेयम् । मात्रासमकमिश्रणः । 'आ-
र्याद्युक्ता भेदं' इत्युक्तत्वात् । तदित्थम् । यत्र प्रथममेकादशसु मात्रासु विश्रामः ।
पुनरपि सप्तसु । ततस्त्रयोदशसु मात्रासु विश्रामो भवति । तत्कीर्त्या अपारः, अपार-

[illegible]

[illegible]

> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]

[illegible]

[illegible]

> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]

[illegible]

[illegible]

> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]
> [illegible]

मध्यस्थितो गणः पञ्च अधोवर्णौ लघुद्वयं दीयते,

उल्लालयोर्विरतिर्द्वयोः पञ्चदशसु मात्रास्वष्टाविंशतिस्तत,

एवं जानीत गणयत पदपदपदमन्यथात्र किमपि न भवति ॥]

इदानीं षट्पदप्रकरणमारभ्यते—षट्पदं छन्दो विरचय्य शृणुत। अक्षरसंयुतम्। एकादशकलासु तस्य विरतिः। तदनन्तरं त्रयोदशकलासु विश्रामो निर्भ्रमम्। द्वे मात्रे धृत्वा प्रथमं तत्र पुनश्चतुष्कलाः क्रियन्ते। मध्यस्थित एको गणः। एवं चतुष्कलाः पञ्च। द्वे चरणान्ते सर्वत्र लघुद्वयं दीयते। पश्चादुल्लालचरणयोर्द्वाभ्यां पञ्चदशाभ्यां विरतिः। अष्टाविंशतिमात्रिकौ च चरणौ मन्तव्यौ। अत्र सर्वत्रानुक्तस्थले उच्चरितकलासु विश्रामसंख्या ज्ञेयेति। एवं जानीत। गणयन्तु षट्पदपदे मदुक्तलक्षणादन्यथात्र न किमपि भवति। अयमर्थः—पूर्वं मात्राद्वयम्। ततश्चतुष्कलाः पञ्च। अपरन्तु मात्राद्वयम्। एवं पदचतुष्टयं विधेयम्। अनन्तरमुल्लालच्छन्दसि पञ्चदशसु मात्रासु त्रयोदशसु विश्रामः तादृशं पदद्वयमष्टाविंशतिकलात्मकम्। एवं काव्यं पदचतुष्टयेन उल्लालपदद्वयेन द्वाभ्यां छन्दोभ्यां षट्पदं भवति। इदमप्युदाहरणम्॥

षट्पदमुदाहरति—जहा (यथा)—

'पिंधउ दिढसंणाह वाह उप्पर पक्खर दइ,

बंधु समदि रण धसउ साहिहम्मीरवअण लइ,

उड्डुउ णहपह भमउ खग्ग रिउसीसहि झल्लउ,

पक्खर पक्खर ठल्लिपेल्लि पव्वअ अप्फालउ,

हम्मीरकज्ज जज्जल भण कोहाणलमह मइ जलउ,

सुलितानसीस करवाल दइ तज्जि कलेवर दिअ चलउ ॥'

[परिधाय दृढसंनाहं वाहोपरि संनाहं दत्त्वा,

बन्धून्संभावयित्वा रणेऽवतीर्णः साहिहम्मीरवचनं गृहीत्वा,

उड्डये नभःपथे भ्रमामि खड्गेन रिपुशीर्षाणि क्षपामि,

संनाहेन संनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानास्फालयामि,

हम्मीरकार्ये जज्जलो भणति कोपानलमध्येऽहं ज्वलामि,

सुल्तानशीर्षे करवालं दत्त्वा त्यक्त्वा कलेवरं दिवं चलामि ॥]

कश्चिद्वीरो हम्मीरसुभटस्य जज्जलाख्यस्य सोत्साहं प्रतिज्ञामुपवर्णयति—यथा मया परिधृतो दृढः सन्नाहः। तुरगोपरि संनाहं दत्त्वा, बन्धून्संभावयित्वा, एषोऽहं रणेऽवतीर्णः,

---

१. 'पक्खरा तुरगकवचे' इति देशीनाममाला.

साहिहम्मीरवचनं गृहीत्वा, उड्डुपेऽन्तरिक्षे नभःपथे भ्रमामि । खड्गेनानेन रिपुशीर्षाणि प्रति क्षयामि । सनाहेनैव सनाहमपहस्तयित्वा पर्वतानप्यास्फालयामि । हम्मीरकृते जज्जलो राजपुत्र एव वदति । कोपानलमध्येऽहं ज्वलामि । सुलतानः सुरत्राणोऽल्लावदीनः (जल्लालदीन्द्रः) तच्छीर्षे करवालं दत्वा त्यक्त्वा च कलेवरं दिवं चलामीति प्रतिज्ञां करोमीति जज्जलस्य वचनम् । उद्दवणिका यथा—SIIII, SS, ISI, SII, SII, II, SIIII, IIII, ISI, SS, IIII, II, SIIII, IIII, ISI, IIS, IIS, II, SIIS, IIS, ISI, SII, SS, II, SS, ISI, SS, III, SS, IIII, IIII, I, IIS, ISI, IIS, III, SII, SII, IIII, I.

एतस्यैव प्रकारान्तरेण लक्षणमाह—

पअपअतलउ णिबद्ध मत्त चउवीसइ किज्जइ,
अक्खर डंबर सरिस छंद इह सुद्ध भणिज्जइ,
आइहिं छक्कल होइ चारि चउकलउ णिवुत्तउ,
दुकल अंत ठवेहु सेसकइ वत्थु णिवुत्तउ,
बावण्ण सउ वि मत्ताह मुणहु उल्लालउ सरिसउ गुणहु,
छप्पअ छंद एरिसिअ होइ गंथ गंथिअ मरहु ॥ ८७ ॥

[पदपदतले निबद्धा मात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते,
अक्षराणि डम्बराणि सदृशानि छन्द इति शुद्धं भण्यते,
आदौ षट्कलो भवति चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः,
द्विकलमन्ते स्थापयन्तु शेषकविना वस्तु निरुक्तं,
द्विपञ्चाशच्छतं मात्रा जानीत उल्लालेन सहैव गणयत,
षट्पदं छन्द एतादृशं भवति ग्रन्थं ग्रन्थित्वा म्रियध्वम् ॥]

पदे पदे प्रतिचरणमवसानादिनिबद्धमात्राश्चतुर्विंशतिः क्रियन्ते । अक्षराडम्बराः सदृशा एव भवन्ति । इत्यमुना प्रकारेण कृतं छन्दः शुद्धं भण्यते । तत्र गणनियममाह—आदौ षट्कलो गणो भवति । ततश्चत्वारश्चतुष्कला निरुक्ताः । द्विकलं चान्ते स्थापयन्तु । शेषक[illegible] नामान्तरं निरुक्तम् । मात्रासंख्यामाह—सम्यक् द्विपञ्चाशदधिकं मात्राशतकं १५२ जानीत । उल्लालेन सहैव गणयन्तु । एतेन काव्यस्य षण्णवत्या ९६ उल्लालस्य षट्पञ्चाशता ५६ सम्यक् द्विपञ्चाशदधिकं शतमित्यर्थः । भोः शिष्याः, ग्रन्थिमिति [illegible] म्रियध्वमिति । भूषणेऽपि—'षट्कलमादौ रचयतु चतुष्कलं परिमेयतु, द्वौ द्विकलौ चान्ते षट्पदमेव भवतु, छन्दः षट्पदनाम भवति फणिनायकगीतम्, एवं

१. '[illegible]' पा०, २. 'आभर्ताणुसारि' पा०.

शिरसि स्फुरति तु चन्द्रगुणरूपगुणमाणम्, ब्रह्माण्डमूलमध च श्रीरञ्जनौशतिकन्मिरम्, 'पुनु पवरसे शिरसिस्ति पुरतादपि गुणिगणोऽहम् ।' इदमप्युदाहरणम् ॥

षट्पदमाह षट्पदमुदाहरति—जहा (यथा)—

'जहा सरअ ससिबिंब जहा हरहारहंसटिअ,
जहा फुल्ल सिअकमल जहा सिरिखंड खंडकिअ,
जहा गंगकल्लोल जहा रोसाणिअ रुप्पइ,
जहा दुद्धवर मुद्धफेण फंफाइ तलप्फइ,
पिअपाअ पसाअदिट्ठि पुणु विहसि हसइ जह तरुणिजण,
वरमंति चंडेसर कित्ति तुअ तत्थ देक्खु हरिबंभ भण ॥'

[यथा शारदशशिबिम्बं यथा हरहारहंससंस्थितिः,
यथा फुल्लं सितकमलं यथा श्रीखण्डः खण्डीकृतः,
यथा गङ्गाकल्लोलो यथोज्ज्वलीकृतं रूप्यम्,
यथा दुग्धवरे मुग्धफेनः फंफाइ स्फुरति,
प्रियपादाप्य प्रसाददृष्टिं पुनर्विहस्य हसति यथा तरुणीजनः,
वरमन्त्रिचण्डेश्वर कीर्तिस्तव तथ्यं पश्य हरिब्रह्मा भणति ॥]

यथा शारदः शशिबिम्बः, यथा हरहारहंसस्थितिः, यथा फुल्लं सितकमलम्, यथा खण्डीकृतः श्रीखण्डः, यथा [गङ्गा]कल्लोलः, यथोज्ज्वलीकृतं रौप्यम्, यथा दुग्धवरे मुग्धफेनः । 'फंफाइ' इत्यनुकरणम् । ऊर्ध्वं गत्वा स्फुरति । प्रियात्प्राप्य प्रसाददृष्टिं पुनः स्मित्वा हसति यथा तरुणीजनः । तथा हे चण्डेश्वर, राज्ञो वरमन्त्रिन्, तव कीर्तिः स्फुरति । इति तथ्यं पश्य । हरिब्रह्मनामकः कविर्भणति । क्वचित् 'पुणु विहसि' इति स्थले 'पलु गिहुइ' इति पाठः, तत्र दृष्टिं पातयित्वा भर्तारं निभृतं यथा स्यात्तथा हसतीति । उट्टवणिका यथा—ISII, IIS, IIS, IIS, ISI, II, ISSI, IIII, IIS, IIS, ISI, II, ISSI, SS, IIS, SS, IIS, II, ISSI, IIS, ISI, SS, IIS, II, IIS, IIS, SS, IIII, IIII, IIII, IIII, IIS, IIS, IIS, IIS, ISI, IIS, III, षट्पदच्छन्दः वस्तु छन्दोद्वयेन भवति । काव्यपदचतुष्टयेनोल्लालपदद्वयेनेति ॥

काव्यमात्रालक्षणमाह—

आइ अंत दुइ छक्कलउ तिण्णि तुरंगम मज्झ ।
बीए जगण कि विप्पगण कव्वह लक्खण बुज्झ ॥ ८८ ॥

[आद्यन्ते द्वये षट्कलत्रयमनुरंगमा मध्ये ।
तृतीये जगणो वा विप्रगणः काव्यलक्षणं बुध्यस्व ॥]

आद्यन्ते च यत्र षट्कलगणो गणस्थानद्वये । मध्ये यत्र तुरंगमाश्चतुष्कलात्मकाः गणाः, तत्र तृतीयो जगणो भवति । किंवा विप्रगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः । तत्काव्यं छन्दः । एतल्लक्षणं बुध्यस्व । यदा काव्याभिधेयमेव छन्दः क्रियते तदैव भगणचतुष्टयी भवति । लघूच्चारेण समं क्रियते तदा न नियमः । तत्र एकादशसु विश्राम इत्याकरः । दोहाछन्दः ॥

अथानन्तरं लघुद्वयह्रासेनैकैकगुरुवृद्ध्या काव्यस्य पञ्चचत्वारिंशद्भेदान्दर्शयिष्यन्सर्वलघुकं शक्रनामकं वृत्तमाह—

चउ अग्गल चालीस गुरु एक्केक्कें गुरु देहु ।
जो गुरु हीणउ सक्क सोइ णामग्गहण कुणेहु ॥ ८९ ॥

[चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरव एकैकान्गुरून्दत्त ।
यद्गुरुहीनं शक्रं तन्नामग्रहणं कुरुत ॥]

चतुरधिकाश्चत्वारिंशद्गुरव एकैकगुरुवृद्धिक्रमेण दातव्याः । यद्गुरुहीनं सर्वलघुकं तच्छक्रनामकं छन्दः । ततो लघुद्वयह्रासेन एकैकगुरुवृद्ध्या नामग्रहणं कुरुत । दोहाछन्दः ॥

शक्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

'जसु कर फणिवइवलअ तरुणिवर तणुमँहँ विलसइ,
णअण अणल गल गरल विमल ससि जँसु सिर णिवसइ ।
सुरसरि सिरमँहँ रँहइ सअलजणदुरितदलणकर,
हँसि ससिहर हर दुँरिअ वितर हर अतुलअभअवर ॥

[यस्य करे फणिपतिवलयस्तरुणिवरा तनुमध्ये विलसति
नयनेऽनलो गले गरलं विमलः शशी यस्य शिरसि निवसति ।
सुरसरिच्छिरोमध्ये वसति सकलजनदुरितदलनकर
हसित्वा शशिधर हर दुरित वितर हरातुलमभयवरम् ॥]

कश्चिद्भक्तः शिवं प्रार्थयते—यस्य तव करे फणिपतेः शेषस्य वलयः कङ्कणं विलसति । तनुमध्ये वरतरुणी पार्वती विलसति । नयने अलिकस्थतार्तीयलोचनेऽनलो ज्वलति । गले च गरलं विलसति । विमलः शशी निष्कलङ्कश्चन्द्रो यस्य तव शीर्षे निवसति । सुरसरिन्मन्दाकिनी शिरसि वसति । एवंविध, हे सकलजनदुरितदलनकर, शशिधर,

1. 'समहर' रवि०. २. 'वहइ' रवि०. ३. 'दिसउ' रवि०.

हे हर, मम दुरितं हर । अथ च भगुल्ममरत्वं हसित्वा विहर । येनाहं कृतहत्यो भोगमिति भात । अथ प्रतिचरणं चतुर्विंशतिः कलाः शंभुः पञ्चाच्यो मात्राः ९६ शाखम्याः । सितिविन्दवो प्रयोदशे च । सर्वलघुर्दः शक्रनामक छन्दः ॥

पुनः शीघ्रार्थं सार्थिक भेदमाह—

जह जह वलआ वड्ढिइ तह तह णाम कुणेहु ।
संभु हिसठै भण भिगगण चउआलीस मणेहु ॥ ९० ॥

[यथा यथा वलया वर्धन्ते तथा तथा नामानि कुरु ।
शंभुमारभ्य भण भृङ्गगणं चतुश्चत्वारिंशतं जानीहि ॥]

यथा यथा वलयो गुरुर्वर्धते तथा तथा नामानि भेदान्कुरु । शंभुमारभ्य गणभृङ्गमपर्यन्तं गणय । चतुश्चत्वारिंशन्नामानि जानीहि । दोहा छन्दः ॥

नामान्येवाह—जहा (यथा)—

ता सक्को संभो सूरो गंडो खंधो विजओ दप्पो,
तालंको समरो सीहो सेसो उत्तेओ पडियक्खो ।
परिधम्म मराल मइंदो दंडो मक्कलु मअणु मरहट्टो,
वासंतो कंठो मोरो बंधो भमरो भिण्ण मरहट्टो ॥ ९१ ॥
वलहद्दो राओ वलिओ रामो मंथाणो वलि मोहो,
सहसक्खो वालो दरिओ सरहो दंभोऽहो उद्दंभो ।
वलिअंको तुरओ हरिणो अंधो मुद्दीए तह भिंगो,
वरपृभाणामो पिंगलणाओ जंपइ छंदपबंधो ॥ ९२ ॥

[तानि शक्रः शंभुः सूरो गण्डः स्कन्धो विजयो दर्पः
तालाङ्कः समरः सिंहः शेष उत्तेजाः प्रतिपक्षः ।
परिधर्मो मरालो मृगेन्द्रो दण्डो मर्कटो मदनो महाराष्ट्रः
वसन्तः कण्ठो मयूरो बन्धो भ्रमरो भिन्नो महाराष्ट्रः ॥
बलभद्रो राजा वलितो रामो मन्थानो बली मोहः
सहस्राक्षो बालो दृप्तः शरभो दम्भोऽद उद्दम्भः ।

१. 'सीसो' रवि०. २. 'फणिरक्खो' रवि०. ३. 'भाणुरड्ढो' इति रविकरः, 'अनुबन्धः' इति लक्ष्मीनाथः. ४. 'हारो हरिणो अंधो मुद्दी भिंगो' रवि०.

वलिताङ्कस्तुरंगो हरिणोऽन्धो मुग्धे तथा भृङ्गः

वास्तूकनाम पिङ्गलनागो जल्पति च्छन्दःप्रबन्धः ॥]

यानि गुरुवृद्ध्या नामानि तानि । कथ्यन्ते इति शेषः । यथा—०गु. ९६ ल. शक्रः । १ गु. ९४ ल. शंभुः । २ गु. ९२ ल. सूर्यः । ३ गु. ९० ल. गण्डः । ४ गु. ८८ ल. स्कन्धः । ५ गु. ८६ ल. विजयः । ६ गु. ८४ ल. दर्पः । ७ गु. ८२ ल. तालाङ्कः । ८ गु. ८० ल. समरः । ९ गु. ७८ ल. सिंहः । १० गु. ७६ ल. शेषः । ११ गु. ७४ ल. उत्तेजाः । १२ गु. ७२ ल. प्रतिपक्षः । १३ गु. ७० ल. परिधर्मः । १४ गु. ६८ ल. मरालः । १५ गु. ६६ ल. मृगेन्द्रः । १६ गु. ६४ ल. दण्डः । १७ गु. ६२ ल. मर्कटः । १८ गु. ६० ल. मदनः । १९ गु. ५८ ल. महाराष्ट्रः । २० गु. ५६ ल. वसन्तः । २१ गु. ५४ ल. कण्ठः । २२ गु. ५२ ल. मयूरः । २३ गु. ५० ल. बन्धः । २४ गु. ४८ ल. भ्रमरः । २५ गु. ४६ ल. द्वितीयो महाराष्ट्रः । २६ गु. ४४ ल. बलभद्रः । २७ गु. ४२ ल. राजा । २८ गु ४० ल. वलितः । २९ गु. ३८ ल. रामः । ३० गु. ३६ ल मन्थानः । ३१ गु. ३४ ल. बैली । ३२ गु. ३२ ल. मोहः । ३३ गु. ३० ल. सहस्राक्षः । ३४ गु. २८ ल. बालः । ३५ गु. २६ ल. दृप्तः । ३६ गु. २४ ल. शरभः । ३७ गु. २२ ल. दम्भः । ३८ गु. २० ल. अहः । ३९ गु. १८ ल. उद्दम्भः । ४० गु. १६ ल. वलिताङ्कः । ४१ गु. १४ ल. [1]तुरगः । ४२ गु. १२ ल. हरिणः । ४३ गु. १० ल. अन्धः । ४४ गु. ८ ल. भृङ्गः । एतेषु चतुश्चत्वारिंशद्भेदाः शक्रेण सह पञ्चचत्वारिंशद्वास्तुकापरनाम्नः काव्यस्य । हे मुग्धे, छन्दःप्रबन्धः छन्दसां प्रकर्षेण बन्धो यस्मात् एवंविधः पिङ्गलनागो जल्पति । इदं प्राकृतसूत्रम् ॥

पुनस्तामेव संख्यामाह—

पचतालीसह वत्थुआ छंदे छंद विअंभ ।

अद्धा कइ पिंगल कहइ चलइ ण हरिहरबंभ ॥ ९३ ॥

[पञ्चचत्वारिंशद्वास्तुकच्छन्दांसि छन्दांसि विजृम्भन्ते ।

सत्यं कविः पिङ्गलः कथयति चलति न हरिहरब्रह्मभिः ॥]

वास्तुकापरनाम्नि काव्याख्ये छन्दसि शक्रादयः पञ्चचत्वारिंशच्छन्दोभेदा विजृम्भन्ते इति पिङ्गलः कविरद्धा साक्षात्कथयति । हरिहरब्रह्मभिरपि न चलति । तैरप्यन्यथाकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । दोहा छन्दः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जर्यामवगन्तव्यानि ॥

---

१. 'तालाङ्कः' रवि० २. 'शीर्षम्' रवि०. ३. 'फणीरक्षः' रवि०. ४–५. एतयोः स्थाने रविकरटीकायां 'अनुबन्धः' इति पठ्यते. ६. इतोऽग्रे मूलपुस्तके रविकरव्याख्यायां च 'भिन्नः' इति वर्तते. ७–८. एतयोः स्थाने 'बलिमोहः' इति समस्तो दृश्यते रविकरव्याख्यायाम्. ९. 'अहः' इति नास्ति रविकरव्याख्यायाम्. १०. अस्याग्रे 'हारः' इति रविकरव्याख्याया वर्तते.

अथ षट्पदस्य काव्यस्य दोषानाह—

पअइ असुद्धउ पंगु हीण खोडउ पभणिज्जइ,
मत्त ग्गल वाउल सुण्ण फल कण्ण सुणिज्जइ,
झल्लवज्जिअ तह बहिर अंध लंकारह रहिअउ,
बूल छंदु उट्टवण अत्थ विणु दुब्बल कहिअउ,
डेरउ हट्ठअक्खरहिँ होइ काण गुण सव्वहिँ रहिअ,
सव्वंगसुद्ध समरूअगुण छप्पअदोसेँ पिंगलु कहिअ ॥ ९४ ॥

[पदे अशुद्धः पङ्गुर्हीनः खञ्जः प्रभण्यते,
मात्राधिको वातूलः शून्यं फलं कर्णेन श्रूयते,
झलवर्जितस्तत्र बधिरोऽन्धोऽलंकाररहितः,
बूल छन्द उट्टवणिकायामर्थेन विना दुर्बलः कथ्यते,
डेरं हठाक्षरैर्भवति काणो गुणैः सर्वै रहितः,
सर्वाङ्गशुद्धः समरूपगुणः षट्पददोषः पिङ्गलेन कथितः ॥]

पदे चरणे अशुद्धः प्राकृतव्याकरणदुष्टः पङ्गुरित्यभिधीयते । हीनमात्रया खञ्जो भण्यते । मात्राधिको वातूलः । तेन शून्यं फलं कर्णेन श्रूयते । तथा झकारलकाराभ्यां वर्जितो बधिर इत्यभिधीयते । उपमाद्यलंकाररहितोऽन्धोऽभिधीयते । उट्टवणिकायां यदा चरणलघ्वक्षरो न भवति तदा बूलः । मूक इत्यर्थः । अर्थेन विना दुर्बलः कथ्यते । हठाक्षरैः कठोराक्षरैः डेरः । केकर इत्यर्थः । श्लेषादिगुणरहितः काणः । सर्वैरङ्गैः शुद्धः समरूपगुणः षट्पददोषः पिङ्गलेन कथितः । इति षट्पदच्छन्दः ॥

अथ लघुसंख्याभेदेन वर्णगुरुलघुप्रतिपदमात्रासंख्या पिण्डसंख्या च कथयन् षट्पदस्याप्येकसप्ततिर्भवन्तीत्याह—

बिण्ण होइ बत्तीस मत्त वेआल्ल करिज्जसु,
अटतालिस लहु वेस सेस गुरुउ सल्लहिज्जसु,
चउआगल पअ बीस मत्त छण्णवइ ठविज्जसु,
पअतालीसह णाम कव्वलक्खणह करिज्जसु,
छहवीसह उल्लाल एकअर तिण्णिसअ छप्पअ मुणहु,
समवण्ण सरिससमदोसगुण णाम पइण्णरिउ मुणहु ॥ ९५ ॥

---

१. "बोल", इति तैलङ्गभाषा । अर्थमिदं" रवि०.

[विप्रो भवति द्वात्रिंशता क्षत्रियं द्विचत्वारिंशता कुरुत,
अष्टचत्वारिंशता लघुभिर्वैश्यं शेषैः शूद्रं सुश्लाघ्यम्,
चतुरधिका पदे विंशतिर्मात्राः षण्णवतिं स्थापयत,
पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः काव्यलक्षणं कुरुत,
षड्विंशतिमुल्लालस्यैकीकृत्य द्विपादस्य षट्पदं जानीत,
समवर्णं सदृशसमदोषगुणं नामान्येकसप्ततिं जानीत ॥]

द्वात्रिंशल्लघुभिर्विप्रो भवति। ततो द्विचत्वारिंशद्भिर्लघुकैः षट्पदं क्षत्रियो भवति। ततोऽष्टचत्वारिंशदवधिकैर्वैश्यो भवति। उर्वरितैः शेषैः शूद्रो भवति। इति तं सहृदिम्मसु सुश्लाघ्यं कुरु। उल्लालरहितायाश्चतुष्पद्याः पदे चतुरधिकां विंशतिं मात्राः स्थापय। एवं च पिण्डसंख्या मात्राषण्णवतिरूपा पादचतुष्टये स्थापय। ततश्च पञ्चचत्वारिंशन्नामभिः काव्यलक्षणं कुरु। अथोल्लालच्छन्दसः षड्विंशतिगुरुनेकीकृत्य पादद्वयाभ्यां षट्पदं जानीत। समवर्णं सदृशदोषगुणम्। यथा काव्यस्य दोषगुणास्तथा षट्पदस्यापि भवन्तीत्यर्थः। तथा च षट्पदस्यापि एकसततिनामानि परिशृणु। पञ्चचत्वारिंशन्नामानि काव्यस्य, षड्विंशतिरुल्लालायाः सभूय एकसप्ततिरिति। षट्पदी छन्दः॥

अथोल्लाललक्षणम्—

तिण्णि तुरंगम तिअल तहँ छहचउतिअ तहँ अंत।
इमि उल्लाला उट्टवहु विहुदल छप्पणमंत॥ ९६॥
[त्रयस्तुरंगमास्त्रिकलस्ततः षट्चतुस्त्रयस्ततोऽन्ते।
अनेनोल्लाला ……… द्विदलाभ्यां षट्पञ्चाशन्मात्राः॥]

प्रथम तुरगमात्रयश्चतुष्कलगणास्त्रयः, ततस्त्रिकलः, तदनन्तरं षट्कलः, ततः चतुष्कलः, ततस्त्रिकल', संभूयाष्टाविंशतिः कलाः प्रथमचरणे। एवमुल्लालामुद्वणिकया संक्षिप्ता कुर्वन्तु। तथा च द्वाभ्या दलाभ्यां षट्पञ्चाशन्मात्रा भवन्ति। दोहाच्छन्दः॥

अथ शाल्मलीप्रस्तारं दर्शयिष्यंस्तत्र पूर्वं सर्वगुरुभेदमुदाहरति—जहा (यथा)—

'जाआधंगे सीसे गङ्गा लोलन्ती,
सव्वासा पूरंती दुःखा तोडंती,
णाआराआ हारा दीसा वासंता,
वेआला आसंगे दुव्वा णासंता,
णाचंता उच्छाहे ताले भूमी कंपाले,
जादिट्ठे मोक्खाआ सो तुह्माणं सुक्खादो॥'

[जायार्धाङ्गे शीर्षे गङ्गा लुठन्ती,
सर्वाशाः पूरयन्ती दुःखानि त्रोटयन्ती,
नागराजो हारो दिग्वासोऽन्तः,
वेताला यस्य सङ्गे दुष्टान्नाशयन्,
नृत्यन्नुत्साहेन तालैर्भूमिः कम्पिता,
यस्मिन्दृष्टे मोक्षः स युष्माकं सुखदः ॥]

यस्य शिवस्य जाया पार्वती अर्धाङ्गे । तिष्ठतीति शेषः । यस्य शीर्षे गङ्गा लुठति । कीदृशी । सर्वाशाः पूरयन्ती । दुःखानि त्रोटयन्ती । यस्य नागराजो हारः । यस्य दिग्वासोऽन्तः । दिगेव वासमो वस्त्रस्यान्तोऽञ्चलं यस्य । यस्य सङ्गे वेतालाः । तिष्ठन्तीति शेषः । दिगम्बरसहचर इत्यर्थः । दुष्टान्नाशयन्, उत्साहेन नृत्यन् ताण्डवं कुर्वन्, तालैर्भूमिः कम्पिता येन । अथ च यस्मिन्दृष्टे मोक्षः स शिवो युष्माकं सुखदोऽस्तु ॥

अथैकसप्ततिभेदानयनप्रकारमाह—

चउआलीस गुरु कव्वके छहवीसउ उल्लाल ।
जे गुरु टुट्टइ लहु वढइ एहत्तरि पत्थार ॥ ९७ ॥
[चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः काव्यस्य षड्विंशतिरुल्लालस्य ।
यदि गुरुस्त्रुट्यति लघुर्वर्धते एकसप्ततिप्रस्तारः ॥]

चतुश्चत्वारिंशद्गुरवः काव्यस्य, षड्विंशतिरुल्लालायाः संभूय सप्ततिः । तेषु यद्येकैकक्रमेण गुरुर्ह्रसति, लघुद्वयं वर्धते तदा सप्ततिसंख्याका भेदा भवन्ति । सर्वेऽपि च सर्वलघ्वात्मकमेकम् । एवमेकसप्ततिप्रस्तारः । दोहा छन्दः ॥

तेनाह—

अजअ बेआसी अक्खरउ गुरु सत्तरि रविरेह ।
एकक्खर वढ गुरु घटइ इम परिलहुआहेह ॥ ९८ ॥
[अजये द्व्यशीतिरक्षराणि गुरवः सप्तती रविरेखाः ।
एकमक्षरं वर्धते गुरुर्ह्रसति अनया परिपाट्या लघुकान्देहि ॥]

अजयनाम्नि प्रथमे द्व्यशीत्यक्षराणि । तत्र [विशेषः]—सप्ततिर्गुरवः, रविसंख्यकाः रेखा लघवः, ततो यावद्गुरुरवशिष्यते तावदेकैकमक्षरं सर्वलघुभेदान्तं वर्धते । एको गुरुर्ह्रसति । लघुद्वयं वर्धते । अनया परिपाट्या सप्ततिभेदान्तलघुकान्देहि । इति प्रथमो भेदः ॥

१. मुद्रितपुस्तके 'अथ काव्यभेदानाह' इति वर्तते.

अथ तानुदाहरति—

अजअ विजउ बलि कण्ण वीर वेआल विहण्णउ,
मक्कलु हरि हर बंभ इंदु चंदणु सुसुहंकरु,
साण सीह सद्दूल कुंभ कोइल खरु कुंजरु,
मअण मच्छ तालंक सेस सारंग पओहरु,
सा कुंद कमलु वारण सरहु जंगम जुइअट्ठवि लहइ,
सरु सुसरु समरु सारसु सरअ छप्पअणाम पिंगल कहइ ॥९९॥
मेरु मअरु मअ सिद्धि बुद्धि करअलु कमलाअरु,
धवल मणउ धुअ कणउ किसणु रंजणु मेहाअरु,
गिम्ह गरुड ससि सूर सल्ल णवरंग मणोहरु,
गअणु रअणु णरु हीरु भमरु सेहरु कुसुमाअरु,
सा दिप्पु संख वसु सद्द मुणिणाअराअ पिंगलु कहइ,
छप्पअणाम पहत्तरिहि छंद णाअराअ पत्थरि लहइ ॥१००॥

[अजयो विजयो बलिः कर्णो वीरो वेतालो बृहन्नलः,
मर्कटो हरिर्हरो ब्रह्मा इन्दुश्चन्दनः सुशुभंकरः,
श्वा सिंहः शार्दूलः कूर्मः कोकिलः खरः कुञ्जरः,
मदनो मत्स्यस्तालाङ्कः शेषः सारङ्गः पयोधरः,
ततः कुन्दः कमलं वारणः शरभो जङ्गमो द्युतीष्टो दाता,
शरः सुसरः समरः सारसः शारदः षट्पदनामानि पिङ्गलः कथयति॥
मेरुर्मकरो मदः सिद्धिर्बुद्धिः करतलः कमलाकरः,
धवलो मनो ध्रुवः कनकं कृष्णो रञ्जनो मेघकरः,
ग्रीष्मो गरुडः शशी सूर्यः शल्यो नवरङ्गो मनोहरः,
गगनं रत्नं नरो हीरो भ्रमरः शेखरः कुसुमाकरः,
ततो दीपः शङ्खो वसु शब्दो मुनिनागराजः पिङ्गलः कथयति,
षट्पदनामान्येकसप्ततिः छन्दस्काराः प्रस्तारं लभन्ते ॥]

९९—१० मु. ९२ ग ८२ भ. अजअ: । ९९ मु. ९० ल. ८१ भ, [illegible] ९८ मु. ९६ ग ८८ भ. [illegible] । ९० मु. ९८ ल. ८५ भ. [illegible] । ९९ मु. ९० [illegible]

८६ अ. धीरः । ६५ गु. २२ ल. ८७ अ. वेतालः । ६४ गु. २४ ल. ८८ अ. बृहन्नलः । ६३ गु. २६ ल. ८९ अ. मर्कटः । ६२ गु. २८ ल. ९० अ. हरिः । ६१ गु. ३० ल. ९१ अ. हरः । ६० गु. ३२ ल. ९२ अ. ब्रह्मा । ५९ गु. ३४ ल. ९३ अ. इन्दुः । ५८ गु. ३६ ल. ९४ अ. चन्दनम् । ५७ गु. ३८ ल. ९५ अ. शुभंकरः । ५६ गु. ४० ल. ९६ अ. श्वा । ५५ गु. ४२ ल. ९७ अ. सिंहः । ५४ गु. ४४ ल. ९८ अ. शार्दूलः । ५३ गु. ४६ ल. ९९ अ. कूर्मः । ५२ गु. ४८ ल. १०० अ. कोकिलः । ५१ गु. ५० ल. १०१ अ. खरः । ५० गु. ५२ ल. १०२ अ. कुञ्जरः । ४९ गु. ५४ ल. १०३ अ. मदनः । ४८ गु. ५६ ल. १०४ अ. मत्स्यः । ४७ गु. ५८ ल. १०५ अ. तालाङ्कः । ४६ गु. ६० ल. १०६ अ. शेषः । ४५ गु. ६२ ल. १०७ अ. सारङ्गः । ४४ गु. ६४ ल. १०८ अ. पयोधरः । ४३ गु. ६६ ल. १०९ अ. कुन्दः । ४२ गु. ६८ ल. ११० अ. कमलम् । ४१ गु. ७० ल. १११ अ. वारणः । ४० गु. ७२ ल. ११२ अ. शरभः । ३९ गु. ७४ ल. ११३ अ. जङ्गमः । ३८ गु. ७६ ल. ११४ अ. धृतीष्टम् । ३७ गु. ७८ ल. ११५ अ. दाता । ३६ गु. ८० ल. ११६ अ. शरः । ३५ गु. ८२ ल. ११७ अ. सुशरः । ३४ गु. ८४ ल. ११८ अ. समरः । ३३ गु. ८६ ल. ११९ अ. सारसः । ३२ गु. ८८ ल. १२० अ. शारदः । ३१ गु. ९० ल. १२१ अ. मेरुः । ३० गु. ९२ ल. १२२ अ. मदकरः । २९ गु. ९४ ल. १२३ अ. मदः । २८ गु. ९६ ल. १२४ अ. सिद्धिः । २७ गु. ९८ ल. १२५ अ. बुद्धिः । २६ गु. १०० ल. १२६ अ. करतलम् । २५ गु. १०२ ल. १२७ अ. कमलाकरः । २४ गु. १०४ ल. १२८ अ. धवलः । २३ गु. १०६ ल. १२९ अ. मनः । २२ गु. १०८ ल. १३० अ. ध्रुवः । २१ गु. ११० ल. १३१ अ. कनकम् । २० गु. ११२ ल. १३२ अ. कृष्णः । १९ गु. ११४ ल. १३३ अ. रञ्जनम् । १८ गु. ११६ ल. १३४ अ. मेघकरः । १७ गु. ११८ ल. १३५ अ. ग्रीष्मः । १६ गु. १२० ल. १३६ अ. गरुडः । १५ गु. १२२ ल. १३७ अ. शशी । १४ गु. १२४ ल. १३८ अ. सूर्यः । १३ गु. १२६ ल. १३९ अ. शल्यः । १२ गु. १२८ ल. १४० अ. नवरङ्गः । ११ गु. १३० ल. १४१ अ. मनोहरः । १० गु. १३२ ल. १४२ अ. गगनम् । ९ गु. १३४ ल. १४३ अ. रत्नम् । ८ गु. १३६ ल. १४४ अ. नरः । ७ गु. १३८ ल. १४५ अ. हीरः । ६ गु. १४० ल. १४६ अ. भ्रमरः । ५ गु. १४२ ल. १४७ अ. शेखरः । ४ गु. १४४ ल. १४८ अ. कुसुमाकरः । ३ गु. १४६ ल. १४९ अ. द्विजः । २ गु. १४८ ल. १५० अ. शङ्खः । १ गु. १५० ल. १५१ अ. वसुः । ० गु. १५२ ल. १५२ अ. (१५२ मात्रा) शब्दः । इति हारा मनसि विचारयित्वा नागराजः पिङ्गलः कथयति । इत्येकसप्ततिः षट्पदानां नामानि । छन्दस्सारः प्रस्तारे लभ्यते । नामभेदानिति शेषः ॥

---

१. 'कुञ्जरः' इति मूलपुस्तकस्थः पाठः. २. मूलपुस्तके प्रतिसंख्येयैव मात्रागणना वर्तते.

षट्पदच्छन्दसि नामसंख्यानयनप्रकारान्तरमाह—

सत्ते सव्वहि होइ लहु अद्ध विसज्जहि ताम ।
तहिँवि विसज्जहि एक्कसर एहि पमाणे णाम ॥ १०१ ॥

[यावन्तः सर्वे भवन्ति लघवोऽर्धं विसर्जय तासु ।
तास्वपि विसर्जयैकशरमेतत्प्रमाणि नामानि ॥]

यावन्तः सर्वे लघवो भवन्ति । द्विपञ्चाशदधिकशतकला इत्यर्थः । तासु कलास्वर्धं विसर्जय । अवशिष्टाः षट्सप्ततिः । तास्वपि शरसंख्या विसर्जय । एवं सति यावन्तोऽवशिष्यन्ते । प्रकृते एकसप्ततिः । एतत्प्रमाणि नामानीति दोहाछन्दः । एतेषामुदाहरणान्युदाहरणमञ्जरीतोऽवगन्तव्यानि क्रमेण । षट्पदं निवृत्तम् ॥

अह पज्झडिआ (अथ पज्झटिका छन्दः)—

चउमत्त करहु गण चारि ठाँइ,
ठवि अन्त पओहर पाँइ पाँइ ।
चउसट्ठि मत्त पज्झरइ इन्दु,
पँभ भासिआअ पज्झडिअ छन्दु ॥ १०२ ॥

[चतुर्मात्रिकान्कुरुत गणांश्चतुःस्थाने,
स्थापयित्वान्ते पयोधरं पादे पादे ।
चतुःषष्टिं मात्राः प्रक्षरतीन्दु-
रेवं भनुभादेः पज्झटिका छन्दः ॥]

चतुर्मात्रिकाश्चतुरो गणांश्चतुःस्थाने चतुश्चरणे स्थापयित्वा नियमेन पयोधरं चतुष्कलं चतुर्थं स्थापयित्वा । एवं चरणचतुष्टयेन चतुःषष्टिभिः (षष्ट्या) मात्राभिः पज्झटिका भवति । ईदृशा इन्दुश्चन्द्रमाः षोडशकलान्वितत्वेन क्षरति तथा षोडशमात्राभिश्चरणोऽत्राः पीयूषवर्षी भवतीति भावः । तथा सति षोडशकलैव पज्झटिकानामकं छन्दो निगद्यते इति । सूत्रान्तरमुक्तम्—'चतुष्कलानि चतुष्कलानि देहि ततोऽपि जगणमन्ते निवेहि । अपरेण विरचयत्येव पज्झटिकां षोडशकलेन ॥' इदमेवोदाहरणम् ॥

पज्झटिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

'जे[ण] कंपिअ गोडाहिवइ राअ,
उद्दण्ड उड्डओ भअ भज्जउ ।

१. 'जेण कंपिअ'—इति [illegible] [illegible]

गुरुविक्कम विक्कम जिणिअ जुज्झ,
ता कण्णपरक्कम कोइ बुज्झ ॥'

[येन गञ्जितो गौडाधिपती राजा,
उदण्ड उत्कलेशो भयेन पलायितः।
गुरुविक्रमो विक्रमो जितो युद्धे,
तस्मात्कर्णपराक्रमं कोऽपि बुध्यते[1] ॥]

कर्णनृपतिं वर्णं स्तौति—कर्णस्य पराक्रमं कोऽपि बुध्यते। अपि तु न कोऽपि। येन गञ्जितो गौडाधिपतिः। यस्य भयेन उदण्ड उद्दण्डदण्डोऽपि उद्दामो उत्कलेश. पलायितः। गुरुविक्रमो यस्यैव विक्रमो येन युद्धे जितः। ता तस्मात्कस्तस्य पराक्रमं जानीयादिति भावः। उद्दवणिका यथा—SS, IIS, SII, ISI, SS, ISI, III, ISI, IIS, IIS, III, ISI, SS, IIS, IIS, ISI.

अथाडिल्लाछन्दः—

सोरह मत्ता पाउ अॅडिल्ल ह
वेवि जमक्का भेउ अडिल्लह।
होइ ण पओहर किं पि अडिल्लह
सुपिअ अन्त भण छन्द अडिल्लह ॥ १०२ ॥

[षोडश मात्राः पादे अडिल्ल ह
द्वे अपि यमके भेदं कल्यतः[2]।
भवति न पयोधरः कथमप्यप्रयोजकः
सुप्रियोऽन्ते भण च्छन्दोऽडिल्लम् ॥]

अत्र षोडश मात्राः पादे लभ्यन्ते। द्वयोरपि दलयोर्यमकौ भवत इति कल्पया भवति। न पयोधरो जगण. कथमपि। अन्तेषु चतुर्ष्वपि चरणेषु सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो भवति यत्र तच्छन्दोऽडिल्लानामकमित्यर्थः। भूषणेऽप्युक्तम्—'छन्दसि षोडशकले वि-

1. 'बुध्यते' इति दैवादिकस्य बुधधातोः कर्तरि रूपम्. 2. रविकरव्याख्याने 'हि'वर्णस्थाने 'लि' इति वर्णः प्रतिचरणं दृश्यते. तथा च "द्वे यमके भेदं कल्यतः। कलिवली कामधेनुः। 'इल्लोल्लौ स्वार्थे' इतील्लप्रत्ययः। 'हहिंजगाः पादपूरणे' इति हप्रत्ययः। 'प्रायो-लोपः' इति प्रायोवचनादाकारेऽपि ककारलोपः। पयोधरः कीदृक्। अलिल्ल अप्रयोजकः। अप्रयोजकवाचकादलिल्लशब्दादिल्लप्रत्ययो हप्रत्ययश्च।" इति तद्व्याख्यानिष्कर्षः.

लासिनि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि । अष्टिनामपयोधरधारिणि शेषे नियतगुरु-धारिणि ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

'जेंण आसावरि देहा दिन्हउ
सुत्थिर डाहररज्जा लिन्हउ ।
कालंजर जिण कित्ती अप्पिअ
धण आवज्जिअ धम्मकें अप्पिअ ॥'

[येनासावरीदेशो दत्तः
सुस्थिरं डाहरराज्यं गृहीतम् ।
कालंजरे येन कीर्तिरर्पिता
धनमावर्ज्य धर्मेऽर्पितम् ॥]

येन कर्णेन [आ]सावरीदेशः मार्गणेभ्यो दत्तः । येन च सुस्थिरं डाहरराज्यं पार्वतीयान्निर्जित्य गृहीतम् । येन च कालंजरे दुर्गे कीर्तिः स्थापिता । येन च धनमावर्ज्य धर्मार्थमेवार्पितमर्थिभ्यः । स कर्णो जयतीति वाक्यशेषः ॥ उद्वणिका यथा—IIS, SII, SS, SII, SII, SII, SS, SII, SS, IIII, SS, SII, IIS, SII, SII, SII.

अथ पादाकुलकं छन्दः—

लहु गुरु एक्क णिम्म णहि जेहा,
पअ पअ लेक्खउ उत्तमरेहा ।
सुकइ फणिंदह कंठहवलअं,
सोलहमत्ता पाआकुलअम् ॥ १०४ ॥

[लघुगुर्वोरेको नियमो नहि यत्र,
पदे पदे लिख्यन्त उत्तमरेखाः ।
सुकवेः फणीन्द्रस्य कण्ठवलयं,
षोडशमात्रं पादाकुलकम् ॥]

... लघुर्गुरुर्वा एकोऽपि ... [illegible] । पदे पदे ... [illegible] भवति । अ... [illegible]
... [illegible] ... फणीन्द्रस्य पिङ्गलस्य कण्ठव... [illegible]
... [illegible] ... गुरुलघुनियम... [illegible]

विरहितं भुजगराजपिङ्गलपरिभणितम् । भवति सुगुम्फितषोडशकलकं वर्णाभूषणं पादाकुलकम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तदुदाहरति—जहा (यथा)—

'सेर एक्क जइ पावउँ घित्ता,
मंडा वीस पकावउँ णित्ता ।
टंक एक्क जइ सेंधव पाआ,
जो हउ रंक सोइ हउ राआ ॥'

[सेरमेकं यदि प्राप्नोमि घृतं,
मण्डकान्विंशतिं पचामि नित्यम् ।
टङ्क एको यदि सैन्धवः प्राप्तः,
योऽहं रङ्कः सोऽहं राजा ॥]

कस्यचिद्दरिद्रस्य वचनम्—सेरमात्रं यदि प्राप्यते घृतं तदा मण्डकान्विंशतिं पचामि नित्यम् । तत्र टङ्कमात्रं यदि सैन्धवं लवणं प्राप्तं तदा य एवाहं रङ्कः स एवाहं राजा ॥ उद्दवणिका यथा—SIS।।IS।।SS, SSS।।S।।SS, S।S।।।S।।SS, S।।S।S।।SS यथा वा—'मलयपवनवहनकुसुमपराग' पाभूतनिभृतरणितवनभागः । चिरतरमचितमानदुरन्तः कस्य न मुदमुपनयति वसन्तः ॥'

अथ चउबोलाछन्दः—

सोरहँ मत्तहँ बे वि पमाणहु,
बीअ चउत्थहिँ चारिदहा ।
मत्तह सट्ठि समग्गल जाणहु,
चारिपआ चउबोल कहा ॥ १०९ ॥

[षोडशमात्राभिर्द्वावपि प्रमाणयत,
द्वितीये चतुर्थे चतुर्दश ।
मात्राः षष्टिं समग्रा जानीत,
चतुष्पदा चउबोला कथिता ॥]

षोडशमात्राभिर्द्वौ चरणौ प्रथमतृतीयकौ प्रमाणयत । द्वितीये चतुर्थे चरणे च चतुर्दश मात्राः । एवं षष्टिमात्राभिश्चतुष्पदं जानीत ॥

---

१. सोदाहरणमदः सूत्रं मूलपुस्तके रविकरव्याख्यायां च नोपलभ्यते.

[illegible]—

रे धणि मत्तमअंगअगामिणि,
खंजणलोअणि चंदमुही ।
चंचल जुव्वण जात ण आणहि,
छइल समप्पइ काँइ णही ॥
[रे प्रिये मत्तमतङ्गजगामिनि,
खञ्जनलोचने चन्द्रमुखि ।
चञ्चलं यौवनं यातं न जानासि,
विदग्धेभ्यः समर्पयसि कुतो नहि ॥]

[illegible] [illegible] — रे धणि हे धनि, [illegible] [illegible], हे [illegible], हे चन्द्रमुखि, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुतो न समर्पयसि । [illegible] — ऽ।।ऽ।।ऽ।।, ऽ।।ऽ।।ऽ, ऽ।।ऽ।।ऽ।।, ।।ऽ।।ऽ [illegible]

[illegible] —

[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible],
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible],
[illegible],
[illegible],

[illegible]

चतुर्थे एकादश,
पञ्चमे पञ्चदशानयन्तु,
अष्टषष्टिं पूरयन्तु,
अग्रे दोहां दत्त्व
राजसेनः सुप्रसिद्धामिति
रङ्गा भणति इमाम् ॥]

प्रथमे पदे पञ्चदश मात्रा विरचय । पदे द्वितीये द्वादश । तृतीयस्थाने पञ्चदशमात्रा आनीत । चतुर्थे एकादश मात्राः । पञ्चमे पञ्चदश मात्रा आनयन्तु । एवं पञ्चपदेषु अष्टषष्टिं मात्राः पूरयन्तु । अग्रे दोहां दत्त्व । राजसेनो नाम राजा सुप्रसिद्धामिमां रङ्गां भणति । इदमप्युदाहरणम् ॥

एतस्या एव गणनियममाह—

विसम तिकल संठवहु तिण्णि पाइक करहुलइ,
अंत णरिंद कि विप्प पढम वे मत्त अवरपइ,
समपअ तिअ पाइक सव्वलहु अंत विसज्जहु,
चउठाचरण विचारि एक लहु कट्ठिअ लिज्जसु,
एम पंच पाअ उट्ठवण्ण कइ वत्थुणाम पिंगल कुणइ,
ठवि दोसहीण दोहाचरण राअसेण रड्ड भणइ ॥ १०७ ॥

[विषमे त्रिकलं संस्थापयन्तु त्रयः पदातयः क्रियन्तां,
अन्ते नरेन्द्रः किंवा विप्रः प्रथमं द्वे मात्रे अपरपदे,
समपदे त्रयः पदातयः सर्वलघुमन्ते विसर्जयन्तु,
चतुर्थचरणे विचारयित्वैकं लघुमाकृष्य गृह्णन्तु,
एवं पञ्चसु पादेषूट्टवणिकां कृत्वा वस्तुनाम पिङ्गलः करोति,
स्थापयित्वा दोषहीनं दोहाचरणं राजसेनो रड्डां भणति ॥]

विषमे पदे प्रथमतृतीयपञ्चमे प्रथमं त्रिकलं स्थापयन्तु । तदनन्तरः पदातयः चतुष्कलगणाः क्रियन्ताम् । अत्र प्रथमपादस्यान्ते नरेन्द्रो जगणः । किंवा विप्रगणः चतुर्लघ्वात्मको भवति । तदोऽपरत्र समे द्वितीये चतुर्थे च द्वे मात्रे प्रथमतो दत्त्वा त्रयः पदातयः चतुष्कलात्मकगणाः, पूर्वस्थापितमात्राद्वयेन सह कर्तव्या इत्यर्थः । सर्वेषु पदेषु लघुमन्ते

१. 'संठावइ' इति०. २. 'दुहाअ' इति०. ३. 'संठाव्य' इति०. ४. 'रड्ड भणइ' इति०.

विसर्जयन्तु । चतुर्थे चरणे विचारयित्वा कार्यः । उद्दवणिकां विधाय तुरीयचरणे एकं ट-गुणमाहृत्य गृह्णन्तु । तेन चतुर्थे चरणे एकादशैव कलाः । अतस्तृतीयो गणस्त्रिकलोऽि-धात्मको भवति, इत्येवं पञ्चसु पादेषु उद्दवणिकां कृत्वा अष्टषष्टिमात्राश्च पूरयित्वा वस्तु-भूतं तच्छन्दसो नाम पिङ्गलः करोति । 'वस्तु' इत्येतस्यैव नामान्तरम् । वाणो (?) स्थापयित्वा दोषहीनं दोहाचरणं राजसेनो नाम राजा रड्डामिति भणति । षट्पदी छन्दः ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

'भमइ महुअर फुल्ल अरविंद,
णवकेसुकाणण फुल्लिअ,
सव्वदेस पिअ राव बुल्लिअ,
सिअल पवण लहु वहइ,
मलअकुहर णउवल्लि पेल्लिअ,
चित्त मणोभउसर हणइ,
दूर दिगन्तर कंत,
केणवि अप्पउ धारिहउ,
इम परिणल्लिअ दुरंत ॥'

[भ्रमति मधुकरः स्फुटितमरविन्दं,
नवकिंशुककाननं पुष्पितं,
सर्वदेशे पिको रावं कूजति,
शीतलः पवनो लघु वहति,
मलयकुहरे नववल्ली प्रेरिता,
चित्तं मनोभवशरो हन्ति,
दूरे दिगन्तरे कान्तः,
केन प्रकारेण मानं धारयिष्यामि,
इदं परिणतं दुरन्तम् ॥]

[illegible]

[illegible]

अथ च सर्वदेशे पिकः पञ्चमं कूजति । शीतलपवनो मलयानिलः मलयकुहरस्थनववल्ली-मभिनवलतां प्रेरयित्वा लघु मन्दं वहति । एवं वसन्ते जाते सति चित्तं च मनोभवशरा हन्ति । दूरे दिगन्तरे कान्तः । कथमिदानीमात्मानं स्थापयिष्यामि । एवं पतितं दुरन्त दुःखमिति । एतस्या एवान्यत्र नवपदमिति नामान्तरम् । उद्दवणिका यथा—III, IIII, SII, ISI, IIS, ISI, IIII, SI, SII, ISI, SII, IIII, IIII, III, III, IIII, ISI, SII, SIIS, IIII, III, SIIS, IIS, I, SIIS, IIS, III, IIIII, IIS, I.

अथैतस्य छन्दसः सप्त भेदा भवन्तीति नामतस्तानुद्दिशति—

करही णंदा मोहिणी चारुसेणि तह भद्द ।
राअसेण तालंक पिअ सत्त वत्थु णिप्फंद ॥ १०८ ॥

[करभी नन्दा मोहिनी चारुसेना तथा भद्रा ।
राजसेना तालङ्किनी प्रिये सप्त वस्तूनि निष्पन्नानि ॥]

करभी, नन्दा, मोहिनी, चारुसेना, भद्रा, राजसेना, तालङ्किनी, इति प्रिये सप्त भेदा वस्तुवदनामकरड्डाच्छन्दसो निष्पन्नाः । दोहा छन्दः ॥

तेषां लक्षणमाह—

पढमतीअपञ्चमपअह तेरह मत्ता जासु ।
बीअचउत्थएआरहहिँ करहि भणिज्जसु तासु ॥ १०९ ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु त्रयोदश मात्रा यस्याः ।
द्वितीयचतुर्थयोरेकादश करभीं भणति ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु यस्यास्त्रयोदश मात्राः । अथ च द्वितीयचतुर्थयोरेकादश मात्राः । एवं पञ्च पदानि, एतदग्रे दोहा यस्यास्तां करभीं भणति । दोहा छन्दः ॥

पढमतीअपञ्चमपअह मत्त होइ दहचारि ।
बीअचउत्थएआरहहिँ णंद भणिज्ज विआरि ॥ ११० ॥

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्रा भवन्ति चतुर्दश ।
द्वितीयचतुर्थयोरेकादश नन्दां भणति विचार्य ॥]

यस्याः प्रथमतृतीयपञ्चमपादेषु चतुर्दश मात्राः । द्वितीयचतुर्थयोरेकादश, तां विचार्य दोहां च दत्त्वा नन्दां भणति । दोहा छन्दः ॥

पढमतीअपञ्चमपअह णव दह मत्ता जासु ।
बीअचउत्थएआरहहिँ तं मोहिणि मुणिभासु ॥ १११ ॥

१. 'कलभी' इति०. २. 'चारुसेना' इति०. ३. 'राजसेनाः' इति०. ४. 'ताडङ्कः' इति०.

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु मात्राः षोडश यस्याः ।
समे द्वादशैकादश तालङ्किनीं भण ताम् ॥]

प्रथमतृतीयपञ्चमपदेषु षोडश मात्रा, द्वितीये द्वादश, चतुर्थे एकादश, अन्ते दोहा यस्यास्तां तालङ्किनीं भणेति । एतेषामुदाहरणानि सुधीभिः स्वयमूह्यानि । इति [illegible]प्रकरणम् ॥

अथ पद्मावती छन्दः—

भणु पउमावत्ती ठाणं ठाणं चउमत्ता गण अट्ठाआ
धुअ कण्णो करअलु विप्पो चरणो पाए पाअ उक्किट्ठाआ ।
जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर पीडइ तह णाअकगुणो
पिअरह संतासइ कइ उव्वासइ इअ चंडालचरित्त गणो ॥ १२६ ॥

[भण पद्मावतीं स्थाने स्थाने चतुर्मात्रिका गणा अष्टौ
ध्रुवं कर्णः करतलो विप्रचरणः पादे पाद उत्कृष्टा. ।
यदि पतति पयोधरः किमिव मनोहरा पीडयति तथा नायकगुण
पितरं संत्रासयति कविमुद्वासयत्ययं चण्डालचरित्रो गणः ॥]

यस्याः स्थाने स्थाने चतुर्ष्वपि चरणेषु चतुर्मात्रिकाश्चतुष्कला गणा अष्टौ भवन्ति । तां पद्मावतीं भण । के के गणा इत्याह—कर्णः गुरुद्वयात्मको गणः । करतलः गुर्वन्तश्चतुष्कलः । विप्रः चतुर्लघ्वात्मको गणः । चरणः आदिगुरुर्भगणात्मकः । ध्रुवं निश्चितम् । एत एव गणाः पादपादेन चतुर्मात्राः पादे पादे उत्कृष्टाः कार्याः । अत्र 'ध्रुवधम्मो इति कर्णिवराट' । तत्र धर्मो युधिष्ठिरः, तेन युधिष्ठिरपुत्रश्चतुर्दश विवक्षितम् । अत्र यदि प... पयोधरो जगणः पतति तदा किमिव मनोहरा, (मनोहरा) न भवतीत्यर्थः । अथ च यस्य ... नित्यं भियते तस्य नायकस्य तथा गुणं पीडयति, पितरं त्रासयति, कविकस्य पिता ... विरेव विद्रुणोति—कविमुद्वासयति, तस्मादत्र छन्दसि अयं जगणश्चण्डालचरित्र ... त्याज्यः । उक्तं च भूषणे—'प्रकटचतुष्कलगणनिधिपदकरपरकर्णद्विजविहिता ता पद्मा... विप्रा विधुधसुमहिता जगणविहीना गुरुविहिता । इह दशगुरुर्भवेदपि विरामः ... रलाभिमतपताय तदा पतिनागपतिविहलभणितसुमहदसिरमनमर्दितमरा ॥'

पद्मावतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

'भअभज्जिअ बंग भंगु कलिंगा तेलंगा रण मुत्ति चले
मरहट्ठा धिट्ठा लग्गिअ कट्ठा सोरट्ठा भअ पाअ पले ।

[illegible] उली उली [illegible]

[illegible] भण [illegible] ॥

[मेन [illegible] मत्ताः [illegible]

[illegible] पादे [illegible],

[illegible] उपर्युपरि [illegible],

[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[दोहालक्षणं प्रथमं पठित्वा काव्येनार्धं निरस्य,
कुण्डलिकां बुधजना जानीत उल्लालेन संयुक्ताम्,
उल्लालेन संयुक्तं यमकं शुद्धं तल्लभते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्राः सुकविना दृढबन्धः कथ्यते,
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्रा यस्यास्तनुभूषणशोभा,
तां कुण्डलिकां जानीत प्रथमं यत्र पठ्यते दोहा ॥]

प्रथमं द्विपथालक्षणं पठित्वा काव्येनार्धं निरस्य कुण्डलिकां जानीत । संहर्तीम । उल्लालेन संयुक्ताम् । उल्लालनमेव उल्लालः पदावर्तनं, तेन युक्तमेव पदं पुनः पठितव्यं । ननु पदपरावृत्तेन छन्दसा युक्तामिति, तस्मान्निदाघ[illegible]निर्वाहेण निकटवर्तिना पदेन शुद्धं यमकं प्राप्यते । तत्रापि पदेषु कियत्यो मात्रा इत्याकाङ्क्षायामाह—चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं मात्रा यत्र भवन्ति । सुकविना दृढो बन्धः कथ्यते । दोहाया अष्टचत्वारिंशत्, काव्यस्य षण्णवतिमिलित्वा चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं कलाः तनुभूषणशोभा यस्यास्तां कुण्डलिकां बुधाः जानीत । एतेनाष्टपदी कुण्डलिकेति तात्पर्यार्थः । तथा चोक्तं भूषणे—'कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र । रोलाचरणचतुष्टयं प्रभवति नियतं तत्र ॥ प्रभवति नियतं तत्र पदं प्रति पुनरुक्तिसमकम् । अष्टपदी सा भवति [illegible] । अष्टपदी सा भवति सुकविजनपठितमण्डलिका । कुण्डलिकायत्र[illegible] कुण्डलिका ॥' इत्यप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—(जहा) यथा—

'ढोल्ला मारिअ ढिल्लिमहँ मुच्छिअ मेच्छसरीर,
पुर जज्जल्ला मंतिवर चलिअ वीर हम्मीर,
चलिअ वीर हम्मीर पाअभर मेइणि कंपइ,
दिगमग णह अंधार धूलि सुररह आच्छाइहि,
दिगमग णह अंधार आण खुरसाणुक ओल्ला,
दरमरि दमसि विपक्ख मारु ढिल्लिमहँ ढोल्ला ॥'

[ढोल्ला मारिता ढिल्लीमध्ये मूर्च्छितं म्लेच्छशरीरं,
पुरो जज्जलमन्त्रिवरश्चलितो वीरो हम्मीरः,
चलितो वीरो हम्मीरः पादभरेण मेदिनी कम्पते,

१. अत्र [illegible] न लिखितम्. २ [illegible] ढिल्लीमध्ये [illegible]. ३ [illegible]
[illegible] 'हिंदी' 'देहली' इति वा भाषा [illegible]
[illegible]

ढिल्मार्गे नभस्यन्धकारो धूलिः सूर्यरथमाच्छादयति,
ढिल्मार्गे नभस्यन्धकार आनीतः खुरासानस्योलः,
..................विपक्षान्मारिता ढिल्लीमध्ये ढोल्ला ॥]

कश्चिद्बन्दी वीरहम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति—यदैव ढिल्लीमध्ये प्रयाणडिण्डिमः समाहत- तदानीमेव मूर्च्छितं म्लेच्छशरीरैः । अनन्तरं च पुरस्कृतजज्जलमन्त्रिवरः चलितो वीरहम्मीरः । तत्र हस्त्यश्वपदातिचरणभरेण मेदिनी कम्पते । दिङ्मार्गे नभसि चान्धकारः स्फुरति । धूलिः सूर्यरथमाच्छादयति । एवं दिङ्मार्गे नभोमार्गे चान्धकारो विस्तृतिमानीतः । खु- रासानस्य भोजो वन्दः, हे राजन्, स्वं धरणमर्द(ई)नेन दमसि(दम्पसि) विपक्षान् । किमुत मेघाभेन । एवं यस्य तादृशो डिण्डिमो ढिल्लीमध्ये इति । उट्टवणिका यथा— SSS, IIS, III, SIIS, IIS, I, IISS, SS, III, IIISI, SS, I, IIISI, SS, ISI, IIS, IIS, II, IIIII, SS, ISI, SII, IIS, II, IIIII, SS, ISI, IIS, IIS, S, IIIII, IIS, ISI, SS, IIS, S.

[illegible]—

पढमहि दोहा चारि पअ चउपअ पअह देहु ।
ऐम कुंडलिआ अट्ठपअ पअ पअ जमक कुणेहु ॥ ११८ ॥

[प्रथमं दोहाचतुष्पदं चतुष्पदं काव्यस्य दत्त ।
ते कुण्डलिकामष्टपदीं पदे पदे यमकं कुरुत ॥]

प्रथमैव [illegible] [illegible] काव्यस्य दत्त । तां कुण्डलिकामष्टपदीं प- दे पदे यमकं च कुरुत । [illegible] ॥

[illegible] दोहा । [illegible] दोहा, [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ११९ ॥

[[illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] ।

१ [illegible]

प्रथमं चतुर्मात्रिको गणः क्रियते गणाः प्रकाशिताः,

विंशत्यक्षराणि सकलेषु पदेषु प्रिये गुर्वन्ते प्रकाशिताः ॥]

मात्राविभूषितमिदं भवतु । कथ्यते इति शेषः । अस्य च ज्ञात्वा पदं पदं स्थापय । अत्र प्रतिपदं विंशतिः कलाः शराधिकाः पञ्चविंशतिः कलाः धारणीयाः । लघुगुर्वौ लेखिताः । सर्वत्र पादान्ते लघुगुरू ज्ञातव्याविति शेषः । अत्रैव गणनियममाह—चतुर्ष्वपि चरणेषु प्रथमं मात्राचतुष्टये परिमितेनाद्यगाथचतुष्कलो गणः कार्यः । अथे च यथागुरुः गणो प्रकाशितमक्षरनियममाह—विंशत्यक्षराणि सकलेषु पादेषु तथा चरणचतुष्टये च गुरुः, एवं यस्य तद्गगनाङ्गं छन्द इति । इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्ताभिप्रायमेव स्पष्टीकरोति—

पढमहि चउकल होइ गण अंतहि दिज्जइ हार ।

वीसक्खर गअणंगण भणु मत्त पचीस विआर ॥ १२० ॥

[प्रथमं चतुष्कलो भवति गणोऽन्ते दीयते हारः ।

विंशत्यक्षराणि गगनाङ्गं भण मात्राः पञ्चविंशतिर्विचारय ॥]

चतुर्ष्वपि चरणेषु प्रथमं चतुष्कलो गणः । चरणान्ते हारो गुरुर्देयः । अथ(च) अक्षराणि विंशतिः । भण च । मात्राः पञ्चविंशतिः । एवं गगनाङ्गं छन्दो विचारय ॥ दोहा छन्दः ॥ प्रस्तारस्य यथा—।।।।, ।।ऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽ।ऽ, ऽ।।, ऽ।।।।ऽ, ।।।।ऽ।ऽ, ।।।, ऽ।ऽ।।ऽ।।।।।ऽ।ऽ, ऽऽ, ।। ।।।।।।ऽ।।ऽ।ऽ, वाणीभूषणे तु मात्रागणनियमोऽन्यथा प्रदर्शितो भावनीयम् । यथा—'पञ्चकलाद्यौ विरचय दीर्घे रगणविभूषितं मध्ये नियमविहीनं द्वादशके पतितगणम् । । फणिपतिपिङ्गलभणितं कविकुलहृदयाभरणं पञ्चविंशतिकलं वृत्तमिदं गगनाङ्गम् ॥'

गगनाङ्गमुदाहरति—जहा (यथा)—

भंजिअ मलअ चोलवइ णिवलिअ गंजिअ गुज्जरा,

मालवराअ मलअगिरि लुक्किअ परिहरि कुंजरा ।

खुरसाणा खुहिअ रणमहँ लंघिअ मुहिअ साअरा,

हम्मीर चलिअ हारव पलिअ रिउगणह काअरा ॥

[भग्नो मलयपतिश्चोलपतिर्निवृत्तो गञ्जितो गुर्जरराज-

मालवराजो मलयगिरौ लीनः परित्यज्य कुञ्जरान् ।

खुरासानपतिः क्षुब्धो रणमध्ये लङ्घितो मोहितः सागरं

हम्मीरे चलिते हारवः पतितो रिपुगणे कातरे ।]

भग्नो मलयपतिः । चोलपतिर्निवृत्तः । गञ्जितो गुर्जरः । मालवराजो मलय

लीनः । षोडशगुरु कुरुतात् । गुणगणकलितानी रचयत ने पूर्वेण विरोधेन ... भवति
लघवे इम । यद्वा भणितं सर्वं ज्ञातव्यम् । इत्यादि भणिते भति ज्ञातव्यं ...,
पतितः । उदाहरणं यथा—ऽ।।, ।।।, ऽ।।, ।।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ, ऽ।।, ऽ।।, ।।, ऽ।, ।ऽ
।।ऽ, ।ऽ, ।।ऽ, ऽ।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, ।।ऽ।, ऽ, ऽऽ, ।।।, ।ऽ।, ।।।, ।।, ।।, ऽ।, ऽ

अथ द्विपदीछन्दः—

आइग इंदु मणा हो पढम हि दिज्जइ विणि धणुद्धरं
तह पाइक्कजुअल परिसंठवहु विविहविचित्तसुंदरं ।
सरसइ लइअ पसाउ तेंह पुहवी करहु कइत्त कइअणा
महुरचरणअंत लइ दिज्जइ दोवइ मुणहु बुहअणा ॥ १२१ ॥

[आदिग इन्दुर्यत्र भवति प्रथमं हि दीयन्ते द्वयो धनुर्धरौ,
तथा पदातियुगलं परिसंस्थापयन्तु विविधविचित्रसुन्दरम् ।
सरस्वत्या गृहीत्वा प्रसादं तत्र पृथिव्यां कुरुत कवित्वं कविजनाः
मधुरचरणमन्ते दत्त्वा द्विपदीं जानीत बुधजनाः ॥]

आदिस्थ इन्दुः षट्कलो गणः प्रथमं यत्र भवति । ततो दीयन्ते द्वयो धनुर्धरावुच्चल-
गणा यत्र । तथा पदातियुगलं चतुष्कलयुगलं परिसंस्थापयन्तु । एवं विविधो विचित्रसु-
न्दरमिति च्छन्दोविशेषणम् । सरस्वत्याः प्रसादमादाय गृहीत्वा तत्र पृथिव्यां कुरुत क-
वित्वं कविजनाः । मधुरो गुरुस्तं चरणान्ते दत्त्व । एतादृशं द्विपदीछन्दो जानीत बुधाः ।
अत्रेदं लक्षणद्वयं [द्विप]दीद्वयेन ज्ञातव्यं न तु पद्यचतुष्टयम् । द्विपदीति नामनिरोधापत्तेर्यो-
दाहरणाच्च । अत्रेन्दुर्यद्यपि लघुद्वयगुरुद्वयात्मकः (।।ऽऽ) षट्कलस्तथापि षट्कलमात्रोपल-
क्षकः लक्ष्ये तथैव दर्शनात् ॥

उक्तामेवोद्वणिकां दोहाछन्दसा स्पष्टीकरोत्याह—

छक्कलु मुह संठाविअहु चक्कलु पंच करेहु ।
अंतहि एकइ हार दइ दोवइच्छंद कहेहु ॥ १२२ ॥

[षट्कलो मुखे संस्थापयित्वा चतुष्कलान्पञ्च कुरुत ।
अन्ते एकं हारं दत्त्वा द्विपदीछन्दः कथयतु ॥]

षट्कलं मुखे स्थापयित्वा ततश्चतुष्कलान्पञ्चगणान्कुरुत । अन्ते च एकहारो गुरुस्तं
दत्त्वा द्विपदीछन्दः कथयतु । भूषणेऽपि—'आदौ षट्कलसगतमेतत्तदनु पञ्चचतुष्कलम् ।
गुर्वन्त द्विपदी भवतीह हि विशलष्टकलदलम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

---

१. एतत्पूर्वं मूलपुस्तके 'अह दोवई' इति पाठो दृश्यते. २. 'भण कइअणा' इति मूल-
पुस्तकस्थः पाठः. ३. 'मधुकरचरणः षट्कलः' इति, टीकिकरव्याख्यानम्. ४. 'ठवेहु' इति
मूलपुस्तकस्थः पाठः.

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

दाणवदेव बेवि दुक्कंतउ गिरिवरसिहर कंपिओ,
हअगअपाअघाअउट्ठंतउ धूलिहि गअणह झंपिओ ॥
('सातउ सिंधुणीर उच्छलिअइ मेअणिजलहरपूरिओ,
असुरसुरेंदसमरदरमणहु तिनिहु अणवरचूरिओ ॥')[1]

[दानवदेवौ द्वावपि परस्परं मिलितौ गिरिवरशिखरं कम्पितम् ।
हयगजपादाघातोत्थितधूलिभिर्गगनमाच्छादितम् ॥]

दानवदेवौ द्वावपि संग्रामार्थमेकदा परस्परं मिलितौ । अत एव गिरिवरस्य सुमेरोः शिखरं कम्पितम् । अथ च हयगजपादघातोद्भूतधूलिभिर्गगनं च विशेषेण पिहितम् । उट्टवणिका यथा—SIIS, ISI, SS, IIII, IIII, ISI, S, (१८) IIIIS, ISI, ISI, ISI, IIII, ISI, S, (१८).

अथ झुल्लणाछन्दः—

पढम दह दिज्जिआ पुण वि तह दिज्जिआ
पुण वि दहसत्त तह विरइ जाआ ।
एम परिविविहुदल मत्तसततीसपल
एहु कहु झुल्लणा णाअराआ ॥ १२१ ॥

[प्रथमं दश दीयन्ते पुनरपि तथा क्रियन्ते
पुनरपि सप्तदश तथा विरतिर्जाता ।
अनेन परदलेऽपि(?) सप्तत्रिंशत्पतन्ति
इमां कथयति झुल्लणां नागराजः ॥]

प्रथमं दश मात्रा दीयन्ते । अर्थात्तत्र विरतिः क्रियते । पुनरपि तथा कर्तव्या । पुनरपि समदशमात्रासु विरतिर्जाता च । अनेनैव रीत्या दलद्वयेऽपि मत्ता सप्तत्रिंशत्पतन्ति यत्र तामिमां नागराजः पिङ्गलो झुल्लणामिति कथयति । इत्यप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

राहुअ मअमअणाअ ल्हावहलग्ग पअवलिअ
णाहिदुर भासि खेलंत गिट्ट ।

---

1. 'सत्तउ-' इत्यादिः 'धू(रिओ)' इत्यन्तः पाठोऽयं पुस्तके न दृष्टः.

कोप्पि पिअ जाहि तह थप्पि जसविमल महि
जिणइ णहि कोइ तुह तुलुक हिंदू ॥
[सहस्रं मदमत्तगजौल्लक्षं लक्षं संनद्धा-
न्सज्जीकृत्य साहिद्वयं गेन्दुकामिव खेलति।
आकृष्य प्रिय [याहि] तत्र स्थापयित्वा विमलयशो महीं
जेष्यति नहि कोऽपि त्वां तुरुष्को हिन्दू ॥]

सहस्रं मत्तान् नागान्। सहस्रशब्दोऽसङ्ख्यातवाची। लक्षं लक्ष संनद्धानश्ववारान् सज्जीकृत्य साहिदुपाति(?) साहिद्वय कन्दुकमिव खेलति। अतिसुन्दरसंगरं रचयतीत्यर्थः। अतो हे प्रिय, आकृष्य गल(?) तत्र स्थापयित्वा विमलयशो मह्यां कोऽपि तुरुष्को हिन्दू वा त्वां न जेष्यति। काचिन्महाभटं स्वभर्तारमुत्साहयति॥ उट्टवणिका यथा—
IIIISIII, SIIISIII, SIIISIS, SISS (१७) SIIISIII, SIIIIIII, IIIISIII, IIISS (१७)

अथ रत्नाछन्दः—

भुअ धरिअ दिअवरणवगण कमलणअणि बुह-
अणमण सुहइ जिमि सिसि रअणि सोहए।
पुण विअ विरइ विहुपअ गअवरगमणि रअण
पर फणिवइ भण सुमरु बुहअणमोहरा॥ १२४॥

[भुवं धृत्वा द्विजवरगणान्नव कमलनयने बुध-
जनमनः सुखयति यथा शशी रजन्यां शोभते।
पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि गजवरगमने रगणः
परे फणिपतिर्भणति स्मर बुधजनमनोहरम्॥]

यत्र प्रथमं भुवा धृत्वा द्विजवरस्य चतुर्लघुकस्य नव गणान् हे कमलनयने, बुधजनमनः सुखयति। भुव (?) छन्दः। तत्र यथा शशी रजन्यां शोभते। रगणो वर्णद्वयस्योपरि शोभते। हे गजवरगमने, पुनरपि विरतिः पदद्वयेऽपि। नव द्विजगणाः यथाक्रमम् इति रत्नाछन्दः। परः श्रेष्ठः फणिपतिर्भणति। [हे] बुधजनमनोमोहक लक्षणमेति। इदमस्युदाहरणम्॥

एतस्यैव रोहच्छन्दसा शार्ङ्गकृताह—

विहुदल णव पद विमलगण सोहइ अन्त टवेहु।
मत्त इआलिस पंगरअ दह गण गण सुणेहु॥ १२५॥

[छन्दसि नव पतन्ति त्रिमगणा ओहुल्यन्ते स्थापय ।
मात्रा एकाधचत्वारिंशत्पदे दश गणास्तत्र जानीत ॥]

यत्र छन्दसि नव गणाः त्रिमात्रचतुर्मात्रकाः पतन्ति । अन्ते ओहुलं रगणं स्थापय । संपूर्णैकचत्वारिंशन्मात्राः तत्रालन्दमाः पतन्ति । तत्र दश गणाः पतन्तीति जानीत । भूषणेऽपि—'द्विजवरगणयुगलमथ तदनु च विमलकमलदलयुगलयुगलमिह रचयेत् । द्विगुणमनमितमिति पतितरमरपतिनिगदित[मिह]मनिमयगुणसहर[महरयशु]रश्मेः ॥' इत्यप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

अहि लल्लइ महि चलइ गिरि पलइ [हर खलइ] ससि घुमइ अमिअ व[म]इ मुअ[ज] जिवि उट्ठए ।
पुणु लल्लइ पुणु [खलइ पुणु ललइ] पुणु घुमइ पुणु वमइ जिविअ विविह परिसमर दिट्ठए ॥
[अहिर्ललति मही चलति गिरिः पतति [हरः स्खलति] शशी घूर्णते अमृतं वमति मृता जीवितोत्तिष्ठन्ति ।
पुनस्तरति पुनः स्खलति पुनर्ललति पुनर्घूर्णते पुनर्वमति जीविता विविधा परितः समरे दृष्टाः ॥]

कस्यचित्समरमनुवर्णयति—पादकटकभारेणाहिः शेषो ललति चलति । स्थानभ्रष्टो भवतीत्यर्थः । अतएवावलम्बनाभावान्मही चलति । तस्मादेव गिरिः कैलासः पतति । तदाश्रयो हरः स्खलति । अत एव शशी घूर्णते । घूर्णनेनामृतं वमति । अतोऽमृतसंपर्कादेव मृता अपि सुभटा जीवित्वोत्तिष्ठन्ति । ततश्च भूमिस्थादृशाभारवती भवति । अतः शेषाहिः पुनरपि तरति । पुनः स्खलति । पुनर्ललति । पुनर्घूर्णते । पुनर्वमति । पुनश्च जीविता विविधाः परितः समरे दृष्टा भटाः । अत्र महीचलने शेषचलनं हेतुः । कैलासपतने महीचलनमित्युत्तरोत्तरं प्रति पूर्वस्य हेतुत्वमिति⋯अलंकारः । उट्टवणिका यथा—IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, SIS (४१) IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, IIII, SIS (४१)=(८२).

अथ गिक्खा(शिखा)छन्दः—

ससियअणि गअगमणि पअ पअ दिअछगण पअहर ससिख ।
वैद पटम लहु विविह पअलि दिअगण अहिअ जअल दल भणइ म सिग ॥ १२६ ॥

१. 'हर खलइ' इत्येतदस्मिन्पुस्तके न वर्तते. २. 'पढम विविहिलहु' इति रविकरसंमतः पाठः, 'प्रथमतो विभिपङघून्' इति तच्छाया.

[शशिवदने गजगमने पदे पदे द्विजगणगणं पयोधरेण सहितम् ।
पठ प्रथमं द्वाभ्यां द्वाभ्यां लघुभ्यां प्रकटितो द्विजगणोऽधिको जगणो दले
भणति तां शिखाम् ॥]

हे शशिवदने, हे गजगमने, यत्र पदे पदे द्विजगणगणं भवति । तदुपरि पयोधरेण ज- गणेन सहितम् । [illegible] । एवंविधं प्रथमदलं पठ । पश्चाद्द्वाभ्यां द्वाभ्यां लघुभ्यां प्रकटितोऽधिक एको द्विजगणो लभ्यते । तेन द्वितीये दले सप्त द्विजगणा- नन्तरं जगणो भवति म इति प्रसिद्धः । [illegible] छन्दो भणति । [illegible] ॥

[illegible]—

मत्त अठाइस पढमे बीए बत्तीस मत्ताइ ।
पअ पअ अंते लहुआ सुद्धा सिक्खा विआणेहु ॥ १२७ ॥

[मात्रा अष्टाविंशतिः प्रथमे द्वितीये द्वात्रिंशन्मात्राः ।
पदे पदेऽन्ते लघुका शुद्धा शिखां विजानीत ॥]

[illegible] प्रथमे दले भवन्ति । द्वितीये तु द्वात्रिंशन्मात्राः । पदान्ते [illegible] विजानीत ॥ [illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

अथ मालाछन्दः—

पढमचरण ससिवअणि मिअणअणि णव दिअगण पअल पुण वि
   तह रअण ठवहु अंतए कण्णो ।
पिंगलणाअ भणंता माला सेसं पि गाहस्स ॥ १२८ ॥
[प्रथमचरणे शशिवदने मृगनयने नव द्विजगणाः पतन्ति पुनरपि तथा
   रगणं स्थापयतान्ते कर्णः ।
पिङ्गलनागो भणति मालां शेषमपि गाथायाः ॥]

हे शशिवदने, हे मृगनयने, कर्णो गुरुद्वयात्मको गणो भवति । शेषं द्वितीयचरणं गाथाया अर्धं यस्मिंस्तन्मालाछन्दः पिङ्गलनागो भणति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

इदमलक्षणमेव दोहाच्छन्दसाह—

   पढम होइ णव विप्पगण जोहल कण्ण ठवेहु ।
   गाहा अद्धा अंत दइ मालाछंद करेहु ॥ १२९ ॥
   [प्रथमं भवन्ति नव विप्रगणा जोहलं कर्णं स्थापयत ।
   गाथाया अर्धमन्ते दत्वा मालाछन्दः कुरुत ॥]

यत्र प्रथमं नव विप्रगणाः ततो जोहलं रगणः पुनर्गुरुद्वयम् । एवं पञ्चचत्वारिंशन्मात्राः, पश्चाद्गाथाया अर्धं सप्तविंशतिर्मात्राः उत्तरार्धे यत्र तन्मालाछन्दः ॥ तथा चोक्तं वाणीभूषणे—'द्विजवरनवगणमतिशयगुरुचिरमिह कुरु तदनु रगणमपि कलय कमलमुखि कर्णयुगलं[1] ॥ अपरदलं गाथाया मालावृत्तं विचित्रं तत् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

वरस जल भमइ घण गअण सिअल पवण मणहरण कणअपि-
   अरि णचइ विज्जुरि फुल्लिआ णीवा ।
पत्थरवित्थरहिअला पिअला णिअलं ण आवेइ ॥
[वर्षति जलं भ्रमति घनो गगने शीतलः पवनो मनोहरणः कनकपीता
   नृत्यति विद्युत्फुल्लिता नीपाः ।
प्रस्तरविस्तारहृदयः प्रियो निकटं नायाति ॥]

काचित्प्रोषितभर्तृका वर्षासमयमालोक्य सखीमाह—हे सखि, वर्षति जलम् । भ्रमति घनः । शीतलः पवनो मनोहरणः । वहति इति शेषः । किं च [क]नकपीता नृत्यति विद्युत् । नीपाः [फुल्लिताः] एवंविधेऽपि समये जाते प्रस्तरविस्तारहृदयो महापाषाणहृदयः प्रिय इ-

1. 'पवित्रम्' इति वाणीभूषणस्थः पाठः.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

हे मित्र, राजा लुब्धः, समाजः खलः, वधूः कलहकारिणी, सेवको धूर्तः, एवं सति यदि जीवनं पुण्यार्थं वाञ्छसे तर्हि एवं परिहर । विरज्य संन्यासं कुरु । इति कविमुहूर्तस्य मतिः निश्चयः । उद्वणिका यथा—SSS, IIS, III, IIIIS, IIS, I, ISII, SIIS, IIS, III, IIIII, IIII, I, ISII, इति पद्मावर्तीछन्दः ॥

अथ सोरठा छन्दः—

सो सोरट्ठउ जाण जं दोहा विपरीअ ठिअ ।

पअ पअ जमक बखाण णाअराअ पिंगल कहइ ॥ १३२ ॥

[तां सोरठां जानीहि या दोहा विपरीता स्थिता ।

पदे पदे *यमकं व्याहराहि नागराजः पिङ्गलः कथयति* ॥]

तां सोरठां जानीहि । या विपरीतैव दोहा स्थिता । तत्र च पदे पदे यमकं व्याहरेहि । इति नागराजपिङ्गलः कथयति । प्रथमचरणे एकादश, द्वितीये त्रयोदश, तृतीये एकादश, चतुर्थे त्रयोदशेति । भूपगेऽप्युक्तम्—'तत्सोरठाख्यमथमुरगपतिरिति वदति । यद्दोहा-विपरीतमिह अमरहरि सुदमुपनयति ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सो माणिअ पुणवंत जासु भत्त पंडिअ तनअ ।

जासु घरिणि गुणमंति सो वि पुहवि सग्गहणिलअ ॥

[स मान्यते पुण्यवान्यस्य भक्तः पण्डितस्तनयः ।

यस्य गृहिणी गुणवती सोऽपि पृथिव्यां स्वर्गनिलयः ॥]

[illegible]—स एव मान्यते पुण्यवान् यस्य तनयो भक्तः, अर्थात्पितुः, पण्डितश्च । यस्य च गृहिणी गुणवती स तु पृथिव्यामपि वर्तमानः स्वर्गनिलयोऽमरो भवति । उद्वणिका यथा—SSIIIIS । (११) SISISIIIII (१३) SIIIIISI (११) SIIISIIII (१३)

अथ हाकलिछन्दः—

सगणा भगणा दिअगणइ मत्त चउद्दह पअ पलइ ।

संठइ वंको विरइ जहा हाकलिरूअह एहु कहा ॥ १३३ ॥

[सगणो भगणो द्विजगणो मात्राश्चतुर्दश पदे पतन्ति ।

संस्थाप्य वक्रं विरतौ यथा हाकलिरूपमिदं कथितम् ॥]

यत्र सगणो गुर्वन्तश्चतुष्कलः भगणो गुर्वादिः, द्विजगणश्चतुर्लघ्वात्मकश्च । अत एव व्यस्तसमस्ता गणा भवन्ति । अन्ते वक्रं गुरुमेकं संस्थाप्य मात्राश्चतुर्दश मिलित्वा वर्णाश्चैकादश पदे पदे उत्तरार्धे दश पतन्ति, तदिदं हाकलिच्छन्दोरूपं कथितम् । इदमप्युदाहरणम् ॥

उत्कृष्टभेदं [illegible] —

सम [illegible] पभ [illegible] सग्गोहि ।

[illegible] हाकलिछंद कहेहि ॥ ११४ ॥

[मात्रा[illegible] पदे पदे एकादशभिर्गैः ।

[illegible] हाकलिच्छन्दः कथय ॥]

[illegible], एकादशवर्णैश्च पूरितम्, [illegible] ॥ [illegible] 'हिमगल[illegible]' [illegible], [illegible] हाकलिछंद [illegible] ॥

[illegible] — [illegible] (यथा)—

[illegible] विभिआस ।

[illegible] ॥

([illegible] निवास ।

[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[यस्य चन्द्रः शीर्षे निधानं दिशः ।
स शंभुरेव तुभ्यं शुभं ददातु ॥]

यस्य चन्द्रः शीर्षे । यस्य परिधानं दिशः । स शंभुरेव तुभ्यं शुभं ददात्विति । उद्व-
णिका [यथा]—।।S, ।S।, S।।, ।S। SS, ।S।, ।।S, ।S।

अथाभीरच्छन्दः—

गारह मत्त करीअ अंत प[ओ]हर दीअ ।
एहु सुछंद अहीर जंपइ पिंगलवीर ॥ १२६ ॥

[एकादश मात्राः क्रियन्तेऽन्ते पयोधरो दीयते ।
एतत्सुच्छन्द आभीरं जल्पति पिङ्गलवीरः ॥]

यत्रैकादश मात्राः क्रियन्ते । यत्र चान्ते जगणो दीयते । एतच्छन्द आभीर-
नामकमिति जल्पति पिङ्गलः । भूषणेऽपि—'एकादशकलधारि परिपुरन्मानसहारि ।
इदमाभीरमवेहि जगणमन्तमभिधेहि ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

वाणीभूषणेऽपि—जहा (यथा)—

सुंदरि गुज्जरि णारि लोअण दीहविसारि ।
पीनपओहरभार लोलइ मोत्तिअहार ॥

[सुन्दरी गुर्जरी नारी लोचने दीर्घविसारिणी ।
पीनपयोधरभारे लुठति मौक्तिकहारः ॥]

उद्वणिका यथा—S।।S।।S।, S।।S।।S।, S।।S।।S।, S।।S।।S।.

अथ दण्डकलाछन्दः—

कुंतअरु धणुद्धरु हअवरु गअवरु छक्कलु विविपाएक्कदले
वत्तीसमत्तह पअसु पसिद्धह जाणह बुहअणा हिअअतले ।
अट्ठवीसह्हग्गलकल संपुणरूअ फणिभासिअ भुअणे
दंडअल णिरुत्तउ गुरुसंजुत्तउ पिंगलणाअ जपतं मणे ॥ १२७ ॥

[कुन्तकरो धनुर्धरो हयवरो गजवरः षट्कलः पदातिद्वयमेकदले
द्वात्रिंशन्मात्राः पदेषु प्रसिद्धा जानीत बुधजना हृदयतले ।
अष्टाविंशत्यधिकशतकलं संपूर्णरूपं फणिभाषितं भुवने
दण्डकलं निरुक्तं गुरुसंयुक्तं पिङ्गलनागो जल्पति ······ ॥]

---

१. 'दहर' रवि०. 'दश एकादश' इति तदर्थ. २. अस्योदाहरणस्य व्याख्या लक्ष्मी-
नाथ-रविकरकृतयोर्व्याख्ययोर्नास्ति. ३. अत्र 'यस्याः' इत्यागन्तव्यम्.

कुन्तल, धनुर्धर, इन्द्र, गजाद, मधुकलापतामो गणाः तत्र चतुष्कलेषु, तत्र करादिकं मधुकलमात्रकम्, अन्ये गुर्वादि इत्यादि गणाः येषु प्रसिद्धा [illegible] इत्यन्ये । समुदितमात्रासंख्यामाह—[illegible] तेषु [illegible] [illegible] [illegible] लोके [illegible] गुरुलघुकमेण [illegible] [illegible] इत्यनुसर्तव्यम् ॥

[illegible]—यथा (यथा)—

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिहरि [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिंहर तनु पत्नी।

[illegible] [illegible] [illegible] करतलांगुलि[illegible]

कालिन्द [illegible] [illegible] करमाभा पुणु भरि धरे ॥

([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिहृत्य [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]······[illegible] तनुं [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] करमाला पुनः [illegible] [illegible] ॥)

[illegible]—हे कालिन्दि, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । किं कृत्वा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुनः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]

[illegible]—

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १६९ ॥

([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

...सुन्दर । तदुक्तं भूषणे—'दुर्गैरमुरूपाय मुनीन्द्रमनपाय । इह दीयतमेहि स्पुरमनलमिभेहि ॥' इदमप्युदाहरणम्—जहा (यथा)—

जसु हत्थ करवाल विप्पक्खकुलकाल ।
सिर सोह वरछत्त संपुण्णससिवत्त ॥

[यस्य हस्ते करवालो विपक्षकुलकालः ।
शिरसि शोभते वरच्छत्रं सम्पूर्णशशिवत् ॥]

यस्य पाणौ हस्ते करवालः खड्गः शोभते । कीदृशः । शत्रुकुलकालरूपः । यस्य च शिरसि वरमुत्तमं छत्रं शोभते संपूर्णशशिवत् ॥ उदाहरणे यथा—IISIIISISSIISI, IISIIISISSIISI.

अथ सिंहावलोकच्छन्दः—

गण विप्प सगण धरि मत्त कलं
भणु सिंघवलोअणु छंदु धुअम् ।
गुणिगण मण बुज्झहु णाअ भणा
जसु जगणु ण भगणु ण कण्णगणा ॥ १३९ ॥

[विप्रगणसगणौ धृत्वा षोडश मात्रा
भणन्तु सिंहावलोकनं छन्दो ध्रुवम् ।
गुणिगणा मनसि बुध्यध्वं नागो भणति
यस्य जगणो न भगणो न कर्णगणः ॥]

भो गुणिगणाः, विप्रसगणाभ्यामेव प्रतिपदं षोडश मात्रा धृत्वा भणन्तु सिंहावलोकनं छन्दः । ध्रुवं निश्चितं बुध्यध्वम् । नागो भणति । अत्र न जगणो न भगणो न च कर्णगणो भवति । ध्यन्तममस्ताभ्यां विप्रगणाभ्यामेव षोडशकलं सिंहावलोकनं छन्दो भवति । एतच्च श्रृङ्खलाबन्धनक्रमेण चरणान्तवर्णद्वयावलम्बनेन भवतीति ज्ञेयम् । तथा चोक्तं वाणीभूषणेऽपि—'शृणु सिंहविलोकितमावहरं वरयमकमनोहरचरणधरम् । धरणीपतिमानसमधिहरतिं किल वेदचतुष्कलगणललितम् ॥' इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तमेवोदाहरति स्पष्टीकरोति—

विप्पसगण पअ बेवि गण अंत विसज्जहि हार ।
पच्छा हेरि वाहत्त कर सोलह कल पत्थार ॥ १४० ॥

[विप्रगणसगणौ पदे द्वावन्ते विसृज हारम् ।
पश्चाद्दृष्ट्वा कथितं कुरु षोडश कलाः प्रस्तारे ॥]

अत्र छन्दसि विप्रगणसगणयोर् द्वौ गणौ पदे पततः । ततोऽन्ते हारं गुरुं निधेहि । सगणस्यान्ते गुरुदानात् सगण एव पदान्ते देय इत्यर्थः । छन्दसोऽन्वर्थनामाह—पादे [illegible] तोटकमित्यस्या देयमित्यर्थः । अत एव मिश्रतोटकमिति ॥

तामुदाहरति—यथा (जहा)—

हणुउम्मरगुज्जरराअदलं
दल दलिअ चलिअ मरहट्टबलम् ।
बल मोलिअ मालवराअकुला
कुल उज्जल कलचुलि कण्ण फुला ॥

[हतगुर्जरराजदलं
दलेन दलितं चलितं महाराष्ट्रबलम् ।
बलेन मोटितं मालवराजकुलं
कुलोज्ज्वलः कलचुरिः कर्णः स्फुरति ॥]

कश्चित्कर्णमुत्कर्षयति—हणुउम्मरगुर्जरराजदलं [illegible] इति सेनया । [illegible] येन [illegible] दलितं चलितं [illegible], अत एव चलितं महाराष्ट्राणां बलं [illegible] येन बलेन [illegible] मोटितमुन्मूलितं मालवराजानां कुलम् । [illegible] कुलोज्ज्वल: [illegible] कलचुरिः स्फुरति । [illegible] । कर्ण एव [illegible] नवाक्षराणि यथा—IISIISIISIIS, IIIIIIIISIIS, IISIISIISIIS, IISIIIIIS[illegible]

अथ [illegible]—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ १५२ ॥

[[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥]

एतादृश चतुर्थचरणाही यत्र इति वन्दिनः पठन्ति (?) । हे मुग्धे, यत्र प्रथम सप्तमो गणः पदे पदे दृश्यते । तत्र पञ्चमात्रचतुर्भागो गणो मात्रया क्रियते । अथ संस्कृतानि पदानि समुद्दिश्य एतैरचरण चरणमात्रेण साधुए अपेक्षते । एवमुक्तलक्षणं तदङ्गमात्रं छन्दो विचक्षणमोहकमिति । मूलेऽपि—'चतुरक्षरादिकमुक्तं प्रथमं कुरु संगतं पञ्चकं च तदन्तेऽपि चतुष्कगणकम् । मात्रकम चतुर्भिर्भिन्नो गुरुमन्ते एकाधिकविंशतिः सं-कीर्तयते ॥' इत्यनुवादरूपम् ॥

प्लवङ्गम छन्दो निरूपयति—

पअ पअ आइहि गुरुआ पिंगल भणेइ सअलणिब्भंता ।
छंद पवंगम दिट्ठो मत्ताणें एकवीसत्ता ॥ १४२ ॥
[पदे पदे आदौ गुरुः पिङ्गलो भणति सकलनिर्भ्रान्तः ।
छन्दः प्लवंगमं दृष्टं मात्राणामेकविंशतिः ॥]

........................सकलेषु चरणेषु निर्भ्रमः पिङ्गलो भणति । तन्मात्राणामेकविंशत्या दृष्टं प्लवंगमाख्यं छन्दो भवति । गाथा छन्दः ॥

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

णच्चइ चंचल विज्जुलिआ सहि जाणए
मम्मह खग्ग किणीसइ जलहरसाणए ।
फुल्ल कलंबअ अंबर डंबर दीसए
पाउस पाउ घणाघण सुमुहि वरीसए ॥
[नृत्यति चञ्चला विद्युदपि जानीहि
मन्मथखड्गकिणिका सजलधरशाणके ।
पुष्पिताः कदम्बा अम्बरडम्बरो दृश्यते
प्रावृट् प्राप्ता घनाघनः सुमुखि वर्षति ॥]

काचिन्प्रोषितभर्तृका सखीमाह—हे सखि, नृत्यति चञ्चला विद्युत् । जलान्यतिविं-देनादिति जानीहि । अहं तेन मन्ये । मन्मथखड्गकिणिका सजलधरशाणके इति । अपि च पुष्पिताः कदम्बाः । अम्बरडम्बरो मेघाडम्बरो दृश्यते । अतः प्रावृट् प्राप्ता । हे सु-मुखि, घनाघनो वर्षुकघनो वर्षतीति वाक्यार्थस्य ॥ उदाहरणं यथा—SIISII-SIISIISIS, SIISIISIIIIISIS, SIISIISIISIISIS, SIISIISIIIIISIS, इति लोहा प्लवंगम् ॥

1. 'मात्रोत्पाद्यमुक्तिप्रयुक्तिः' इति प्राकृतस्य व्याख्याने व्याकरणभाष्यप्रदीपे कैयटः

[illegible]

कश्चिद्वन्दी हम्मीरप्रयाणं वर्णयति—यस्मिन्क्षणे वीरो हम्मीरश्चलितस्तस्मिन्क्षणे पादुद्दरेषु लग्नोऽग्निः धगधगेति कृत्वा ज्वलति । मालिं पन्थाः कुमारि । दिङ्मार्गोऽनलेन भृतः । 'णह पह' इति क्वचित्कः पाठः । तत्र नभःपथोऽनलेन भृतः । तस्मिन्नेव च क्षणे सर्वदेशे प्रसृतः पदातिश्चलति । यः पदातिगर्वधनीनो शत्रुरभूत्स तनौ गृहान् अथमारि द्विधाकरोति । 'धण' इति पाठे धनं स्तनौ इति सपद्मातिश्चलतीति । यस्य हम्मीरस्य भैरवभेरीशब्दे पतिते सति पलायमानवैरितरुणीगणाः ध्वान्ताः सन्तो भयेन कम्पितभर्त्सिताः । रिपुणपि मज्जा लुठति । शिरः शिरः । आहन्नीमर्धः । त्रोटयति । केशानिति शेषः ॥ उद्वणिका यथा—॥ऽ, ॥ऽ, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥ऽ, (३२) ॥ऽ, ॥॥, ऽऽ, ॥॥, ॥॥, ॥॥, ॥ऽ, ॥ऽ, (३२) ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥॥, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, (३२) ॥ऽ, ॥ऽ, ॥॥, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, (३२) ॥

अथ हरिगीताछन्दः—

गणचारि पंचकल ठ्ठविज्जसु बीअठाअहि छक्कलो

पअ पअह अंतहि गुरु करिज्जसु वण्णणेण सुसब्बलो ।

दह चारि दुक्क दहहु माणहु मत्त अट्ठइस पाअ भो

हरिगीअ छंद पसिद्ध जाणहुं पिंगलेण पआसिओ ॥ १४५ ॥

[गणांश्चतुरः पञ्चकलान्स्थापयत द्वितीयस्थाने षट्कलः

पदे पदेऽन्ते गुरुं कुरुत वर्णनेन सुसर्वलम् ।

दश चत्वारो द्वौ दश द्वौ मानयत मात्रा अष्टाविंशतिं पादे

हरिगीताछन्दः प्रसिद्धं जानीत पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥]

भोः शिष्याः, गणांश्चतुरः पञ्चकलान् स्थापयत । द्वितीयस्थाने षट्कलं कुरुत । प्रतिपदमन्ते चैकं गुरुं कुरुत । छन्दः वर्णनेन सुन्दरं सर्वं शालीति तादृशम् । तत्र चरणेषु मात्रानियममाह—दश, चत्वारः, द्वौ, दश, पुनर्द्वौ, एतावन्ति मिलित्वा पादे अष्टाविंशतिर्मात्रा इति मानयत । तदेतच्छन्दो हरिगीतानामकं प्रसिद्धं पिङ्गलेन प्रकाशितं जानीत ॥ भूषणेऽपि—'इन्द्रासनं प्रथमं निवेश्य तदनु संविनु षट्कलं मधु तदनु पञ्चकलत्रयं किल कुरु विरामे कुण्डलम् । अष्टाधिकाभिह विंशति च कलाः कलावति सुन्दरं हरिगीतमिति हरिगीतकं कलतमंगलमनिराम ॥' इत्यनुसाहरन्त ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

बीए ठवहु एक्क कहु चारि पअ कल देहु ।

बारहउत्तर मत्त सउ माणहु अन्त ठवेहु ॥ १४६ ॥

---

१. 'उप्पर मत्त स ए' टी०.

[द्वितीये षट्कलमेकं कथयन्तु चत्वारः पञ्चकला देयाः।
द्वादशोत्तरं मात्राः शतं मानसमन्ते स्थापयत ॥]

द्वितीयस्थाने एकं षट्कलं कथयन्तु। अवशिष्टाश्चत्वारः पञ्चकला गणा देयाः। पिण्डसंख्यामाह—द्वादशोत्तरं शतं मात्राः। पादचतुष्टयेऽपि मानसमेकं गुरुमन्ते स्थापयत। तेन प्रतिपदमष्टाविंशतिर्मात्राः ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

गअ गअहि ढुक्किअ तरणि लुक्किअ तुरअ तुरअहि जुज्झिआ
रह रहहि मीलिअ धरणि पीडिअ अप्प पर णहि बुज्झिआ।
बल मिलिअ आइअ पत्ति धाइउ कम्पि गिरिवरसीहरा
उच्छलइ साअर दीण काअर वइर वड्ढिअ दीहरा ॥

[गजा गजैर्युक्ता तरणिर्निलीनस्तुरगास्तुरगैर्युयुधिरे
रथा रथैर्मेलिता धरणी पीडिता आत्मीयाः परे नहि बुद्धाः।
बलानि मिलितानि पत्तयो धाविताः कम्पितानि गिरिवरशिखराणि
उच्छलति सागरो दीर्णाः कातरा वैरं वर्धितमतिदीर्घम् ॥]

कश्चिद्बन्दी संकुले युद्धमनुवर्णयति—गजा गजैर्युक्ताः, तरणिर्धूलिभरेण निलीनः, तुरगास्तुरगैः सह युयुधिरे, रथा रथैर्योजिताः। अत एव धरणी पीडिता। तस्मिन्समये आत्मीयाः परकीयाश्च न ज्ञाताः। अथ च बलानि मीलिअ परस्परमेकीभूतानि। पातयस्ततो धाविताः, अत एवातिभरेण कम्पितानि च गिरिवरशिखराणि। उच्छलति च सागरः। कातर्येण दीना दीर्णाः। कातरा इति वा। वैरमतिदीर्घं वर्धितम् ॥ उट्टवणिका यथा—IIII, SIII, SII, IIII, ISII, S, (२८) IIII, SIII, ISII, SII, IIS, S, (२८) IIII, SIIS, ISII, SII, IISI, S, (२८) SIII, SIIS, ISII, SIS, IISI, S, (२८) ॥ यथा वा ग्रन्थान्तरस्थमुदाहरणम्—'सखि यन्भ्रमीति मनो भृशं जगति शून्यमवेक्ष्यते परिमियते मम हृदयमर्म न शर्म संप्रति वीक्ष्यते। परिहाय ते मधुरा धरं नलिनीव हिमतर्जिमगता द्रुतं परं वनीति सा सुतनी रतीशवशं गता ॥'

अथ त्रिभङ्गी(त्रिभङ्गी)छन्दः—

पढमं दह रहणं अट्ठह रहणं पुणु वसु रहणं रस रहणं
अन्ते गुरु सोहइ महिअल मोहइ सिद्ध सराहइ वरतरुणम्।

१. 'मिअ म पर अ ण' ग्रं०. २. 'मिल पआइउ पत्ति जाउ' ग्रं०. ३. 'तुरि' ग्रं०. ४. 'वइअड' ग्रं०. ५. 'सिद्धमोहे (सिद्धैः मोहता)' ग्रं०.

जइ पलइ पओहर किमइ मणोहर हरइ कलेवर तासु कई
तिब्भङ्गी छन्दं जाणि आणन्दं भणइ फणिन्दो विमलमई ॥१९६॥
[प्रथमं दशसु विश्रामोऽष्टसु विरतिः पुनर्वसुषु विरती रसेषु विरति-
रन्ते गुरुः शोभते त्रिभुवनं मोहयति सिद्धः श्लाघते वरतरुणः ।
यदि पतति पयोधरः किमिदं मनोहरं हरति कलेवरं तस्य कवेः
त्रिभङ्गी छन्दो जानीतानन्दं भणति फणीन्द्रो विमलमतिः ॥]

यत्र प्रथमं दशसु मात्रासु रहणं विश्रामः, ततोऽष्टसु विरतिः, पुनरपि वसुषु विरतिः, ततो रसेषु षट्सु विरतिः, अन्ते पदचतुष्टयस्यान्ते यत्र गुरुः शोभते तच्छन्दस्त्रिभुवनं मोहयति । सिद्धोऽपि वरतरुणोऽपि श्लाघते इति तस्य छन्दसः प्रशंसा । दोषमाह—यदि तस्मिंश्छन्दसि पयोधरो जगणः पतति तदा किमिदं मनोहरम् । अपितु नेत्यर्थः । किं च तस्य कवेरिदं [illegible] तस्य कलेवरं हरति मारयति । तस्मादत्र जगणो न कर्तव्यः । एतत् त्रिभङ्गीछन्दः सुखानन्दजनकं विमलमतिः फणीन्द्रो भणति । अत्र चरणे द्वात्रिंशन्मात्राः भवन्ति, अष्टौ चतुष्कला गणा भवन्ति ॥ भूषणेऽपि—'प्रथमं यदि दशसु वदति विरामं तदनु विरामं वसुवसुषु वसुविमलतुरंगमगणातिहरयगण [illegible] । त्रिभङ्गीछन्दः [illegible] ॥' इत्यप्युदाहरणम् ॥

उदाहरण—जहा(यथा)—

सिरकि[ज्ज]अगङ्गं गोरिअधङ्गं हणिअअणङ्गं पुरदहणं
किअफणिवइहारं तिहुअणसारं वंदिअछारं रिउमहणम् ।
सुरसेविअचरणं मुणिअणसरणं भवभअहरणं सूलहरं
साणंदिअवअणं सुन्दरणअणं गिरिवरसअणं णमह हरं ॥
[शिरःकृतगङ्गं गौर्यर्धाङ्गं हतानङ्गं पुरदहनं
कृतफणिपतिहारं त्रिभुवनसारं वन्दितक्षारं रिपुमथनम् ।
सुरसेवितचरणं मुनिजनशरणं भवभयहरणं शूलधरं
सानन्दितवदनं सुन्दरनयनं गिरिवरशयनं [illegible] हरम् ।]

[illegible] शिर [illegible] दैव । [illegible] दैव । [illegible] दैव । [illegible] त्रिभुवन [illegible] दैव । [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

विरचितभस्मालेपपरिपूर्णम् । रिपूणामन्धकगजादीनां मथनम् । सुरैरिन्द्रादिभिः सेवि चरणम् । मुनिगणानां शरणं रक्षितारम् । भवभयहरणं संसारभीतिविनाशनमन्ते तारकं देशात् । शूलधरम् । आनन्देन सहितं वदनं यस्य । सुन्दरं रमणीयं लोचनं यस्य । गि धरः कैलासस्तत्र शयनं यस्य ॥ उद्दवणिका यथा—IIS, IIS, SS, IIS, SII, SII, S IIS, (३२) IIII, IIS, SII, IIS, SS, IIS, SII, IIS, (३२) IIS, IIII, SII, I SII, IIII, SS, IIS, (३२) SS, IIII, SS, IIII, SII, IIII, SII, IIS, (३२) ॥ अ भूषणे यथा—'विविधायुधमण्डितसंगरपण्डितरणदण्डितचण्डभटे मण्डागुर्मण्डिनि दरमण्डिनि शशधरखण्डिनि पद्धजटे । भवभागरतारिणि दुर्गतिहारिणि महलकारिणि गुषिरे गिरिराजसुतागिनि शैलनिवासिनि शंभुविलासिनि देहि वरम् ॥'

अथ दुम्मिल(दुर्मिला)छन्दः—

तीसदुहीमत्तह परिसंजुत्तह बुहअण एअ भणंति णरा

विस्समइ अ ठाअहिँ परिसभागहिँ पअ पअ दीसइ कण्णगणा

ता दह पढमं बे अट्ठाअं तेह चउद्दह तीअहिँ किअणिलओ

जो पढिसि छंदे तिहुअणवंदे सो जेणउ उहु दुम्मिलओ ॥१४७

[द्वात्रिंशन्मात्राभिः परिसंयुक्तं बुधजना एतद्भणन्ति नरा

विश्राम्यति च स्थानेष्वेतादृशभागेषु पदे पदे दृश्यते कर्णगणः ।

तद्दशसु प्रथमं द्वितीयमष्टमं ततश्चतुर्दशसु तृतीयया कृतनिलयं

यदेतादृशं छन्दस्त्रिभुवनवन्दितं तद्बुध्यस्व महो दुर्मिलकम् ॥]

हे नरा बुधजनाः, [illegible]दुर्मिलकनामकं छन्दो भणति । तत्किम् । द्वात्रिंशन्मात्राभिः परिसंयुक्तम् । चार इति शेषः । यत्र विश्राम्यति त्रिषु स्थानेषु एतादृशभागेषु [illegible] [illegible] । पदे पदे प्रतिचरणं दृश्यते कर्णगणो गुरुद्वयात्मकः । तत्प्रथमं विश्राम स्थानं दशसु, द्वे द्वितीये [illegible] अष्टाभ अष्टमं स्थानम् । ततश्चतुर्दशसु मात्रासु [illegible] [illegible] कृतनिलयम् । यदेतादृशं त्रिभुवनवन्दितं छन्दः, तद्बुध्यस्व महो [illegible] [illegible] मर्म[illegible] । इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

[illegible]—

[illegible] [illegible] [illegible] विसम कण्णगण देहु ।

[illegible] [illegible] मण दुम्मिल छंद कहेहु ॥ १४८ ॥

---

१ 'बुहअणा' (बुहअणाणं)' [illegible]. २. 'ठाअइ' [illegible], ३. 'जो [illegible] [illegible] [illegible]. ४. [illegible].

[दशवसुचतुर्दशसु विरतिं कुर्वन्तु विश्रामे कर्णगणान्दत्त ।
अन्तरे विप्रपदातिकान्भगणान्तु दुर्मिला छन्दः कथयन्तु ॥]

दश-अष्ट-चतुर्दशमात्रासु विरतिं कुर्वन्तु । तत्र विश्रामे कर्णगणान्दत्त । अन्तराले [illegible] । तत्र दुर्मिलाछन्दः कथयन्तु ॥ भूषणेऽपि—'[illegible]' [illegible] ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

जेइ किज्जिअ धाला जिणु णिअपाला भोडन्ता गिड्डिअ भग्गे
गंगा वि अ भीणा दैन्नहि हीणा लोहावल हाकंद पले ।
ओड्ड उड्डाविअ कित्ती पाविअ मोडिअ मालवराअबले
तेलंग भग्गिअ बहुरिणणिग्गिअ काहीसरराअ जं पराअ चले ॥

[येन धारा हता जिता नृपालाः मोटन्तः पीडिता भग्नाः
गङ्गा अपि च भीता दैन्येन हीना लोहावले हाकन्दः पतितः ।
ओड्र उड्डायित कीर्तिः प्राप्ता च मोटितं मालवराजबलम्
तैलङ्गा भग्ना बहुरणनिर्गताः काहीश्वरराजो पलायितो चलितः ॥]

[illegible]—येन धारा [illegible] । [illegible] 'धाला' इति [illegible] । [illegible] जिता । [illegible] । [illegible] । [illegible] दैन्येन हीना । लोहावले [illegible] हाकन्दः पतितः । [illegible] । [illegible] मोटितं च मालवराजबलम् । तैलङ्गाः [illegible] पलायिता । [illegible] ॥ [illegible] यथा—SS, IIS, IIS, SS, ISI, ISI, ISI, IS, (१०) SS, IIS, SS, ISI SS, SII, SS, IIS, (१४) SS, SS, IIS, SS, IIS, IIS, IS SI, (१२) SS, SS, III, IIS IIS, SII, III, IIS, (१२) ॥

अथ हीरकम्—

णाअ [illegible] विप्प [illegible] णाअ ओअ कराहि ओड्ड
हार ठविअ पुण वि [illegible] [illegible] ।

१. [illegible] २. [illegible]
[illegible].

निज्जि भगहि॰ वे वि करहि अंत रगण लक्खए
क मण जणइ दप्प भणइ हीर सुकइ पक्खए ॥ १४९ ॥
[नागः प्रभणति श्रीमद्युक्तमगानन्ते कुरु जोहलं
हारं स्थापयित्वा पुनरपि सुप्रिय विप्रगणैर्वर्णम् ।
पीनत्वं द्वावपि कुर्वन्ते रगणं लेगय
को मनुष्यो जानाति दर्पेण भणति हीरः सुकविः प्रेमो ॥]
भोः शिष्य, [illegible] नागः पिङ्गलः प्रभणति तत् शृणु । [illegible] । तदन्ते जोहलं रगणं कुरु । तदुक्तं विशेषमाह—हारं गुरुं पूर्वं स्थापयित्वा । हे सुप्रिय सुगण प्रिय शिष्य, हारानन्तरं विप्रगणैश्चतुर्लघुभिः [illegible] । [illegible]—[illegible] पीनत्वं द्वौ [illegible] [illegible] । [illegible] भाति । अपि तु न कोऽपि । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible]—
हार सुप्पिअ [illegible] विप्पगण [illegible] [illegible] ।
[illegible] अंते [illegible] [illegible] हार ॥ १५० ॥
[हारं सुप्रियं [illegible] विप्रगणचित्रा [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] हीरम् ॥]
हे [illegible] शिष्य, [illegible] । ततो विप्रगणचतुर्लघुकः । [illegible] । [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥
[illegible]

[··

··················रहे[ण] चलन्ति तुरंगा ए ।

धूलिधवला हक्कसबलाः पक्षिप्रबलाः पत्तय ए

फणी चलति कूर्मो लुलति भूमिश्चिपते वीर्या ए ॥]

चिरस्थलेत्यादि षोडशमात्रिकच्छन्दोनुवर्तनम् । एवं रहे [illegible] [illegible] [illegible] चलन्ति तुरंगा धूलिधवलाः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पक्षिण इव प्रबलाः [illegible] पदातयोऽपि । चलन्तीति शेषः । एवं फणी चलति [illegible] कूर्मो लुलति [illegible] भवतीत्यर्थः ॥ भूमिश्चिपते वीर्या । अत्र चतुर्ष्वपि [illegible] 'ए ए' इति गणोपमाधर्थे ॥ उद्दवणिका यथा—ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।ऽ, (१६) ऽ।।। ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।ऽ, (१६) ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।ऽ, (१६) ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।ऽ, (१६) ॥ वाणीभूषणेऽपि—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥'

अथ उदाहरणमाह—

पेअ पअ ठइ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरह [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गुरुआवरे ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुण वि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

जइ [illegible] [illegible] गुरु [illegible](त)[illegible] ण [illegible] [illegible] [illegible]णइरणा ॥ १५२ ॥

[पदे पदे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरहः ।

१. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

दश त्रिगुणाः कुरु कलाः पुनरपि धर युगलमेवं परिपाट्या परिस्थापय चतुश्चरणेषु

यदि पतति कदाचिद्गुरुः क(त)दापि न परिहर बुधजनमनोहरं जनहरणम् ॥]

हे विकचकमलमुखि, पदे पदे स्थापयित्वा कलाः, तत्र प्रथमं दशसु कलासु विरतिं कुरु । ततो वसुकलासु पुनरष्टसु पुनः षट्सु विरतिं कुरु । सर्वपदेषु मुनिद्विजगणान्देहि । विरामे सप्तगणान्ते सगणं नियमेन देहि । एवमष्टौ गणान् कुरु इति श्रीफणिपतिः सुकविवरो भणति । दश त्रिगुणिताः कलाः कुरु । एवं त्रिंशत् पुनरपि धारय गुरुकलाद् । एवं द्वात्रिंशत्कलाः पदे भवन्ति । एवं परिपाट्या परिस्थापय चतुश्चरणेषु (पाठान्तरे) कलाः परिस्थापय । किंच यदि पतति कदाचिद्गुरुः, तदा कदापि मा परिहर मा त्यज । इदं बुधजनमनोहरं जनहरणनामकं छन्द इति ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेव स्पष्टीकृत्याह—

वत्तीस होइ मत्ता अन्ते सगणाइं ठावेहि ।
सव्व लहू जइ गुरुआ एक्को वे वि पाएहि ॥ १८२ ॥

[द्वात्रिंशद्भवन्ति मात्रा अन्ते सगणान्स्थापय ।
सर्वे लघवो यदि गुरुक एको द्वावपि पादेषु ॥]

अत्र द्वात्रिंशन्मात्रा भवन्ति अन्ते सगणान्स्थापय तन्मध्ये एव । अत्र गुरुरेको द्वौ वा पादे भवतः तदा न दोषः । अधिके तु भवत्येव ॥ गाहूछन्दः ॥ भूषणे तु—'लघुरकनियमगतमिह फणिमणिमतमत्रगतमतिसुखनिगदपदं दहनयुगभुवनैर्यतिरिह यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणकृतगुणिगणचरणविरामाहितभगणं क्वचिदपि गुरुसहित भवति फणिविहितं छन्दः सुन्दरि जनहरणम् ॥'

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

खुर खुर खुंदि खुल कि महि घंघरख कलहि णणण णृदिकरि तुरअ चले

टटट णृदि पराइ टप धंसाइ धरणि धणु चकमक कर वेहुदिसि चमके ।

1. 'धरइ रणक्कर गणगृणि ए्णि एंग तुरअ चले' सं०. २. 'धसइ तुरअ' सी०. ३. 'बहुदिस' सं०.

चलु दमकि दमकि दलु चलइ पइकचलु घुलकि घुलकि करिवर ललिआ

वरमणुसअलकमलविपखहिअसलि हेमिरवीर जब रण चलिआ ॥

[खुरखुरखुरिखुलकृत्य मह्यां घर्घररवं कलयित्वा णणणानुकरणं कृत्वा तुरगाश्चलिता-

टटटेत्यनुकृत्य पतति टापः घ्वसते धरणिर्धनुश्चकमकति बहुदिक्षु चमराः ।

चलितमहमहमिकया दलं चलति पत्तिबलं गम्भीरघोरस्वरं कृत्वा करिवराश्चलिता

वरमानुषसमूहकमलविपक्षहृदयशल्यो हम्मीरवीरो यदा रणाय चलितः ॥]

यथिद्वन्दी हम्मीरप्रयाणमनुवर्णयति —खुरेत्याद्यनुकरणम् । मह्यामेतादृशानुकरणं कृत्वा घर्घरेत्यादिरवं च कृत्वा णणणेत्याद्यनुकरणं कृत्वा तुरङ्गाश्चलिताः । टटटेत्याद्यनुकृत्य पतति टापः खुराघातो येषाम् । अत एव ध्वस्ता भवति धरणिः । धनुश्चकमकं करोति । दशदिक्षु चमराश्च वाजिकण्ठेषु चक्राश्चकमकन्ति । एवंविधं दलं दमकि दमकि अहमहमिकया चलितम् । ततश्च पत्तिबलमपि चलति । ततः घुलकि घुलकि गम्भीरघोरस्वरं कृत्वा करिवरा अपि चलिताः । एवं सेनाङ्गे चलिते वरमानुषाः सिंहपराक्रमाः शत्रवस्तेषामलः समूहः । अलशब्दः समूहार्थे देशीयः । स एव कमलं तस्य विपक्षश्चन्द्रस्तत्संकोचकत्वात् । यद्वा सदा संग्रामसांनिध्याद्दलकेषु मलो मालिन्यं येषाम् । एवंविधा ये वरमानुषा विपक्षास्तेषां हृदयशल्यो हम्मीरवीरो यदा रणाय चलितस्तदा पूर्वोक्ता एव चलिता इति ॥ उद्दवणिका यथा—।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, (१२) ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, (१२) ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, (१२) ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, (१२) ॥

अथ मअणहरा (मदनगृह)छन्दः—

पिअ भणमि मनोहरु पेर्हिं पओहरु सुहअगुहाव सुसिद्ध स्वणो पिअ करहि मणो

जइ गाअ विमत्तिअ अनुसर स्वत्तिअ कहिुकए चहि चन्द भणो जिम स्वलइ रिणो ।

---

१. 'करिवर' इति० २. 'हेमिर ज रण' इति०. ३ 'पेर्हिं' इति दर्शिता 'पेरहिता' इति क्वाप्यपाठे दर्शितमेव.

पि प्रि सल पहिलिअ तुरङ्ग वहिलिअ रहहअगअ पसरन्त ध्र गुरु सज्जिअ वरा

जइ जग्गि णिरुत्तउ दहगणजुत्त चउसंधि हि चालीस धरा म मअणहरा ॥ १५३ ॥

[प्रिये भणामि मनोहरं प्रेरयित्वा (?) पयोधरं सुभगस्वभाव सुस्निग्धं क्षणं स्थिरं कुरु मनो

यदि राज्यं विमन्त्र्यते अनुसर क्षत्रियं निष्कास्य बहिश्छन्दो मग च स्मर्यते क्षणम् ।

द्वौ द्वौ शल्यौ प्रथमं तुरगं स्थापयित्वा रथहयगजाः प्रसरन्ति धर गुरुं सज्जीकृत्य वरं ।

यदि जाग्रन्निरुक्तो दशगणयुक्तं चतुःसंधौ हि चत्वारिंशद्धर भण मदनगृहम् ॥]

हे प्रिये, मनोहर मदनगृह नाम छन्दो भणामि । किं कृत्वा । पयोधरं प्रेरयित्वा (?) जगणं दूरीकृत्येत्यर्थः । त्व सुभगस्वभाव, सुस्निग्ध मनः क्षण स्थिरं कुरु । दत्तचित्ता भ-वेत्यर्थः । यदि राज्य विमन्त्र्यते तदानुसर क्षत्रियजातिम् । तदेवाह—छन्दःश-ब्दसागराद्बहिराकृष्येदं छन्दो भण । तत्प्रशंसामाह—यथा परकीयमृणं सत्वरं सदा सं-निपत्यमुपैति, तथैतदपि ॥ उद्दवणिकामाह—द्वौ द्वौ शल्यौ लघु प्रथमं पहिलिअ स्थाप-यित्वा ततस्तुरगहयगजपदातयो नव चतुष्कला जगणरहिताः प्रसरन्ति । शेषे गुरुः स-ज्जीकृत्य स्थापितः । कीदृशः । अस्मिञ्छन्दसि पदान्ते जग्गि जाग्रत् श्रेष्ठत्वेन सम्मतेन यदि निरुक्तः तदा चतुष्कलगणदशकेन युक्तमिति छन्दोविशेषणम् ॥ चउसंधौ पदचतुष्टये चत्वारिंशन्मात्राः । समुदितखण्डचतुष्टयपिण्डकलासंख्या षष्ठ्युत्तरशतात्मिका भवतीति स-रास्थानकानि । एतादृशलक्षणलक्षित दशरथसुभुवनाटकाविरतिकं मदनगृह नाम छन्दः ॥ इदमप्युदाहरणम् ॥

उक्तलक्षणमेवाह—

बेवि मत्त सिरि ठाउकहु वलआ अन्तए ठवेहु ।
णव चउकलगण मज्झ धरि मअणहराइं करेहु ॥ १५४ ॥

[द्वे मात्रे शिरसि स्थापयित्वा वलयमन्ते स्थापयन्तु ।
नव चतुष्कलगणान्मध्ये धृत्वा मदनगृहं कुरुत ॥]

हे मात्रे निरीक्ष्य भग्नी गणवर्जिता अन्ते यत्राने वर्ण गुरु स्थापयन्तु । ततो मा-षट्चतुर्मात्रैः कर चतुष्कलगणान्भूषा मदनगृहं नाम छन्दः कुरुत ॥

ति च—

चउमंधि हि चालीसक्ल दह गण तत्थ मुणेहु ।
पअहर वज्जिअ हे सुविअ मअणहराइं कुणेहु ॥ १५५ ॥
[चतुःसंधी चत्वारिंशत्कला दश गणास्तत्र जानीत ।
पयोधरं वर्जयित्वा हे सुप्रिया मदनगृह कुरुत ॥]

पदचतुष्टये चत्वारिंशत्कला पदचतुष्टयेऽपि दश गणाञ्जानीत । हे सुप्रियाः, पयोधरं जगणं वर्जयित्वा मदनगृहमिति छन्दः कुरुत ॥ भूषणे त्व[न्य]थोक्तम्—'प्रथमं कुरु प-दकल्पनं कुण्डलमिह मध्ये वसुगुरुकधरं तेनाष्टौ दश वसुभुवनाष्टमितश्च चरणमपि भवति विरामो यदि लक्षितं परिचिन्त्यदितम् । फणिनायकभणितं जगणविरहितं चत्वारिंशत्कला-कलितं भुवने महितं पुन रसनिकरं तन्मदनहरं भवतिमंसहि लघुपदं गुरुशोऽनुरम् ॥'

मदनगृहमुदाहरति—जहा(यथा)—

जिणि कंस विणासिअ कित्ति पआसिअ मुट्ठिअरिट्ठविणास करू
गिरि हत्थ धरू जमलज्जुण भञ्जिअ पअभरगञ्जिअ कालिअकुल
जंस भुवन भरे ।
चाणूर विहण्डिअ णिअकुल मण्डिअ राहामुहमहुपाण करे जिमि
भमरवरे
सो तुम्ह णराअण विप्पराअण चित्त हि चिन्तिअ देउ वरा
भउभीतिहरा ॥
[येन कंसो विनाशितः कीर्तिः प्रकाशिता मुष्टिकारिष्टविनाशः कृतः
गिरिर्हस्ते धृतो यमलार्जुनौ भञ्जितौ पदभरगञ्जितं कालियकुलं यशसा
भुवनं भृतम् ।
चाणूरो विखण्डितो निजकुलं मण्डितं राधामुखमधुपानं कृतं यथा भ-
मरवरेण
स तुभ्यं नारायणो विप्रपरायणश्चित्ते चिन्तितं ददातु वरं भवभीतिहरः ॥]

१. इदं लक्षणान्तरं रविकरटीकायां न व्याख्यातम्. २. 'रिट्ठिअमुट्ठिविणा' इति र-विकरेण व्याख्यातम्. ३. 'गिरि तोलि धरु' इति पाठो रविकरटीकापुस्तके. ४. 'सं-हार करु' इत्यप्यधिकमितःपुरं पुस्तकान्तरेऽपि.

येन कंसो विनाशितः, अत एव कीर्तिः प्रकाशिता। येन मुष्टिकारिष्टयोर्विनाशः कृतः। *येन च गोवर्धनो गिरिर्हस्तेन धृतः। येन च यमलार्जुनौ मग्नौ। येन च पन्नगेश* गञ्जितं [कालिय] कुलम्। येन च यशसा भुवनं भृतम्। येन चाणूरोऽपि विखण्डितः। येन च निजकुलं यादववृन्दं मण्डितम्। येन च राधामुख[मधु]पानं कृतं *यथा* भ्रमरवरेण सरसिजमकरन्दः पीयते। स नारायणो विप्रपरायणो युष्माकं चित्तचिन्तितं ददातु। कीदृशः। भवभीतिहरः संसारभयनाशनः॥ उद्दवणिका यथा—॥ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ, (४०) ॥, ॥॥, ऽ॥ ॥॥, ऽ॥, ऽऽ, ॥॥, ॥॥, ऽ॥, ॥॥, (४०) ऽ, ऽ॥, ऽ॥, ॥॥, ऽ॥, ऽऽ, ॥॥, ऽ॥, ॥॥, ऽ (४०); ऽ, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ, (४०)॥ ग्रन्थान्तरेऽपि—'विरहानलतप्ता सीदति गुप्ता रचितनलिनदलतल्पतले मरकतविमले करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन निशामनिमेषदृशा। न सखीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकरकरनिकरं परितापकरं मनुते हरि भारं मुक्ताहारं दिवसनिशारुदितीनमुखी जीवितविमुखी॥'

अथ मरहट्टा छन्दः—

एहु छन्द सुलक्खण भणइ विअक्खण जम्पइ पिङ्गलणाअ
बिसमइ दह अक्खर पुण अठ अक्खर पुण एग्गारहठाउ।
गण आइहि छक्कलु पच चउक्कलु अन्त गुरु लहु देहु
सउ सोलह अग्गल मत्त सगाल भणु मरहट्टा एहु॥ १९६॥

*[एतच्छन्दः सुलक्षणं भण्यते विचक्षणो जल्पति पिङ्गलनागः
विश्राम्यति दशाक्षरेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने।
गण आदौ षट्कलः पञ्च चतुष्कलाः अन्ते गुरुं लघुं देहि
शतं षोडशाधिकं मात्राः सकलाः भण मरहट्टामेतत्॥]*

सुलक्षणमेतच्छन्दो भण्यते विचक्षणः पिङ्गलनागो जल्पति विश्राम्यति पूर्वं दशाक्षरेषु पुनरष्टसु पुनरेकादशस्थाने। अत्राक्षरशब्दो मात्रावाचकः, तदुक्तमाह॥ [ग्रन्थान्तरमाह—] आदौ षट्कल एकः, ततः पञ्च चतुष्कलाः, तत एको गुरुः, ततो लघुरेव इति प्रकारेण पादे एकोनत्रिंशत्कला दत्त्वा। [illegible] षोडशाधिकशतं (११६) मात्रा यत्र तदेतन्मरहट्टानामकं छन्दो भण॥ भूषणेऽपि—'आदौ षट्कलमथ [illegible] [illegible] [illegible]॥'

---

१. [illegible] इति पुस्तकपाठः. २. [illegible] पुस्तकपाठः.

लीलावती—जहा (यथा)—

जसु मित्त धणेसा ससुर गिरीसा तहवि हु पिंधण दीस
जइ अमिअह कन्दा णिअरहि चन्दा तहविहु भोअण बीस ।
जइ कणअसुरङ्गा गोरी अद्धङ्गा तहवि हु डाकिणिसङ्ग
जो जसहि दिआवा दैवसहावा कबहु ण हो तसु भङ्ग ॥

[यस्य मित्रं धनेशः श्वशुरो गिरीशस्तथाप्येव परिधानं दिशः
यद्यप्यमृतकन्दो निकटस्थश्चन्द्रस्तथाप्येव भोजनं विषम् ।
यद्यपि कनकसमवर्णा गौर्यर्धाङ्गी तथाप्येव डाकिनीसङ्गः
यो यशो ददाति दैवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भङ्गः ॥]

यस्य मित्रं धनेशः, श्वशुरो गिरीशः, तथापि खलु परिधानं वस्त्रं दिगेव । यद्यप्यमृतकन्दो निकटस्थश्चन्द्रः, तथापि तस्य भोजनं विषमेव । यद्यपि कनकसमवर्णा गौरी अर्धाङ्गे, तथापि खलु डाकिनीसङ्गः योगिनीसहचारः । यो यशो ददाति । भक्तेभ्य इति शेषः । तस्य दैवस्वभावः कदापि न भवति तस्य भङ्गः ॥ उट्टवणिका यथा—॥ऽ॥, ऽऽ, ।।।।, ऽऽ, ।।।।, ऽ।।, ऽ।, (३२) ।।।।।, ऽऽ, ।।।।, ऽऽ, ।।।।, ऽ।।, ऽ।, (३२) ।।।।।, ऽऽ, ऽ।।, ऽऽ, ।।।।, ऽ।।, ऽ।, (३२) ।।।ऽ, ऽऽ, ऽ।।, ऽऽ, ।।।, ऽ।।, ऽ।, (३२) ॥ वाणीभूषणेऽपि—'अभिमतधनदाता सिद्धिविधाता अगहनतरगतिशील, दुरितसमुदायी विपतिनाशी कल्पद्रुमवरलील । भुवनत्रयवन्दितगिरिजानन्दितहरगिरिमें विरवास, इह हुतवह पातं देहि दुरितं बहुदुरितनिशिविलास ॥'

इति लीलावतीप्रकरणम् ।

प्राकृतसूत्रेणोक्तच्छन्दसां नामान्याह—

गाहू गाहा विग्गाहा उग्गाहा गाहिणी सीहिणी खन्धा दोहा उक्कच्छा रोला गन्धाणा चउपइआ घत्ता घत्ताणन्द छप्पआ पज्झडिआ अडिल्ला पाआउलअं चउबोला रड्डा पउमावत्ती कुण्डलिआ गअणंगउ दोअई झुल्लणा खञ्जअ सिक्खा माला चुलिआला सोरट्ठा हाकलि महुआर महारु दंडअर दीपक सिहालोअ पवङ्गा लीलावइ हरिगीआ तिअभङ्गी दुम्मिला हीरो जलहरणी मअणहरा मरहट्ठा पनतालीस भआ ॥

[गाहू गाथा विगाथोद्गाथा गाथिनी सिंहिनी स्कन्धकं द्विपथा रसिका रोला गन्धानकं चतुष्पदी घत्ता घत्तानन्दं षट्पदी पज्झटिका अडिल्ला पादाकुलकं चतुष्पदी नवपदी पद्मावती कुण्डलिका गगनाङ्गनं द्विपदी झुल्लणा खञ्जा शिखा माला चुलिआला सौराष्ट्रा हाकालि मधुभार आभीरं दण्डकला दीपक-सिंहावलोक-प्लवंगम लीलावती हरिगीता त्रिभङ्गी दुर्मिल हीरक जनहरणं मदनगृहं मरहट्ठा । एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि ॥]

एतानि पञ्चचत्वारिंशत्स्थानकानि। अन्यान्यपि प्रस्तारगत्या सुधीभिरूह्यानि ॥ शिवम् ॥

पिङ्गला[चा]र्यविरचितमात्रावृत्तप्रकाशकम् ।
छन्दःप्रदीपममलं जगद्भवनदीपकम् ॥
मुनीषुरसभूमीभिर्मितेऽब्दे श्रावणे सिते ।
नागराजतिथौ भट्टलक्ष्मीनाथोऽप्यरीरचत् ॥

इत्यालंकारिकचक्रचूडामणिश्रीमद्रायभट्टात्मजश्रीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिते पिङ्गलप्रदीपे मात्रावृत्ताख्यः प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः ।

मदजलपरिमलपरिमिलदलिकुलकलरवकलितकमलवन ।
जय जय निजपदसरसिजनमदभिमतघटनचण गजवदन ॥

कृत्वा कौतूहलतो मात्रावृत्तस्य पिङ्गले भाष्यम् ।
लक्ष्मीनाथस्तनुते सद्भाष्यं वर्णवृत्तस्य ॥

अथैकाक्षरादारभ्यैकैकाक्षरवर्धितैः पादैः षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं वर्णवृत्तान्युच्यन्ते । तत्र लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमवगन्तव्यम् ॥

श्री गा ।
अं गौ ॥ १ ॥
[श्रीः सा ।
यत्र गुरुः ॥]

सा श्रीः । श्रीनामकं छन्द इत्यर्थः । यत्र सो गुरुरेकोऽस्तीत्यर्थः ॥ अत्र मोक्ष—'गुरौ हि कल्याणि लक्ष्मीरेको लकारः' इति कल्पः ॥ मूलकारस्तु—'यत्र सा श्रीः ॥'

---

१. मूले तु 'इत्यर्थः' इत्यत्र मात्रावृत्तमुक्तम्. २. रविकरेण तु—'धार्यैः, कृतम्' इति हि ग्रन्थस्य 'नैमित्तिक इति' इति मूले पठित्वा 'इति मात्रावृत्तनिरूपणं समाप्तम्' इति व्याख्यातम्.

श्रियमुदाहरति—जहा (यथा)—

गोरी ।
रक्खो ॥ २ ॥
[गौरी ।
रक्षतु ॥]

गौरी युष्मानवतु ॥

यथा वा—

त्रि भे ।
द्वे स्तः ॥ ३ ॥
[इह भेदौ ।
द्वौ स्तः ॥]

अत्रैकाक्षरप्रस्तारे द्वौ भेदौ गुरुर्लघुश्च । तत्राद्यो गुरुरूपः । द्वितीयः सुधीभिरूह्यः ॥

अथ द्व्यक्षरप्रस्तारे कामछन्दः—

दीहा बीहा ।
कामो रामो ॥ ४ ॥
[दीर्घौ द्वौ ।
कामो रामः ॥]

यत्र द्वौ दीर्घौ तत्कामाख्यं छन्दः । रामोऽभिराम इत्यर्थः ॥ अक्षरद्वयात्मकं पदम् ॥
र्णेऽपि—'यस्मिन्हारौ कामः स स्यात् ॥'

काममुदाहरति—जहा (यथा)—

जुज्झे तुज्झे ।
सुब्भं देऊ ॥ ५ ॥
[युद्धे तुभ्यम् ।
शुभं ददातु ॥]

युद्धे समाभे तुभ्यं शुभं ददातु शम्भुरित्यर्थः ॥ यथा वा (भूषणेऽप्युक्तम्)—'कल्याणं
: शम्भुर्देयात्' । ग्रन्थान्तरे 'धी श्री स्त्री' इति नामान्तरम् ॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽ,(८)॥

---

१. रविकरटीकापुस्तके नोपलभ्यते. २. 'सुहं' इति पठित्वा 'शुभं' इति व्याख्यातं
दासेन. ३. रविकरटीकापुस्तके नोपलभ्यते.

अथ मधुछन्दः—

लहु जुआ ।
महु धुअ ॥ ६ ॥
[लघु युगम् ।
मधु ध्रुवम् ॥]

यत्र लघुद्वयं तन्मधुनामकं छन्दो निश्चितम् ॥ भूषणेऽपि—'द्विकलघु मधुरिति' ॥ उदाहरति—जहा (यथा)—

हर हर ।
मम मलु ॥ ७ ॥
[हर हर ।
मम मलम् ॥]

हे हर, मम पापं हर ॥ उट्टवणिका यथा—॥, (८) ॥

अथ महीछन्दः—

लगो जही ।
मही कही ॥ ८ ॥
[लगौ यत्र ।
मही कथिता ॥

यत्र पूर्वं लघु, ततो गुरुः, तन्मही कथिता ॥ भूषणेऽपि—'लघुगुरुर्मही स्मृता' । तामुदाहरति—जहा (यथा)—

सई उमा ।
रक्खो तुमा ॥ ९ ॥
[सती उमा ।
रक्षतु त्वाम् ॥]

उमा गौरी सा रक्षतु । कीदृशी । सती पतिव्रतेत्यर्थः ॥ उट्टवणिका यथा—।ऽ,(८)॥

अथ [illegible]—

सारु णहु ।
गो [illegible] देह ॥ १० ॥

---

१. [illegible]

[सारेयम् ।
गुरुर्द्वितीयो रेखा ॥]

यत्र पूर्वो गुरुः, द्वितीयो रेखा लघुः, तत्सारनामकं छन्दः ॥

सारमुदाहरति—जहा (यथा)—

संभु एहु ।
सुम्भ देउ ॥ ११ ॥

[शंभुरयम् ।
शुभं ददातु ॥]

अयं शम्भुर्युष्मभ्यं शुभं ददातु ॥ उट्टवणिका यथा—ऽ।, ८ ॥ अत्र प्रस्तारो भेदा उदाहृता ॥

अथ त्र्यक्षरप्रस्तारे तालीछन्दः—

ताली ए जाणीए ।
गो कण्णो तिव्वण्णो ॥ १२ ॥

[ताल्येषा ज्ञायते ।
गुरुः कर्णो त्रिवर्णः ॥]

यत्र पूर्वं गो गुरुः, अनन्तरं कर्णो गुरुद्वयात्मकः । सर्वगुरुः (त्रिवर्णः) सा ताली नामकछन्दः ॥ ग्रन्थेऽपि—'ताली सा निर्दिष्टा ।······गो यत्र' ॥ ग्रन्थान्तरे नारीति ॥

तामुदाहरति—जहा (यथा)—

तुम्हाण अम्हाण ।
चण्डेसो रक्खे सो ॥ १३ ॥

[युष्मानस्मान् ।
चण्डेशो रक्षतु सः ॥]

स प्रसिद्धचण्डेशः शिवो युष्मानस्मांश्च रक्षतु ॥ उट्टवणिका यथा—ऽऽऽ, १२ ॥

अथ प्रियाछन्दः—

हे पिए लक्खिअए ।
अक्खरे तिण्णि रे ॥ १४ ॥

[हे प्रिये लक्ष्यते ।
अक्षराणि त्रीणि रे ॥]

---

१. 'अक्षरैस्त्रिभिः' इति व्याख्याने रविकरेण.

१४

[illegible] भक्षराणि, सा [illegible] ॥ [illegible]—'[illegible] । सा [illegible] ॥'

[illegible]—जह (यथा)—

संकरो संकरो ।
पाउ णो पाउ णो ॥ १५ ॥
[शंकरः शंकरः ।
पातु नः पातु नः ॥]

[illegible] शंकरः शिवः नः पातु नः पातु । [illegible] ॥ [illegible]—[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible] ।
फणीन्दो [illegible] ॥ १६ ॥
[शशी यो जनितः ।
फणीन्द्रेण भणितम् ॥]

[illegible] फणीन्द्रेण भणितम् । [illegible] ॥'

[illegible]—जहा (यथा)—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १७ ॥
[भवानी [illegible] ।
[illegible] ॥]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥ १८ ॥
[[illegible] ।
[illegible] ॥]

[illegible]

यत्र एक एव सगणो पुरुषो गणः, तत्सगणान्तं छन्दः कथितम् ॥ भूषणेऽपि—'स-ण्णो गणः । वर्णिता वर्णिनः ॥'

एतमुदाहरति—जहा (यथा)—

ससिणा रअणी ।
पहुणा तरुणी ॥ १९ ॥
[शशिना रजनी ।
पत्या तरुणी ॥]

यथा शशिना रजनी शोभते तथैव पत्या संयुक्ता तरुणी राजते ॥ उद्दवणिका यथा—॥ऽ. ११ ॥

अथ पञ्चालछन्दः—

तक्कार जं दिट्ठ ।
पञ्चाल उक्किट्ठ ॥ २० ॥
[तकारो यत्र दृष्टः ।
पञ्चाल उत्कृष्टः ॥]

यत्र तकारस्तगणोऽन्त्यलघुर्दृष्टः, स पञ्चाल उत्कृष्ट इति ॥ भूषणे तु—'कर्णेन ग-न्धेन । पाञ्चालमालाहि ॥'

तमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो देउ सुक्खाइँ ।
संहारि दुक्खाइँ ॥ २१ ॥
[स ददातु सुखानि ।
संहृत्य दुःखानि ॥]

स शिवो दुःखानि संहृत्य सुखानि ददातु ॥ भूषणेऽपि—'शर्माणि सर्वाणि । देयानि शर्वाणि ॥' उद्दवणिका यथा—ऽऽ।. १२ ॥

अथ मृगेन्द्रच्छन्दः—

णरेन्द ठवेहु ।
मिएन्द करेहु ॥ २२ ॥
[नरेन्द्रं स्थापयन्तु ।
मृगेन्द्रं कुर्वन्तु ॥]

---

१ अयं पाठोऽस्मदुपलब्धलक्ष्मीनाथटीकादर्शे त्रुटितः.

नरेन्द्रं जगणं गुरुमध्यमं गणं स्थापयन्तु मृगेन्द्रनामकं छन्दः कुर्वन्तु ॥ मृगेक्षणे—
'नरेन्द्रमुपेहि । मृगेन्द्रमवेहि ॥'

तमुदाहरति—

दुरन्त वसन्ता ।
स कन्त दिगन्त ॥ २३ ॥
[दुरन्तो वसन्तः ।
स कान्तो दिगन्ते ॥]

दुरन्तो वसन्तः, स कान्तो दिगन्ते ॥ उट्टवणिका यथा—ISI, १२ ॥

अथ मन्दरछन्दः—

भो जहि सो सहि ।
मन्दर सुन्दर ॥ २४ ॥
[भो यत्र स सखि ।
मन्दरः सुन्दरम् ॥]

हे सखि, भो भगणो गुर्वादिगणो यत्र सन्मन्दरनामकमतिसुन्दरं छन्दः ॥ मृगेक्षणे—
'भो यदि वसति । मन्दरमवति ॥'

मन्दरमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो हर तोहर ।
संकट संहर ॥ २५ ॥
[स हरो युष्माकम् ।
संकटं संहरतु ॥]

स प्रसिद्धो हरः शिवो युष्माकं संकटं संहरतु ॥ उट्टवणिका यथा—SII; १२ ॥ म-
न्दरो निवृत्तः ॥

अथ कमलच्छन्दः—

कमल पमण ।
सुमुहि णगण ॥ २६ ॥
[कमलं प्रभण ।
सुमुखि नगणः ॥]

हे सुमुखि यत्र मतान्धिप्रमाणको नगणः क्रियते तत्कमलनामकं वर्णवृत्तमकं छन्दः ॥
तथा च वाणीभूषणे—'कमलमस्तु । नगणमिदं तु ॥'

चमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

रमण गमण ।
कमण कमण ॥ २७ ॥
[रमण गमनम् ।
………… ॥]

हे रमण, शुभ गमनं क्रियत इति शेषः ॥ उद्दवणिका यथा—॥, १२ ॥ कमल निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारप्रकारगत्याष्टौ भेदा भवन्तीति नावन्तोऽप्युदाहृत्य प्रदर्शिताः ॥

अथ चतुरक्षरे प्रस्तारे प्रथमं तीर्णा छन्दः—

चारि हारा दिट्ठा कारा ।
बीए कण्णा जाणे तिण्णा ॥ २८ ॥
[चत्वारो हारा इष्टाः कराः ।
द्वौ कर्णौ जानीत तीर्णाम् ॥]

भोः शिष्य, यत्र चत्वारो हारा गुरवो भवन्ति, इष्टाः(?) कराः । तत्र चरणे गणनियमनाह—एकस्मिन्पादे द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकगणौ भवतः, तत्तीर्णाख्यं छन्दः । वर्णचतुष्टयात्मकं पदम् ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'यस्मिन्पदे कर्णः कर्णः । वेदैर्वर्णैः सा स्यात्तीर्णा ॥'

तीर्णामुदाहरति—जहा (यथा)—

जाआ माआ धुत्ता पुत्ता ।
इण्णे जाणी किज्जे जुत्ता ॥ २९ ॥
[जाया माया पुत्रा धूर्ताः ।
एवं ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम् ॥]

कश्चिन्मित्रं प्रति वदति—जाया वधूर्माया महाप्रवञ्चिकेत्यर्थः । पुत्रा अपि धूर्ताः । एवं ज्ञात्वा क्रियतां युक्तम्—इति ॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽऽऽ; ॥ तीर्णा तीर्णा ॥

अथ धारीछन्दः—

धण्ण चारि मुद्धि धारि ।
तिण्णि हार दो म सार ॥ ३० ॥

१.'रमणस्य गमने विदेशगमने कस्या मनः अपि तु न कस्या अपीत्यर्थः.' इति रविदासव्याख्यादर्शनेन 'रमणगमने । कस्या मनः' इति छाया प्रतीयते. २. 'अट्ठ कारा' इति मूलमाश्रित्य 'अष्टौ कराः.' इति व्याख्यातं रविदासेन. ३. 'तस्या अन्तरा द्वौ भवतः । दोष मारयित्वा' इति रविदासव्याख्यानुकूला तु 'द्वावन्तरा दोषं मारयित्वा' इति च्छाया प्रतीयते.

[वर्णाश्चत्वारो मुग्धे धारिः ।
.... ॥]

हे मुग्धे यत्र वर्णाश्चत्वारः पदे भवन्ति सा धारी । तत्रापुनरोत्तरो हारी गुरुद्वयं, द्वौ हारी लघुद्वयं च ॥ अयमर्थः—चतुर्वर्णात्मकपदे धारीनाम्नि च्छन्दसि प्रथमं गुरु, ततो लघु, अनन्तरं गुरुलघू । इत्युक्तं भवति—रगण, तदग्रे लघु—इति ॥ तदुक्तं वाणीभूषणे—'यत्र पक्षि दण्ड लक्षि । वेद वर्ण धारि धारि ॥' इति ॥

धारीमुदाहरति—जहा (यथा)—

देउदेउ संभु देउ ।
जासु सीस चन्द दीस ॥ ३१ ॥
[देवदेवः शंभुर्ददातु ।
यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते ॥]

देवानामपि देवः स शम्भुर्युष्मभ्यं शुभं ददातु । यस्य शीर्षे चन्द्रो दृश्यते । चन्द्रशेखर इत्यर्थः । उद्दवणिका यथा—SISI; ४×४=१६ ॥ धारी निवृत्ता ॥

अथ नगाणी छन्दः—

पओहरो गुरुत्तरो ।
नगाणिआ स जाणिआ ॥ ३२ ॥
[पयोधरो गुरूत्तरः ।
नगाणिका सा ज्ञायते ॥]

यत्र पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो गुरूत्तरो गुर्वन्तो भवतीत्यर्थः । वर्णचतुष्टयात्मकं पदम् । तन्नगाणी छन्दो भवति । अर्थात्—द्वितीयचतुर्थौ वर्णौ गुरू भवतीति ॥ तदुक्तं वाणीभूषणे—'द्वितुर्यके गुरुर्यदा । नगाणिका भवेत्तदा ॥'

नगाणीमुदाहरति—जहा (यथा)—

सरस्सई पसण्ण हो ।
कवित्तआ फुरत्तओ ॥ ३३ ॥
[सरस्वती प्रसन्नास्तु ।
कवित्वं स्फुरतु ॥]

सरस्वती प्रसन्ना भवतु, कवित्वं स्फुरतु ॥ उद्दवणिका यथा—ISIS; १६ ॥ नगाणी निवृत्ता ॥ अत्रापि चतुरक्षरस्य प्रस्तारगत्या षोडश भेदा भवन्ति । तेषु ग्रन्थविस्तरभयात्त्रयो भेदाः प्रदर्शिताः ॥ अन्यैः(न्ये) सुधीभिरूहनीयाः इति ॥

1. 'युष्म' इति पठित्वा 'शुभ' इति व्याख्यानं रविकरेण.

अथ पञ्चाक्षरप्रस्तारे सर्वगुरु संमोहाछन्दः—

संमोहारूअं दिट्ठो मो भूअम् ।
धे कण्णा हारा भूअत्ता(ला)सारा ॥ ३४ ॥
[संमोहारूपं दृष्टं तद्भूमौ ।
द्वौ कर्णौ हारो भूतलसारम् ॥]

यत्र द्वे द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकगणौ पूर्वं भवतः । तत एको हारो गुरु । एवमेकस्मिंश्चरणे पञ्चापि गुरवो भवन्ति तत् भूतलसारं समोहानामकं छन्द इत्यर्थः ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्वौ कर्णौ हारः संमोहा मारः । वर्णाः पञ्चैव नागाधीशोक्तम् ॥'

संमोहामुदाहरति—जहा (यथा)—

उद्दण्डा चण्डी दूरित्ता खण्डी ।
तेल्लोआ सोक्खं देऊ मे मोक्खम् ॥ ३५ ॥
[उद्दण्डा चण्डी दुरितं खण्डयतु ।
त्रैलोक्यस्य सौख्यं ददातु मे मोक्षम् ॥]

उद्दण्डा महिषासुरादिवधेनोद्भटा चण्डी कात्यायनी दुरितं खण्डयतु, (त्रैलोक्यस्य सुखम्,) मे मोक्षं च ददातु' इति कश्चिद्भक्तो देवीं प्रार्थयते इति ॥ उद्दवणिका यथा—SSSSS; ५=१० ॥ समोहा निवृत्ता ॥

अथ हारीछन्दः—

आईहि अन्ते हारे पजुत्ते ।
मज्झेक्कगन्धो हारी अछन्दो ॥ ३६ ॥
[आदावन्ते हाराभ्यां प्रयुक्तम् ।
मध्यैकगन्धा हारी तच्छन्दः ॥]

आदौ हाराभ्यां गुरुभ्यां तथा चान्ते हाराभ्यां संयुक्तम्, तयोर्मध्ये गन्धो लघुरेको यत्र तत् हारी छन्दः । पञ्चाक्षरपादम् । आद्यन्ते वर्णौ, मध्ये लघु, एवं पञ्चवर्णात्मकं पद्यमित्यर्थः ॥ वाणीभूषणेऽपि—'आद्यन्तवर्णौ, पञ्चैव वर्णाः । लघ्वेकधारी वाच्यः स हारी ॥'

हारीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जा भत्तिभेत्ता धम्मेक्कचित्ता ।
सा होइ णारी धण्णा पिआरी ॥ ३७ ॥

1. 'हारीअछन्दो' इति मूले पठित्वा 'हारीच्छन्द' इति व्याख्यातं संस्करणेन. २.'कुला' इति पठित्वा 'भत्तियुक्ता' इति व्याख्यातं संस्करणेन.

[या भर्तृभक्ता धर्मकथिता ।
सा भवति नारी धन्या प्रिया ॥]

या भर्तृभक्ता धर्मकथिता भवति सैव नारी धन्या प्रिया च भर्तुर्भवतीति भावः ॥ उद्दवणिका यथा—SSISS; ५×४=२० ॥ हारी निवृत्ता ॥

अथ हंसच्छन्दः—

पिङ्गलदिट्ठो भ इइ सिट्ठो ।
कण्णइ दिज्जो हंस मुणिज्जो ॥ ३८ ॥

[पिङ्गलदृष्टं भं दत्त्वा सृष्टम् ।
कर्णं दत्त्वा हंसं ज्ञातव्यम् ॥]

भोः शिष्याः पिङ्गलेन दृष्टं भगणं दत्त्वा पूर्वं सृष्टम्, पश्चात्कर्णं गुरुद्वयात्मकगणं दत्त्वा हंसाख्यं पञ्चाक्षरपदं छन्दो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ अत एव वाणीभूषणे—'पिङ्गलदिष्टे भादितिशिष्टे । कर्णयुतोऽसौ भामिनि हंसः ॥'

हंसमुदाहरति—जहा (यथा)—

सो महु कन्ता दूर दिगन्ता ।
पाउस आवे चेउ डुलावे ॥ ३९ ॥

[स मम कान्तो दूरे दिगन्ते ।
प्रावृडागता चेतश्चालयति ॥]

काचित्प्रोषितपतिका सखीमाह—हे सखि, स मम कान्तोऽधुना दूरे दिगन्ते वर्तते। इयं च प्रावृट् आगता चेतश्चालयति । किमिदानीमाचरणीयमिति शिक्षयेति भावः ॥ उद्दवणिका यथा—SIISS, ५×४=२० ॥ हंसो निवृत्तः ॥

अथ यमकच्छन्दः—

सुपिअगण सरसुगुण ।
सरह गण जमअ भण ॥ ४० ॥

[सुप्रियगणो शरसुगुणम् ।
श्लाघ्यमे·········यमकं भण ॥]

---

१. रविशर्मेन तु 'सरस भण । सर ह गण जमअ गुण' इति पठित्वा 'तद्यमकं जानीत । यत्र सुप्रियो द्विलघुर्गणः । कीदृशः । सरसो रसमपूर्णः इति बुध्यस्व ॥ ततः शरत्रिलघुर्गणः सम्भवति' इति व्याख्यातम्.

हे मुग्धे, यत्र सुप्रियगणो द्विलघुक एव गणो भवति । अथ च शरीरेणैकेन लघुना गुरुणा संयुक्तं एतादृशं [न]गणं सरहस्यमप्येतस्य गणस्य कुर्वित्यर्थः । एतादृशं सर्वलघ्वात्मकपञ्चाक्षरप्रस्तारान्त्यभेदं पञ्चाक्षरपदं यमकाख्यं छन्दो भण पठेत्यर्थः । वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'नगणमनु द्विलघु कुरु । फलितमिति यमकमिदि ॥'

यमकमुदाहरति—जहा (यथा)—

पवण वह सरिरसह ।
मअण हण तवइ मण ॥ ४१ ॥

[पवनो वहति शरीरसहः ।
मदनो हन्ति तापयति मनः ॥]

पवनो मलयानिलो वहति । कीदृशः । शरीरसहः शरीरं साहयत्यसौ सहः । 'षहम् मर्षो' इत्यस्य णिजन्तस्य(?) रूपम् । यद्वा तादृशं पवनं शरीरं कर्तृ सहते । 'साहयत्याद्यक्षोभे सहति द्रविणव्ययम् । अन्यायं सहते मर्षी सिध्यति क्षितिरक्षणः ॥' इति कविरहस्ये हलायुधवचनप्रामाण्यादिति । अपि च मदनो हन्ति तापयति च मनः । इति प्रोषितपतिकावचनं सखीः प्रतीति व्याख्येयमिति ॥ उट्टवणिका यथा—।।।।।, ५×४=२०॥ यमकं निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारगत्या पञ्चाक्षरस्य द्वात्रिंशद्भेदा भवन्ति । तेषु भेदेषु षट्चत्वारिंशद्(?)…यमुक्तम् । शेषभेदा मोऽशाहता ग्रन्थविस्तरभीत्या, सुधीभिरूह्या इति ॥

अथ षडक्षरप्रस्तारे सर्वगुरुरूपमाद्यं भेदं शेषाख्यं छन्दो लक्षयति—

बाराहा मत्ता जे कण्णा तीआ होअम् ।
हारा छक्का बन्धो सेसा राआ छन्दो ॥ ४२ ॥

[द्वादश मात्रा यत्र कर्णास्त्रयो भवन्ति ।
हारैः षड्भिर्बन्धो शेषो राजा छन्दः ॥]

यत्र द्वादश मात्राः । शिष्यबोधनार्थं मात्रासंख्या ॥ गणनियममाह—यत्र च त्रयः कर्णा गुरुद्वयात्मकास्त्रयो गणा भवन्ति । षडक्षरं पदम् । एतदेव द्रढयति—षड्भिर्दीर्घैर्गुरुभिर्बन्धो यत्र तच्छेषाख्यं छन्दःसु राजा । श्रेष्ठं छन्द इत्यर्थः ॥ तदुक्तं वाणीभूषणेऽपि—'एषा वर्णैः षड्भिः प्रोक्ता छन्दोविद्भिः । सर्वे वर्णा यस्यां दीर्घा शेषा सा स्यात् ॥'

शेषामुदाहरति—जहा (यथा)—

जुज्झन्ती उद्दामे कालिक्का संगामे ।
णच्चन्ती संहारे दुरिसा हम्मारो ॥ ४३ ॥

१. 'सेसाराआ' इति 'शेषराजच्छन्दः' इति व्याख्यानं रविकरस्य.

[युध्यमानोद्दामे कालिका संग्रामे ।
नृत्यन्ती संहरतु दुरितमस्माकम् ॥]

उद्दामे संग्रामे [युध्यमाना] नृत्यन्ती कालिका हम्मारो अस्माकं दुरित ताप संहरतु। उद्दवणिका यथा—SSSSSS; ६×४=२४ ॥ शेषा निवृत्ता ॥

अथ तिलकाछन्दः—

पिअ तिँल्ल धुअं सगणेण जुअम् ।
छअ वण्ण पओ कल अट्ठ धेओ ॥ ४४ ॥

[प्रिये तिलका ध्रुवं सगणस्य युगम् ।
षड्वर्णाः पदे कला अष्टौ धृताः ॥]

हे प्रिये, तत्तिलकाख्यं छन्दः । यत्र ध्रुव निश्चितं सगणद्वयमन्त्यगुरुगणद्वयं भवति षड्वर्णात्मकं पदम् । पदे चाष्टौ कला धृता यत्रेति कलासंख्या शिष्यबोधनार्थं पदपूरणं वा । अन्यथाक्षरवृत्ते वर्णसंख्याया एवावश्यकत्वादिति ॥ वाणीभूषणेऽपि—'सखि सं तयं सुदतीह यदा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥'

तिलकामुदाहरति—जहा (यथा)—

पिअभत्ति पिआ गुणवन्त सुआ ।
धँणमन्त घरा बहुसुक्खकरा ॥ ४५ ॥

[प्रियभक्ता प्रिया गुणवान्सुतः ।
धनवद्गृहं बहुसुखकरम् ॥]

कश्चित्तत्त्वमित्रं प्रत्याह—प्रियभक्ता प्रिया, गुणवान् सुतः, धनवद्गृहं बहुसुखकरमिदं रत्नत्रयं यस्य भवति स धन्य इति भावः ॥ उद्दवणिका यथा—IISIIS;६×४=२४ ॥ तिलका निवृत्ता ॥

अथ विज्जोहाछन्दः—

अक्खरा जे छआ पाअ पाअ ट्ठिआ ।
मत्त पञ्च दुणा त्रिण्णि जोहागणा ॥ ४६ ॥

[अक्षराणि यत्र षट् पादे पादे स्थितानि ।
मात्रा पञ्च द्विगुणा द्वौ जोहागणौ ॥]

यत्र पादे पादे षडक्षराणि स्थितानि । यत्र च पञ्च द्विगुणा दश मात्राः । तत्रैव गणनि-

1. 'तिल्ल' इति पठित्वा 'तिल्लनाम छन्दः' इति व्याख्यातं रविकरेण. 2. 'ठिओ' इति पाठ 'स्थिताः' इति व्याख्यातं रविकरेण. 3. 'धणजुत्त' इति रविकरपुस्तके.

दममाह—त्रिण्णि द्वौ ओहागणौ रगणौ यत्र तत् त्रिज्जोहाछन्दः नामगणयोरैक्यम् ॥ वाणीभूषणे तु 'विमोहा' इति नामान्तरम्—'यत्र पादद्वये दृश्यते रद्वयम् । नागराजोदिता सा विमोहा मता ॥'

विमोहामुदाहरति—

कंससंहारणा पक्खिसंचारणा ।
देवईडिम्भआ देउ मे णिब्भआ ॥ ४७ ॥

[कंससंहारी पक्षिसंचारी ।
देवकीडिम्भो ददातु मे निर्भयम् ॥]

कंससंहारी पक्षिसंचारी देवकीनन्दनो मे मह्यं निर्भयं ददातु । ममाभयप्रदो भवत्वित्यर्थः ॥ गणनिका यथा—SISSIS; ६×४=२४ ॥ विजोहा निवृत्ता ॥

अथ चतुरंसाछन्दः—

ठउ चउरंसा फणिवइभासा ।
दिअवरकण्णो फुल रसवण्णो ॥ ४८ ॥

[स्थापय चतुरंसां फणिपतिभाषिताम् ।
द्विजवरकर्णौ स्फुटं रसवर्णाम् ॥]

यत्र द्विजवरश्चतुर्लघ्वात्मको गणः प्रथमम्, ततः कर्णो द्विगुरुर्गणः, अत एव स्फुटं रसवर्णं षडक्षरं पदं यत्र तां फणिपतिभाषितां चतुरंसां स्थापय ॥ वाणीभूषणेऽपि—'द्विजवरकर्णाविह रसवर्णा । भवति यदा सा किल चतुरंसा ॥'

चतुरंसामुदाहरति—जहा (यथा)—

गउरिअकन्ता अभिनउ सन्ता ।
जदि परसण्णा दिअमहि धण्णा ॥ ४९ ॥

[गौरीकान्तोऽभिनये सन् ।
यदि प्रसन्नो द्यावापृथिव्योर्धन्यः ॥]

गौरीकान्तो यदि यदा अभिनये संरताण्डवे वर्तमानो यस्य प्रसन्नः, स तदा द्यावापृथिव्योर्धन्यः ॥

जहा वा (यथा वा)—

भुअणअणन्दो तिहुअणकन्दो ।
भमरसवण्णो स अअइ कण्हो ॥ ५० ॥

१. हरिदासेन तु पूर्वोदाहरणे न दत्तम्, अथापि 'भुअणभणन्दो तिहुअणकन्दो' इति पठितम्.

[भुवनानन्दस्त्रिभुवनकन्दः ।
भ्रमरसवर्णः स जयति कृष्णः ॥]

भुवनानन्दस्त्रिभुवनकन्दो भ्रमरसवर्णो जयति कृष्णः ॥ उद्दवणिका यथा—॥ऽऽ ६×४=२४ ॥ चतुरंसा निवृत्ता ॥

अथ मन्थाणच्छन्दः—

कामावआरेण अद्धेण पाएण ।
मत्ता दहा सुद्ध मन्थाण सो मुद्ध ॥ ५१ ॥

[कामावतारस्यार्धेन पादेन ।
मात्रा दश शुद्धा मन्थानं तन्मुग्धे ॥]

हे मुग्धे, यत्र कामावताराधैन पादेन मात्रा दश: शुद्धाः प्रतिपादमत्र भवन्ति । तन्म न्थाननामकं छन्दः ॥ अयमर्थः—अग्रे वक्ष्यमाणस्य विंशतिकलात्मनः कामावतार छन्दसोऽर्धेन दशमात्रात्मकेन षडक्षरेण पादेन मन्थाननाम छन्दो भवति ॥ तत्र गणनिय उच्यते—'पूर्वं तगणोऽनन्तरमपि स एव' इति ॥ वाणीभूषणे तु—'कर्णध्वजानन्दमाधा सानन्द । वर्णै रसैर्येत्तु मन्थानमेतत्तु ॥'

मन्थानमुदाहरति—जहा (यथा)—

राआ जहा लुद्ध पंडीअ हो मुद्ध ।
कित्ती करे रक्ख सो वाद उप्पेक्ख ॥ ५२ ॥

[राजा यत्र लुब्धः पण्डितोऽस्ति मुग्धः ।
कीर्ति करे रक्ष स वाद उपेक्ष्यः ॥]

हे सज्जन, राजा यत्र लुब्धः पण्डितोऽपि मुग्धः । तत्र राजकुले त्वं स्वकीर्तिं क रक्ष । स्वविद्याप्रकाशं मा कुर्वित्यर्थः । स वादोऽप्युपेक्ष्यताम् । यत्र न ज्ञाता कश्चिदि मत्तः । उद्दवणिका यथा— ऽऽ।ऽऽ।; ६×४=२४ ॥ मन्थानं निवृत्तम् ॥

अथ शङ्खनारीछन्दः—

सड्वाअण्णबद्धो भुअङ्गाअअद्धो ।
पआ पाअ चारी कही संखणारी ॥ ५३ ॥

[षड्वर्णबद्धो भुजङ्गप्रयातार्धः ।
...............कथिता शङ्खनारी ॥]

यत्र षड्वर्णाः पदे भवन्ति भुजङ्गप्रयातस्यार्धे वक्ष्यमाणस्य यगणचतुष्टयात्मकस्य छन्द सोऽर्धेन यद्वयेनैतस्य चरणो भवति पादे पादे यगणद्वयं भवति तच्छङ्खनारीछन्दः ॥ वाणी भूषणे तु—'[illegible]वर्णाः । [illegible]शङ्खनारी ॥'

शङ्खनारीमुदाहरति—जहा (यथा)—

गुणा जस्स सुद्धा बहू रूअमुद्धा ।
घरे वित्त जुत्ता मही तस्स सग्गा ॥ ५४ ॥

[गुणा यस्य शुद्धा वधू रूपमुग्धा ।
गृहे वित्तं आपन्नमही तस्य स्वर्गः ॥]

यस्य गुणाः शुद्धाः, यस्य वधू रूपेण मुग्धा सुन्दरी, यस्य गृहे वित्तं [illegible] तस्य मही पृथ्वी स्वर्गः ॥ शङ्खनारी यथा—ISSISS; [illegible] ॥ शङ्खनारी निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

धअ सरहीअ मणीगुण तीर ।
दई लहु अन्त ण मालइ कण्ण ॥ ५५ ॥

[ध्वजः शरद्वयं मणिगुणतलम् ।
देयो लघुरन्ते सा मालती कर्णे ॥]

हे कान्ते, यत्र प्रथमं ध्वजो [illegible], तत्र शरद्वयं लघुद्वयं, ततश्च [illegible] गुरुरित्यर्थः । ततोऽन्ते एको लघुर्देयः । सा [illegible] ॥ तथा [illegible] ॥'

मालतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

कर पसरंत बहुगुणवन्त ।
पफुल्लिअ कुन्द हसो लहि चन्द ॥ ५६ ॥

[कराः प्रसृताः बहुगुणवन्तः ।
प्रफुल्लिता कुन्दा हसिता [illegible] चन्द्रः ॥]

हे सखि, [illegible] ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथ दमनकछन्दः—

दिअवर [illegible] ।
[illegible] ॥ ५७ ॥

१. [illegible]

[द्विजवरः क्रियते भण्यते सुप्रियः ।
दमनकं गुणी फणिपतिर्भणति ॥]

यत्र प्रथमं द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः क्रियते पश्चात्सुप्रियो लघुद्वयात्मको गणो भण्यते। नगणद्वयेन [दमनकं छन्दः] इति फलितोऽर्थः । तद्दमनकं छन्द इति गुणी फणिपतिर्भणति ॥ वाणीभूषणे तु—'द्विगुणनगणमिह वितनुहि । दमनकमिति [प्रति]गदति हि ॥'

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

कमलणयणि अमिअवअणि ।
तरुणि घरणि मिलइ जॅ पुणि ॥ ५८ ॥

[कमलनयना अमृतवचना ।
तरुणी गृहिणी मिलति यदि पुनः ॥]

कमलनयना अमृतवचना तरुणी गृहिणी यदि पुनर्मिलति तदा तां विहाय न कुत्रापि गमिष्यामीति कस्यचिद्विदेशस्थस्य कामिनो मित्रं प्रति वचनम् ॥ उद्दवणिका यथा—॥॥॥; ६×४=२४ ॥ दमनकं निवृत्तम् ॥ अत्र प्रस्तारगत्या षडक्षरस्य चतुःषष्टिर्भेदा भवन्ति तेष्वाद्यन्तभेदसहिता अष्टौ भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिरूहनीयाः । ग्रन्थविस्तरभयान्नात्रोक्ता इति ॥

अथ सप्ताक्षरप्रस्तारे समानिकाछन्दः—

चारि हार किज्जही तिण्णि गन्ध दिज्जही ।
सत्त अक्खरा ठिआ सा समाणिआ पिआ ॥ ५९ ॥

[चत्वारो हाराः क्रियन्ते त्रयो गन्धा दीयन्ते ।
सप्ताक्षरा स्थिता सा समानिका प्रिये ॥]

हे प्रिये, सा समानिकाछन्द इत्यर्थः । यत्र पदे चत्वारो हारा गुरवः क्रियन्ते । अन्तरान्तरा च त्रयो गन्धा लघवः क्रियन्ते । एवं सप्ताक्षराणि यस्यां गुरुलघुक्रमेण स्थितानि सा समानिकेत्यनुषज्यते ॥ तथा च वाणीभूषणे—'हारमेकगा यदा रजगा मनोहरा । सप्तवर्णसंगता सा समानिका मता ॥'

समानिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

कुंजरा चलंतआ पव्वआ चलंतआ ।
कुम्मपिट्ठि कंपए धूलि सूर झंपए ॥ ६० ॥

---

१. वाणीभूषणादर्शानुसारेण संशोधितम्. २. 'सुगुण' इति 'गुरुणीः' इत्यंके प्रतिरूपमुपल्भ्यते.

[कुञ्जरा धमन्ति पर्वताः पतन्ति ।
कूर्मपृष्ठं कम्पितं धूल्या सूर्यच्छादितः ॥]

कुञ्जरा [illegible] पर्वताः पतन्ति । [illegible] धूल्या सूर्यच्छादितः । इति [illegible] ॥ [illegible] यथा—
ऽ।ऽ।ऽ।ऽ; ४×४=१८ ॥ समानिका निवृत्ता ॥

अथ सुवासकछन्दः—

भणइ सुवासउ लहु सुविसेसउ ।
जिमि चउमत्तह भगणउ अन्तह ॥ ६४ ॥

[भण सुवासं लघुसुविशेषम् ।
[illegible] चतुर्मात्रिकं, भगणान्ते ॥]

हे प्रिये, यत्र लघवः [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥'

सुवासकमुदाहरति—जहा (यथा)—

गुरुजणभत्तउ बहुगुणजुत्तउ ।
जसु पिअ पुत्तउ सो इह पुणमन्तउ ॥ ६५ ॥

[गुरुजनभक्तो बहुगुणयुक्तः ।
यस्य प्रियः पुत्रः स एव पुण्यवान् ॥]

गुरुजनभक्तो बहुगुणयुक्तो यस्य प्रियः पुत्रः स एव पुण्यवान् [illegible] यथा—।।।ऽ।।, ४×४=१६ ॥ [illegible] ॥' सुवासकं निवृत्तम् ॥

अथ करही

[illegible] ।
[illegible] ॥ ६६ ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥]

१. [illegible]

भोः शिष्याः, यत्र चरणे प्रथमं त्रिंशच्चतुर्लघुको गणः स्थाप्यते, तदन्ते जगणे गुरुको गणस्तां करहंचीं जानीत ॥ अत एव वाणीभूषणे—'द्विजगणमनोहि जगणगुरो विविधरससाक्षि भवति करहञ्चि ॥'

करहञ्चीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जिवउ जइ एह तजउ गइ देह।
रमण जइ सो इ विरह ज णु होइ ॥ ६४ ॥
[जीवामि यद्येषाहं त्यजामि गत्वा देहम्।
रमणो यदि स एव विरहस्तु न भवतु ॥]

काचिदनुगमनपरा सुभटी विधातारमाह—हे धातरित्युपरिष्टात्। एह एषाहं त्यजामि गत्वा देहम्। यदि कदाचिदतःपरमपि जिवउ जीवामि पुनर्जन्मान्तरं लभेयमि(?)त्यर्थः। तदा मम यदि निर्गुणः सगुणो वा स एव रमणो भवतु, विरहस्तु कदापि मा भवत्विति प्रार्थये त्वामिति भावः ॥ उट्टवणिका यथा—।।।।ऽ।; ७×४=२८॥ करहंची निवृत्ता ॥

अथ शीर्षरूपकं छन्दः—

सत्ता दीहा आणेही कण्णा ती गो माणेही।
चाउद्दाहा मत्ताणा सीसारूअं छंदाणा ॥ ६५ ॥
[सप्त दीर्घा ज्ञायन्ते कर्णास्त्रयो गमानय।
चतुर्दश मात्रा शीर्षरूपं छन्दः ॥]

हे मुग्धे, यत्र चरणशः सप्तापि वर्णा दीर्घा गुरवो भवन्तीत्यर्थः। तत्र गणनियममाह—कर्णा गुरुद्वयात्मका गणास्त्रयस्तेषामग्र एकं गं गुरुमानय। एवं पदे सप्त। मात्रानियममाह—चतुर्दश मात्रा द्विगुणार्थमवगन्तव्या.। वर्णवृत्ते वर्णानामेव संख्यानियमनमिति। अत एव भूषणे—'उक्ता वर्णाः सप्तास्यां सर्वे दीर्घाः स्युर्यस्याम्। एषा शीर्षं निर्दिष्टा केशां हर्षं नादेष्टा ॥'

शीर्षमुदाहरति—जहा (यथा)—

चन्दा कुन्दा ए कासा हारा हीरा ए हंसा।
जे जे सेता वण्णिआ तुम्हा कीत्ती जिण्णी आ ॥ ६६ ॥
[चन्द्रः कुन्द एते काशो हारो हीर एते हंसः।
ये ये श्वेता वर्णिता युष्माकं कीर्तिजितवनी तान् ॥]

कश्चिद्वन्दी कर्णगुरोस्तत्कीर्तिं वर्णयति—हे राजन्, चन्द्रो चन्द्रः, कुन्दो कुन्द

१. 'कोइ जिम्ह जाणि होइ' इति पठित्वा 'रमणो योऽपि सोऽपि भवतु' इति व्याख्यातं रविकरेण.

गुणा, पादे शरदि आयमानं तावत् कुसुमम् । ए इति आयता एते । किञ्च द्वावेव गुरू-वर्णौ हरि [illegible] हरो मराल एते । अनुनाथ जगति हे ये पादर्वे [illegible] [illegible]: छन्दः वर्णितास्तत्र [illegible] गुरुलघ्वादिविशिष्टवर्णाः ॥ उदाहरणं यथा—SSSSSSS; ४×४=१८ ॥ यथा वाणीभूषणे—'हरः कृष्णः [illegible] [illegible]। [illegible] धर्मोद्दाहो गोपीनाम ॥' इति ॥ शीर्षा निवृत्ता ॥ अत्र [illegible] [illegible] (१२८)भेदेषु [illegible] भेदा प्रदर्शिताः । [illegible] [illegible] गुर्वादिक्रमेण इति ॥

अथाष्टाक्षरप्रस्तारे सर्वगुर्वात्मकस्याद्य(स) विद्युन्मालानामछन्दो लक्षयति—

विज्जूमाला मत्ता सोला पाए कण्णा चारी लोला ।
एअं रूअं चारी पाआ भत्ती सव्वा [illegible] राआ ॥ ६७ ॥

[विद्युन्माला मात्राः षोडश पादे कर्णाश्चत्वारो लोलाः ।
एतद्रूपं चतुर्षु पादेषु भणति [illegible] राजा ॥]

भो शिष्याः, यत्र पादे [illegible] [illegible] कर्णाः [illegible] [illegible] गुरुद्वयात्मकाः, तद्विद्युन्मालानामछन्दो [illegible] [illegible] [illegible] भणति [illegible] [illegible] [illegible]। अत्र [illegible] [illegible]—'सौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विद्युन्माला ॥' [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विद्युन्माला [illegible] ॥' इति ॥

विद्युन्मालामुदाहरति—जहा (यथा)—

उम्मत्ता जोहा दुक्कंता विप्पक्खा [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६८ ॥

[उन्मत्ता योधा [illegible] विपक्षाय [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥]

[illegible]

द्युन्माला वर्हिश्रेणी शाक्रशाखा। यस्मिन्न ह्यागाणोऽस्तिरथो गोमत्यन्तः कुण्डलीषु च। उद्वणिका यथा—ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ; ८×४=३२ ॥ विद्युन्माला निवृत्ता ॥

अथ प्रमाणिकाछन्दः—

लहू गुरू णिरन्तरा पमाणि अट्ठअक्खरा।
पमाणि दूण किज्जिए णराअ सो भणिज्जए॥ ६९॥
[लघुर्गुरुर्निरन्तरं प्रमाणिकाष्टाक्षरा।
प्रमाणिका द्विगुणा क्रियतां नराचः स भण्यताम्॥]

यत्र लघुर्गुरुश्च निरन्तरं भवति सा प्रमाणिकाछन्द इत्यर्थः। सा कतिवर्णेत्यपेक्षायामाह—अट्ठअक्खरा। अष्टाक्षरेत्यर्थः। सेयं प्रमाणिका चेद्द्विगुणा क्रियते। षोडशाक्षरेत्यर्थः। तदा स नराचो भण्यत इत्युत्तरत्र षोडशाक्षरपदच्छन्दसो लक्षणमपि लक्ष्यतेऽनेनेति॥ वाणीभूषणेऽपि—'प्रसूनकुण्डलक्रमैरिहाष्टवर्णविभ्रमैः। भुजंगराजवर्णिता प्रमाणिकेति सा मता॥'

प्रमाणिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

णिसुंभसुंभखंडिणी गिरीसगेहमंडिणी।
पअंडमुंडखंडिआ पसण्ण होउ चंडिआ॥ ७०॥
[निशुम्भशुम्भखण्डिनी गिरीशगेहमण्डिनी।
प्रचण्डमुण्डखण्डिका प्रसन्नास्तु चण्डिका॥]

निशुम्भशुम्भयोर्दैत्ययोः खण्डिनी खण्डयित्री गिरीशस्य रुद्रस्य गेहं मण्डयत्यलंकरोति या सा गेहमण्डिनी कलत्ररूपेणेत्यर्थः। एवंविधा प्रचण्डाना दैत्यभटाना मुण्डखण्डिका चण्डिका कात्यायनी वः प्रसन्नास्तु॥ ग्रन्थान्तरे तु 'नगस्वरूपिणी' इति नामान्तरम्॥ अत एव कालिदासग्रन्थे—'द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा। तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम्॥' इत्याह॥ उद्वणिका यथा—।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ; ८×४=३२॥ छन्दोमञ्जर्यां तु—'प्रमाणिका जरौ लगौ।' जगणरगणौ लगौ लघुगुरू च यस्मिंस्तत्प्रमाणिकाछन्द इति गणभेदेन लक्षणमभिहितम्। यथा—'पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः। श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका॥' उद्वणिका यथा—।ऽ। ऽ। ऽ।ऽ; ८×४=३२॥ प्रमाणिका निवृत्ता॥

अथ मल्लिकाछन्दः—

हारगंधबंधुरेण दिट्ठअट्ठअक्खरेण।
बारहाहि मत्त जाण मल्लिआसुछंदमाण॥ ७१॥

---

१. 'बंधणेण' इति पाठे 'बन्धनेन' इति व्याख्यातं रविकरेण.

[हारगन्धबन्धुरेण टटाटाक्षरेण ।
द्वादशभिस्त्रिभिर्जानीहि नरेन्द्र [illegible] ॥]

[illegible] हारो गुरु, गन्धो लघु, ताभ्यां बन्धुरेण प्रथमं गुरुस्ततो लघुरिति [illegible] द्वादशमात्रेण [illegible] प्रथमं [illegible] चतुर्थं [illegible] द्वादशगुरुरूपेण मधिकाख्यवर्णेन । [illegible] गुरुद्वयेन [illegible] 'हारगन्धबन्धुरेण' इत्युच्यते ॥ [illegible] 'समानिका' इत्युच्यते ॥

[illegible]—यथा (यथा)—

जेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७८ ॥

[येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥]

[illegible]

४-१११ [illegible] ॥

अथ [illegible]—

[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ ७९ ॥

[illegible]

[illegible] प्रभवन्ती [illegible] भगणः। [illegible] भगणः। [illegible] देव। [illegible] [इति] [illegible]। [illegible] उद्वनिका यथा—
SI II SS; ८×४=३२ ॥ वृत्तं निवृत्तम् ॥

अथ कमलच्छन्दः—

पढम गण विप्पओ बिहु तह णरेंदओ।
गुरुसहिअ अंतिआ कमल एम भणिआ ॥ ७५ ॥
[प्रथमं गणो विप्रो द्वितीयस्तथा नरेन्द्रः।
गुरुसहितोऽन्ते कमलमेवं……………… ॥]

हे सखि, यत्र प्रथमो विप्रश्चतुर्लघ्वात्मको गणः, द्वितीयस्तथा नरेन्द्रो जगणः, तदन्ते गुरुः। भवता [illegible] वर्णा भवन्ति तत् कमलनामकं छन्दः। उक्तं च वृत्ते—'द्विजवरगणान्ते जगणगुरुसहितम्। [illegible] कमलमिति कथितम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

सं जअइ जणद्दणा असुरकुलमद्दणा।
गरुडवरवाहणा बलिभुवणचाहणा ॥ ७६ ॥
[स जयति जनार्दनोऽसुरकुलमर्दनः।
गरुडवरवाहनो बलिभुवनापेक्षकः ॥]

असुरकुलमर्दनो गरुडवरवाहनो बलेः सकाशाद्भुवनापेक्षकः स जनार्दनो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति ॥ उद्वनिका यथा—IIII ISI S; ८×४=३२ ॥ कमलं निवृत्तम् ॥

अथ माणवकक्रीडितकं छन्दो ग्रन्थान्तरस्थमुच्यते—

भादिगणं कर्णधरं सान्तमिदं वृत्तवरम्।
पन्नगराजेन कृतं माणवकक्रीडितकम् ॥

यत्र प्रथमं भगणः, ततः कर्णः, तदोऽपि सगणः, तद्वृत्तं माणवकक्रीडितकमिति ॥

यथा—

कोकवधूशोकहरं पद्मवनीबोधकरम्।
गाढतमोनाशकरं नौमि निरालम्बकरम् ॥

उद्वनिका यथा—SII SS IIS ८×४=३२ ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु—'भात्तलगा माणवकम्।' भाद्भगणात्तलगास्तगणलघुगुरवो यत्र भवन्ति तन्माणवकं छन्द इति गङ्गादासेनोक्तम् ॥

१. 'अहणा' इति॰ गति॰. २. 'तिअइ (तिउते)' इति गति॰.

यथा—'चञ्चलचूर्णं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् । ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥' उद्दवणिका यथा—SII SSI IS ८×४=३२ ॥ माणवकक्रीडितकं निवृत्तम् ॥

अथानुष्टुप्छन्दः—

लघु स्यात्पञ्चमं यत्र गुरु षष्ठं च सप्तमम् ।
द्वितुर्यपादयोर्ह्रस्वमष्टाक्षरमनुष्टुभम् ॥

यत्र च्छन्दसि पञ्चममक्षरं चरणचतुष्टयेऽपि लघु तथैव षष्ठं गुरु द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः सप्तमं ह्रस्वं लघ्वित्यर्थः । शेषवर्णा अनियमा यत्र । एवमष्टाक्षरं वृत्तमनुष्टुभं जानीयादिति शेषः । अन्यत्रापि—'पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानीयाच्छेषास्त्वनियमा मताः ॥' इति ॥

यथा—

इदयं मदयन्त्येते मदोन्मत्ताः शिलीमुखाः ।
वियोगिनः पुष्पधनुषो मूर्ता इव शिलीमुखाः ॥

अत्र क्रमेण 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरनिर्देशादर्थोऽवगन्तव्य इति ॥ उद्दवणिका यथा—IISIISSS,ISISISSI,॥ इदमेव श्लोकाख्यवृत्तादिषु च्छन्दोग्रन्थेषु नानागणभेदेन विभक्तेषु बहुसंज्ञां लभते । मात्स्यपुराणेषु च साधारणेनाष्टाक्षरपादस्यानुष्टुविति प्रसिद्धिः । विशेषस्तु विद्युन्मालादीनि वृत्तान्यष्टाक्षरप्रस्तारे दर्शितानि । अत एव च्छन्दोमञ्जर्यामेकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपादानां वृत्तानां पृथक्पृथक्साधारणसंज्ञाः प्रोक्ताः ।

यथा—

'आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
तदुक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठा ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप्च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥
इत्युक्ता छन्दसां संज्ञाः' इति ।

विशेषस्तु तत्र तत्र प्रस्तारे सर्वत्र मेरुत्वा(?) ज्ञातव्या । इदानीं विशेष इ अथ

स्तारगत्याष्टाक्षरस्य षट्पञ्चाशदधिकं द्विशतं भेदाः। तेषु कियन्तो भेदा उदाहृताः। शेषभेदा ऊहनीयाः सुबुद्धिभिरिति ॥

अथ नवाक्षरप्रस्तारे महालक्ष्मीछन्दः—

दिट्ठ जोहा गणा तिण्णिआ णाअराएण जा विण्णिआ।
मासअद्धेण पाअ ट्ठिअं जाण मुद्धे महालच्छिअम् ॥ ७७ ॥
[दृष्टा योधा गणास्त्रयो नागराजेन ये वर्णिताः।
मासार्धेन पादे स्थितां जानीहि मुग्धे महालक्ष्मिकाम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र नागराजेन पिङ्गलेन ये वर्णितास्ते त्रयोऽत्र जोहागणा रगणाः। मध्यलघुका गणा इति यावत्। दृष्टाः। अतो नवाक्षरं पदम्, पदे च मासार्धसंख्याभिः पञ्चदशभिर्मात्राभिः स्थिता महालक्ष्मिका जानीहि। तदुक्तं वाणीभूषणे—'दृश्यते पक्षिराजत्रयं यत्र वृत्ते मनोहारके। सतत पिङ्गलेनोदिता सा महालक्ष्मिका कीर्तिता ॥'

महालक्ष्मीमुदाहरति—जहा (यथा)—

मुण्डमाला गला कण्ठिआ णाअराआ भुआ सट्ठिआ।
वग्घछाला किआवासणा चण्डिआ पाउ सिंहासणा ॥ ७८ ॥
[मुण्डमाला गले कण्ठिका नागराजो भुजे संस्थितः।
व्याघ्रकृत्त्या कृतवसना चण्डिका पातु सिंहासना ॥]

सा सिंहासना सिंहाधिरूढा चण्डिका वः पातु। सा का। यस्या गले मुण्डानां माला कण्ठिका कण्ठभूषेत्यर्थः। यस्या नागराजो भुजायां संस्थितः। कथंभूता चण्डिका। व्याघ्रकृत्त्या पुण्डरीकचर्मणा कृतं वसनं वस्त्रं यया तथाभूता वः पात्विति ॥ उद्दवणिका यथा—SIS,SIS,SIS, ९×४=३६ ॥ महालक्ष्मी निवृत्ता ॥

अथ सारङ्गिका छन्दः—

दिअवर कण्णो सअणं पअ पअ मत्तागणणम्।
सुरमुणिमत्ता लहिअं सहि सरंगिक्का कहिअम् ॥ ७९ ॥
[द्विजवरः कर्णः सगणः पदे पदे मात्रागणनम्।
शरमुनिमात्रा लभ्यन्ते सखि सारङ्गिका कथिता ॥]

हे सखि, यत्र प्रथमं द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः, ततः कर्णो द्विगुर्वात्मको गणः, ततः सगणोऽन्त्यगुरुर्गणः, एवंप्रकारेण यत्र पदे पदे मात्रागणनं क्रियत इति शेषः। तदेवाह—शराः पञ्च मुनयः सप्त मिलित्वा द्वादश मात्राः पादे लभ्यन्ते यस्याः सा सा-

1. 'मासअद्धेण पाअ ठिअं (पञ्चदशकलया स्थिता वृत्तगतिः)' इति टीका.

द्विका कथ्यते द्विजगणकर्णगणैर्नवाक्षरपदसारङ्गिका छन्द इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्विजवरकर्णौ सगणं विरचय यस्याश्चरणम् । जगदभिरामं हि तदा भवति हि सारङ्गिका ॥'

सारङ्गिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

हरिणसरिसणअणा कमलसरिसवअणा ।
जुअजणचित्तहरिणी पिअसहि दिट्ठा तरुणी ॥ ८० ॥

[हरिणसदृशनयना कमलसदृशवदना ।
युवजनचित्तहरिणी प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, त्वया सा दृष्टा । कीदृशी । हरिणसदृशं नयनं चञ्चलत्वादुपमा यस्याः सा एणाक्षीत्यर्थः । कमलसदृशं विकचं सुगन्धि च वदनं यस्याः सा तथा युवयुवजनानां चित्तं हरति तच्छीला इति कस्याश्चित्सख्याः सखीं प्रति वचनम् ॥ उद्वणिका यथा—॥॥,ऽऽ,॥ऽ, ९×४=३६ ॥ यथा वाणीभूषणे—'प्रणमत राधारमणं मृगमदपत्राभरणम् । मधुमददावाहरणं पशुकुलभूषाभरणम् ॥' सारङ्गिका निवृत्ता ॥

अथ पाइत्ताछन्दः—

कुन्तीपुत्ताजुअ लहिअं तीए विप्पो धुअ कहिअम् ।
अन्ते हारो जह जणिअं पाइत्तारू फणिभणिअम् ॥ ८१ ॥

[कुन्तीपुत्रयुगं लभ्यते ततो विप्रो ध्रुवं कथितम् ।
अन्ते हारो यत्र जन्यते पाइत्तारूपं फणिभणितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कुन्तीपुत्रः कर्णस्तयोर्युगं तेन गुरुचतुष्टयं पूर्वं यत्र लभ्यते तीए ततस्तृतीये वा स्थाने ध्रुवं निश्चितं विप्रश्चतुर्लघुको गणः कथ्यते । यत्र चान्ते चरणान्ते हारो गुरुर्जन्यते तदेतत् 'पाइत्ता' छन्दसो रूपं फणिना पिङ्गलेन भणितम् ॥ तथा चोक्तं भूषणे—'आदौ कर्णद्वयनियतं कृत्वा विप्रं गुरुसहितम् । तद्वृत्तं पिङ्गलकथितं पाइत्तेति प्रकटहितम् ॥'

पाइत्तामुदाहरति—जहा (यथा)—

फुल्ला णीवा भम भमरा दिट्ठा मेहा जलसभरा ।
णच्चे विज्जू पिअसहिआ आवे कन्ता कहि कहिआ ॥ ८२ ॥

[फुल्ला नीपा भ्रमन्ति भ्रमरा दृष्टा मेघा जलसभराः ।
नृत्यति विद्युत्प्रियसहचरी आगमिष्यति कान्तः कथि कथय ॥]

---

१. 'पन्तराकअ जं कहिअम् (पन्तराणं तु कथितम्)' इति पाठ०. २. 'पिअस-हिआ (प्रियसहिता)' इति पाठ०.

काचित्प्रोषितपतिका निजसखीमाह—हे प्रियसखि, 'वर्षासमयेऽहमागमिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय प्रस्थितो वल्लभः । तदिदानीं नीपाः कदम्बाः पुष्पिताः, भ्रमरा द्विरेफा भ्रमन्ति, मेघा अपि जलभरा नीरभरिता दृष्टाः, विद्युन्नीरदमध्ये नृत्यति । अतः परमपि कथय कान्तः कदायास्यतीति । एतादृशेऽपि समये नागतश्चेन्निश्चितं स कान्त एव सुखनाशकत्वात्, न तु वल्लभ इति भावः ॥ उट्टवणिका—ऽऽ,ऽऽ,।।।,ऽ; ९×४=३६ ॥ पाइत्ता निवृत्ता ॥

अथ कमलच्छन्दः—

सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ ।
गुरु धरिअ पइपउ दहकलअ कमलउ ॥ ८३ ॥

[सरसगणरमणीयं द्विजगणयुगं पतितम् ।
गुरुर्ध्रियते प्रतिपदं दशकलकं कमलम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सरसौ रमणीयौ द्विजगणौ चतुर्लघुकगणौ पतितौ । पदान्ते च गुरुर्ध्रियते । एवं पदे नव वर्णाः दश कलाश्च प्रतिपदं यत्र पतिताः, तत्कमलनामकं छन्द इति ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्विजवरकगणयुगं कलय गुरुविरतिगम् । भणति फणिपतिरिदं कमलपतिरतिपदम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

चल कमलणअणिआ खलइ थणवसणिआ ।
हसइ परणिअलआ असइ धुअ वहुलिआ ॥ ८४ ॥

[चलति कमलनयना स्खलति स्तनवसनम् ।
हसति परनिकटेऽतोऽसती ध्रुवं वधूटिका ॥]

चलति कमलनयना, स्खलति स्तनवसनम्, हसति परनिकटे, अत एव ध्रुवं निश्चितमिव वहुलिआ वधूटी असतीत्यहं मन्ये इति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—।।।।, ।।।, ऽ, ९×४=३६ कमलं निवृत्तम् ॥

अथ बिम्बच्छन्दः—

रइअ फणि बिम्ब एसो गुरुजुअल सव्वसेसो ।
सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ ॥ ८५ ॥

[रचितं फणिना बिम्बमेतद्गुरुयुगलं सर्वशेषे ।
शिरसि द्विजो मध्ये राजा गुणयत गुणिन एवंस्वभावम् ॥]

भो गुणिनः, स्वभावादेव गुणयत नात्र काठिन्यं किंचिदिति भावः । यत्र गुरुयुगलं

1. 'सगण गण (सगणगुणम् । चतुर्लघुद्वयानन्तरं गुरुरिति यावत्) इति रवि०.

सर्वत्रैव पादान्ते शिरसि आदौ द्विजश्चतुर्लघुर्गणः, मध्ये विप्रकर्णयोर्मध्ये राजा जगणो गुरुमध्यो गणो यस्मिंस्तत्फणिना पिङ्गलेन रचितं बिम्बनामकं छन्द इति ॥ भूषणे तु गणभेदेनोक्तं यथा—'नगणकरगणपक्षकर्णे भवति नववर्णपूर्णम् । फणिवदनभूषणं यद्भवति किल बिम्बमेतत् ॥'

बिम्बमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलइ चल वित्त एसो णसइ तरुणत्तवेसो ।
सुपुरुसगुणेण बद्धा थिर रहइ कित्ति सुद्धा ॥ ८६ ॥

[चलति चलं वित्तमेतन्नश्यति तरुणत्ववेषः ।
सुपुरुषगुणेन बद्धा स्थिरावतिष्ठते कीर्तिः शुद्धा ॥]

हे वयस्य राजन् वा, एतच्चलं वित्तं चलति । किं च तरुणत्वेनमन्मादनरूपस्य न- श्यति । अतः कारणात्सुपुरुषस्य शौर्यौदार्यगाम्भीर्यमर्यादया प्रभृतिगुणेन बद्धा नद्धा शुद्धा शरच्चन्द्रावदाता स्थिरा कल्पान्तस्थायिनी कीर्तिरवतिष्ठते । वित्तयौवनादिकमतिचञ्चल- त्वादधर्मिन्य[तः] कीर्तिमेवानुपार्जयेति राजानं प्रति मित्रं प्रति वा कस्यचिद्विदुषमते- र्वचनमिदम् ॥ उट्टवणिका यथा—III, ISI, SS, ९×४=३६॥ बिम्बो निवृत्तः ॥

अथ तोमरच्छन्दः—

जसु आइ हत्थ विआण तह बे पओहर जाण ।
पभणेइ णाअणरिन्द इम माणु तोमरछन्द ॥ ८७ ॥

[यस्यादौ हस्तं विजानीहि तथा द्वौ पयोधरौ जानीहि ।
प्रभणति नागनरेन्द्र एवं मानय तोमरछन्द ॥]

हे कान्ते, यस्यादौ हस्तं सगणं गुर्वन्तं गणं विआण विजानीहि । तथा द्वौ पयोधरौ जगणौ गुरुमध्यौ गणौ जानीहि । नागनरेन्द्रः इत्येवमाचार्यः प्रभणति भणतीति तदाकार- प्रकारेण तोमराख्यं छन्दो मानय ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'प्रथमं कर विनिधाय जगणद्वयं च निधाय । इति तोमरं सुखकारि कविराजरचितविहारि ॥'

तोमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

चलि चूअ कोइलसाव महुमास पञ्चम गाव ।
मणमज्झ वम्मह ताव ण हु कन्त अज्जु वि आव ॥ ८८ ॥

[चलिताश्चूते कोकिलशावा मधुमासे पञ्चमं गायन्ति ।
मनोमध्ये मन्मथस्तापयति न खलु कान्तोऽद्याप्यायाति ॥]

काचिन्नायिका विप्रयोषिता वसन्तसमयेऽपि कान्तमनागतं प्रत्यावृत्तिविलम्बमाना स्वकीयां सखीमाह—हे सखि, कोकिलशावकाः किशोरावस्थाः वसन्ते इह चूते । अत्र च

काचित्प्रोषितपतिका निजसखीमाह—हे प्रियसखि, 'वर्षासमयेऽहमागमिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय प्रस्थितो वल्लभः। तदिदानीं नीपाः कदम्बाः पुष्पिताः, भ्रमरा द्विरेफा भ्रमन्ति, मेघा अपि जलसभरा नीरमिश्रिता दृष्टाः, विद्युत्सौदामन्यपि नृत्यति। अतः परमपि कथय कान्तः कदायास्यतीति। एतादृशेऽपि समये नागतश्चेन्निश्चित स कान्त एव सुखनाशकत्वात्, न तु वल्लभ इति भावः ॥ उट्टवणिका—ऽऽ,ऽऽ,।।।।,ऽ; ९×४=३६ ॥ पाइत्ता निवृत्ता ॥

अथ कमलच्छन्दः—

सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ ।
गुरु धरिअ पइपउ दहकलअ कमलउ ॥ ८३ ॥

[सरसगणरमणीयं द्विजगणयुगं पतितम् ।
गुरुर्ध्रियते प्रतिपदं दशकलकं कमलम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र सरसौ रमणीयौ द्विजगणौ चतुर्लघुरूगणौ पतितौ। पदान्ते च गुरुर्ध्रियते। एवं पदे नव वर्णाः दश कलाश्च प्रतिपदं यत्र पतिताः, तत्कमलनामकं छन्द इति ॥ तथा च वाणीभूषणे—'द्विजवरकगणयुग कलय गुरुविरतिगम्। भणति फणिपतिरिदं कमलपतिरतिपदम् ॥'

कमलमुदाहरति—जहा (यथा)—

चल कमलणअणिआ खलइ थणवसणिआ ।
हसइ परणिअलआ अमइ धुअ वहुलिआ ॥ ८४ ॥

[चलति कमलनयना स्खलति स्तनवसनम् ।
हसति परनिकटेऽतोऽसती ध्रुवं वधूटिका ॥]

चलति कमलनयना, स्खलति स्तनवसनम्, हसति परनिकटे, अत एव ध्रुवं निश्चितमियं वहुलिआ वधूटी असतीत्यहं मन्ये इति शेषः ॥ उट्टवणिका यथा—।।।।, ।।।।, ऽ, ९×४=३६ कमलं निवृत्तम् ॥

अथ बिम्बच्छन्दः—

रइअ फणि बिम्ब एसो गुरुजुअल सव्वसेसो ।
सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणइ गुणि एसहाओ ॥ ८५ ॥

[रचितं फणिना बिम्बमेतद्गुरुयुगलं सर्वशेषे ।
शिरसि द्विजो मध्ये राजा गुणयत गुणिन एवंस्वभावम् ॥]

भो गुणिनः, एवमादौ गुणयत भाव काठिन्य चिन्तयितु भावः। यत्र गुरुयुगं

1. 'भगण गण (भगणगुणम् । चतुर्गुरुगणान्तर गुरुरिति पाठः) इति टी०.

सर्वरोषे पादान्ते निरमि आदौ द्विजश्चतुर्लघुर्गणः, मध्ये विप्रकर्णयोर्मध्ये राजा जगणो गुरुमध्यो गणो यस्मिंस्तत्फणिना पिङ्गलेन रचितं बिम्बनामकं छन्द इति ॥ भूषणे तु गणभेदेनोक्तं यथा—'नगणकरगन्धकर्णे भवति नववर्णपूर्णम् । फणिवदनभूषणं यद्भवति निरु बिम्बमेतत् ॥'

बिम्बमुदाहरति—जहा (यथा)—

> चलइ चल चित्त एसो णस्सइ तरुणत्तवेसो ।
> सुपुरुसगुणेण बद्धा थिर रहइ कित्ति सुद्धा ॥ ८६ ॥
>
> [चलति चलं चित्तमेतन्नश्यति तरुणत्ववेशः ।
> सुपुरुषगुणेन बद्धा स्थिरावतिष्ठते कीर्तिः शुद्धा ॥]

हे नरस राजन् वा, एतच्चलं चित्तं चलति । किं च तरुणत्ववेशान्नाटरूपं नश्यति । अतः कारणात्सुपुरुषस्य शौर्यौदार्यगाम्भीर्यमर्यादया प्रभृतिगुणेन बद्धा बद्धा शुद्धा शरच्चन्द्रावदाता स्थिरा कल्पान्तस्थायिनी कीर्तिरवतिष्ठते । विसर्गावनादिकमनित्यबल-त्वादधर्मनित्य[तः] कीर्तिमेवामुपार्जयेति राजानं प्रति मित्रं प्रति वा धर्माभिधिगुणमते-र्वचनमिदम् ॥ उद्वणिका यथा—।।।।, ।ऽ।, ऽऽ, ६×४=१६॥ बिम्बो निवृत्तः ॥

अथ तोमरच्छन्दः—

> जसु आइ हत्थ विआण तह् प पओहर जाण ।
> पभणेइ णाअणरिन्द इम माणु तोमरछन्द ॥ ८७ ॥
>
> [यस्यादौ हस्तं विजानीहि तथा द्वौ पयोधरौ जानीहि ।
> प्रभणति नागनरेन्द्र एवं मानय तोमरछन्दः ॥]

हे कान्ते, यस्यादौ हस्तं सगणं गुर्वन्तं गणं विभाण विजानीहि । तथा द्वौ पयोधरौ जगणौ गुरुमध्यौ गणौ जानीहि । नागनरेन्द्रो दर्शितगणाधारः प्रकर्षेण भणतीति तम्मात्मा-ध्यादेव तोमराख्यं छन्दो मानय ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'प्रथमं कर विनिधाय जगणद्वय निधाय । इति तोमरं गुरुधारि परिभाजनविहारि ॥'

तोमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

> चलि चूअ कोइलसाव महुमास पञ्चम गाव ।
> मणमज्झ वम्मह ताव ण हु कन्त अज्जु वि आव ॥ ८८ ॥
>
> [चलितश्चूतं कोकिलशावा मधुमासे पञ्चमं गायन्ति ।
> मनोमध्ये मन्मथस्तापयति न खलु कान्तोऽद्याप्यायाति ॥]

कयाचित्प्रोषितभर्तृकया वसन्तसमयेऽप्यनागतं स्वप्रियं विनिविष्टवत्या सख्यं प्रति भाषितमिदम्—हे सखि, कोकिलशावकाः [illegible] चूतं प्रति [illegible] । अथ च

मधुमासेऽस्मिन्पञ्चमं स्वरं च गायन्ति। अतः प्राप्ते वसन्ते मनोमध्ये मन्मथस्तापि। यद्वा मम मनो मन्मथस्तापयति। न खलु कान्तोऽद्याप्यायातीति॥ यथा वा[णीभूषणे]—'सखि माऽऽकं मधुमासि व्रज सत्वर किमिहासि। सह तेन किं विहरासि किमु धाम्नि प्रविशासि॥' उट्टवणिका यथा—॥ऽ, ।ऽ।, ।ऽ।, ९×४=३६॥ तोमरं निवृत्तम्॥

अथ रूपामालीछन्दः—

णाआराआ जप्पे सारा ए चारी कण्णा हन्ते हारा ए।
अट्ठादाहा मत्ता पीआए रूआमाली छन्दा जम्पीए॥ ८९॥

[नागराजो जल्पति सारमिदं चत्वारः कर्णा अन्ते हार एकः।
अष्टादश मात्रा पादे रूपामालाछन्दो जल्प्यते॥]

भोः शिष्याः, नागराजः पिङ्गलः सारमत्युत्कृष्टमिदं छन्दो जल्पति। यत्र च चत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणाः, अन्ते पदान्ते हारो गुरुः। ए एकः इत्यर्थः। एवं नवाप्यक्षराणि गुरूणि मात्राश्चाष्टादश द्विगुणाभिप्रायेण गुरूणां यत्र पादे तद्रूपमालीनामकछन्दः कथ्यते इति॥ अयं च नवाक्षरप्रस्तारे प्रथमो भेदः। अत एव वाणीभूषणे—'चत्वारोऽस्मिन्कर्णा जायन्ते छन्दस्येकं हारं कुर्वन्ते। रन्ध्रा वर्णाः पादे राजन्ते रूपामालीवृत्तं तत्कान्ते॥'

रूपामालीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जं णच्चे विज्जू मेहंधारा पंफुल्ला णीवा सद्दे मोरा।
धाअन्ता मन्दा सीआ वाआ कम्पन्ता गौआ कन्ता णा आ॥९०॥

[यन्नृत्यति विद्युन्मेघान्धकारः प्रफुल्लिता नीपाः शब्दायन्ते मयूराः।
वान्ति मन्दाः शीता वाताः कम्पन्ते गात्राणि कान्तो नायातः॥]

काचित्प्रोषितपतिका सखीमाह—यद्यस्माद्विद्युत्तडिन्नृत्यति। मेघा अन्धकाराश्च इ-रितो यस्मात्। यतश्च नीपाः कदम्बाः प्रफुल्लिताः। किं च मयूराः कूजन्ति। केकारवं कुर्वन्तीत्यर्थः। वान्ति मन्दाः शीता वाताः। कम्पन्ते गात्राणि। अतः प्राप्ता प्रावृट्। कान्तः परं नागत इति॥ यथा वा[णीभूषणे]—'दृष्ट्वा शम्भुं नृत्यन्ती चण्डी सा चण्डी वः कल्याणं कुर्यात्। देवेन्द्राद्याः प्रीता संप्राप्ताः संसेवन्ते यत्पादाम्भोजम्॥' उट्टवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽ, ९×४=३६॥ रूपामाली निवृत्ता॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या नवाक्षरस्य द्वादशाधिकपञ्चशतभेदेषु मम भेदा दर्शिताः। शेषभेदा ऊहनीयाः सुमतिभिरिति॥

अथ दशाक्षरप्रस्तारे संयुताछन्दः—

जसु आइ हत्थ विआणिओ तह बे पओहर आणिओ।
गुरु अन्त पिङ्गलभाणिओ सहि छन्द संजुत भणिओ॥ ९१॥

---

१. 'अट्ठारह' इति इति०. २. 'आ पाए (यत्र पादे) इति कलिकातापाठः सम्यक्. ३. 'वाआ (वाताः)' इति ग०.

[यस्यादौ हस्तौ विज्ञातस्तथा द्वौ पयोधरौ ज्ञातौ ।

गुरुरन्ते पिङ्गलजल्पितं सखि छन्दः संयुता स्थापितम् ॥]

हे सुन्दरि, यस्यादौ हस्त: सगणो गुर्वन्तो गणो विज्ञात: । तथा च द्वौ पयोधरौ ज-गणौ मध्यगुरुकगणौ ज्ञातौ अन्ते पादान्ते गुरु: । नागिङ्गलेन भणितं संयुतेति छन्दः स्थापितम् । लोके इति शेषः ॥ सगणजगणद्वयगुरुभिः संयुतेति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भू-षणे—'सगणं पुरः पुरु शोभितं जगणद्वयं गुरुसंगतम् । फणिनायकेन निवेदिता भवतीह संयुतका हिता ॥'

संयुतामुदाहरति—जहा (यथा)—

तुह जाहि सुन्दरि अप्पणा परितज्जि दुज्जणअप्पणा ।

विअसन्तकेअइसंपुडा णे हु ए वि आविअ चप्पुडा ॥ ९२ ॥

[त्वं याहि सुन्दर्यात्मनैव परित्यज्य दुर्जनस्थापनाम् ।

विकसत्केतकीसंपुटा न खल्वयाप्यागतो वराकः ॥]

कापिसखी प्रोषितपतिकां नायिकामभिसारार्थं प्रेरयन्त्याह—हे सुन्दरि सर्वावयवा-वर्णाये, दुर्जनस्थापना कुटीननाइएअवस्थ्या परित्यज्य अप्पणा आत्मनैव याहि । संकेतनि-[कुञ्ज]गमनमभिमतमिति भावः । यत:—विकसत्केतकीसंपुटे प्रावृडारे न अल्पयाप्या-गतः स वराक इति ॥ उद्दवणिका यथा—॥S, ।S।, ।S।, S, १०×४=४०॥ [संयुता निवृत्ता ॥]

अथ चम्पकमालाछन्दः—

हार ठवीजे काहलदुज्जे कुन्तिअपुत्ता ऐगुरुजुत्ता ।

हत्थ करीजे हार ठवीजे चम्पकमाला छन्द कहीजे ॥ ९३ ॥

[हारः स्थाप्यते काहलद्वयं कुन्तीपुत्र एकगुरुयुक्तः ।

हस्तः क्रियते हारः स्थाप्यते चम्पकमाला छन्दः कथ्यते ॥]

भो: शिष्याः, यत्र प्रथमं हारो गुरुः स्थाप्यते । तत: काहलद्वयम् । लघुद्वयमित्यर्थः । तत: कुन्तीपुत्रः कर्णो द्विगुरु[क]गण: । ... कर्ण । एगुरुजुत्ता एकगुरुयुक्त: । ततो हस्त सगणो गुर्वन्तगणः क्रियते । पादान्ते हारो गुरु: स्थाप्यते । एवं दश वर्ण-... यत्र क्रियन्ते तच्छन्दश्चम्पकमालेति कथ्यते ॥ वाणीभूषणे ... —पादविराजत्पुरगुम्फा कुण्डलशोभासौ गुरुगौ । ... चम्पकमाला ... गुरुर्गौ ॥' क्वचिदियमेव रुक्मवती, क्वचित् रूपवतीति ॥

---

१. 'जिहु एहि अरहिं (जिणपोसामलिन्दर्ह?)' इति ... २. '...' इति ... ३. 'करीजे' इति ...

चम्पकमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

ओगरभत्ता रम्भअपत्ता गाइक घित्तादुद्धसजुत्ता ।
मोइणिमच्छा णालिचगच्छा दिज्जइ कन्ता खा पुणमन्ता ॥ ९४ ॥

[शालिभक्तः रम्भापत्रे गोर्घृतदुग्धसंयुक्तः ।
मोइणिमत्स्यो नालिचगुच्छो दीयते कान्तया खाद्यते पुण्यवता ॥]

शाल्योदनं गोघृतदुग्धसयुक्तम्, किंच मोइणिमच्छा मत्स्यविशेषः, नालिचः शाकः, एतत्सर्वं कान्तया स्वहस्तेन रम्भापत्रे कदलीदले दीयते पुण्यवता भुज्यते इति कस्यचिदाढ्यस्य विदूषकस्य वा सोपहासं वचनमिति ॥ उट्टवणिका यथा—ऽ॥, ऽऽ, ऽ, ॥ऽ, ऽ, १०×४=४० ॥ चम्पकमाला निवृत्ता ॥

अथ सारवतीछन्दः—

दीह लहूजुअ दीहलहू सारवई धुअ छन्द कहू ।
अन्त पओहर ठानु धआ चोदहमत्तविरामकआ ॥ ९५ ॥

[दीर्घो लघुयुगं दीर्घलघू सारवतीं ध्रुवं छन्दः कथय ।
अन्ते पयोहरं स्थापय ध्वजं चतुर्दशमात्राविरामं····॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीर्घो गुरुः, तदनन्तरं लहूजुअ लघुद्वयमित्यर्थः । ततोऽपि दीर्घो गुरुः, तदनन्तरमेको लघुः, ततश्चान्ते दीर्घलघ्वोरन्ते पयोधरो जगणो गुरुमध्यमो गणो यत्र । ततोऽपि ध्वजो लघ्वादिस्त्रिकलः । एवं दश वर्णाः पादे मात्राश्चतुर्दश च यत्र भवन्ति तद्वृत्तं निश्चितं सारवतीति छन्दः कथितमिति गुरुर्लघुद्वयं गुरुलघू जगणस्त्रिकलाद्विकलौ च यत्र तत्सारवतीछन्द इति फलितोऽर्थः ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितं यथा—'दीर्घलघुद्वयमादिगणा हारविराजितचतुश्चरणा । पिङ्गलनागमते भणिता सारवती कविमार्यहिता ॥'

सारवतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

पुत्त पवित्त बहुत्त धणा भत्ति कुटुम्बिणि सुद्धमणा ।
हक्क तरासइ भिच्चगणा को कर बव्वर सग्ग मणा ॥ ९६ ॥

[पुत्रः पवित्रो बहु धनं भक्ता कुटुम्बिनी शुद्धमनाः ।
हक्कारेण त्रस्यति भृत्यगणः कः करोति बर्बरः स्वर्गे मनः ॥]

कश्चित्सार्वभौमगृहस्थः सभायामात्मनः संतुष्टिं वर्णयते—भो अनुभविनो लोका हे विवेकिनो वा । यस्य मम पवित्राः सुताः । निर्मलाः इति यावत् । एतादृशाः पुत्राः पुत्राश्च भाग्यातिशयवशाः सन्ति । अथ च यस्य ममानल्पाः प्रचुराः धनानि । भक्तिः कुटुम्बिनी सहधर्मचारिणी

शायन्ते यस्मादपि रक्षका महावीरपराक्रमाः सन्ति । अत्र च यस्य मम बहुलं धन धनार्थादिसमृद्धिरपि । विद्यत इति शेषः । अपि च कुटुम्बिनी वधूः शुद्धमना अकुटिलान्तःकरणा सती सक्ता भर्तृजननतत्परा चास्ति । यस्य च मम हुंकृतेन भ्रूक्षेपमात्रेण भृत्यगणः सेवकवर्गः त्रसति । एवं सकलसुखानुभवे सति को वा सर्वेऽतिशयात् स्वर्गे मनः करोति । महीतल एव स्वर्गसुखादपि बहुलतरसामग्रीलाभादिति भावः ॥ उद्दवणिका — यथा—S, II, S, I, ISI, IS, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'माधवमानय मत्सविधं किं सखि चिन्तय चित्तवधम् । यत्र करिष्यति मत्प्रणयं भो मम याति तदागमयम् ॥' एतदनुसारेणोद्दवणिकापि प्रदर्श्यते—S, II, SII, SII, S, १०×४=४० ॥ सारवती निवृत्ता ॥

अथ सुषमाछन्दः—

कण्णो पढमो हत्थो जुअलो कण्णो तिअलो हत्थो चअलो ।
सोला कलआ छक्का वलआ एसा सुसमा दिट्ठासुसमा ॥ ९.७ ॥
[कर्णः प्रथमो हस्तो द्वितीयः कर्णस्तृतीयो हस्तः प्रकटः ।
षोडश कलाः षड् वलया एषा सुषमा दृष्टासुषमा ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमः कर्णो द्विगुरुगणः, जुअलो द्वितीयो हस्त सगणो गुर्वन्तगणो भवति । ततस्तिअलो तृतीयः कर्ण एव, सर्वशेषे हस्तः सगण एव प्रकटो यत्र दशाक्षरचरणे षोडश कला भवन्ति अथ छक्का वलयाः षड् गुरवश्चतस्र शेषा हेला चैत्र षोडश मात्रा यत्र सासुषमा प्राणसमा । अनिर्दिष्टेष्वर्थ. ॥ भूषणे स्वग्रन्थोक्तम्—'कर्णौ द्विगुणं कर्णौ भगणः शेषे गुरुणा पूर्णचरणः । यस्यां भवति मुग्धे परमा सेयं सुषमा दीप्यत्सुषमा' ॥

सुषमामुदाहरति—जहा (यथा)—

भोहा कविला उच्चा णिअला मज्झे पिअला णेत्ताजुअला ।
रुक्खा वअणा दन्ता विरला कैसे जिविआ जाणी पिअला ॥ ९.८ ॥
[भ्रुवः कपिला उच्चं ललाटं मध्ये पीते नेत्रयुगलम् ।
रूक्षं वदनं दन्ता विरला कथं जीवति यस्य प्रिया ॥]

यस्य भ्रुः कपिला, उच्चं ललाटम्, तथाच नेत्रयुगलं मध्ये पीतम् । विद्यामहदस्ति ॥ वदं । अथ च रूक्षं वदनं दन्ताश्च विरला दृश्यन्ते यथे ईदृशी यस्य स्वगृहेश्वरी प्रिया भवतीति परमकुत्सितरूपा वनिता प्रति कस्यचिद्विरक्तस्य भावकस्य वचनम् ॥ उद्दवणिका यथा—SS, IIS, SS, IIS, १०×४=४० ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'एवं गदते केशीदलने प्रेमाख्ये मा कि मो मुदरे । यस्या स्मर्ता नर्रे सदरे दुर्लभं सुलभकर्मे भवमुदे ॥' तदनुसारेणोद्दवणिका यथा—SS, II, SS, SII, S, १०×४=४० ॥ सुषमा निवृत्ता ॥

अथामृतगतिछन्दः—

दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह ट्ठिअ करिआ ।
वसुलहु बे गुरुसहिआ अमिअगइ धुअ कहिआ ॥ ९९ ॥
[द्विजवरो हारः प्रकटितः पुनरपि तथास्थितं कुरु ।
वसुलघुद्विगुरुसहितामृतगतिर्ध्रुवं कथिता ॥]

भोः शिष्याः, सा अमृतगतिरिति ध्रुवं निश्चितं कथिता । सा का । यत्र प्रथमं द्विजवरगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः, ततो हारो गुरुः प्रकटितः, पुनरपि तथा स्थितं कुरु द्विजगणानन्तरं गुरुं कुर्वित्यर्थः । एवं सत्यष्टौ लघवो द्विगुरुसहिताश्चरणे यस्याः सामृतगतिरिति ॥ वाणीभूषणे तु—'नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितमुकुटा । वसुलघुदीर्घयुगलका भवति सखेऽमृतगतिका ॥' क्वचिदियमेव त्वरितगतिरिति ॥

अमृतगतिमुदाहरति—जहा (यथा)—

सरदसुधाअरवअणा विअअसरोरुहणअणा ।
मअगलकुञ्जरगमणी पिअसहि दिट्ठिअ तरुणी ॥ १०० ॥
[शारदसुधाकरवदना विकचसरोरुहनयना ।
मदगलकुञ्जरगमना प्रियसखि दृष्टा तरुणी ॥]

हे प्रियसखि, त्वया सा तरुणी दृष्टा । कीदृशी । शारदसुधाकरवदना । पुनः कीदृशी । विकचसरोरुहनयना । मदकलकुञ्जरगमना । इति ॥ उट्टवणिका यथा—IIII,S,IIII,S, १०×४=४० ॥ अमृतगतिर्निवृत्ता ॥ अत्र प्रस्तारगत्या दशाक्षरस्य चतुर्विंशत्यधिक सहस्रं १०२४ भेदा भवन्ति ॥ तेषु पञ्च भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिरूहनीया इति ॥

अथैकादशाक्षरप्रस्तारे बन्धुच्छन्दः—

णीलसरूअह एक्क करीजे तिण्णि भआगण तत्थ भणीजे ।
सोलह मत्तह पाअ ठवीजे दुग्गुरु अन्तहि बन्धु कहीजे ॥१०१॥
[नीलस्वरूपादेकः कर्तव्यस्त्रयो भगणास्तत्र भण्यन्ते ।
षोडश मात्राः पादे स्थाप्यन्ते द्विगुरुरन्ते बन्धुः कथ्यते ॥]

षोडशवर्णात्मकैर्भगणपञ्चकयुक्तैः षोडशभिश्चरणैश्चतुरश्छन्दोऽभिप्रायेण नीलस्वरूप छन्दो भवति । अतश्च नीलस्वरूपादेकश्चरणः कर्तव्यः । तत्र चरणे षोडशवर्णपञ्चभगणगुर्वात्मके त्रयो भगणा गुर्वादिका गणा भण्यन्ते । अन्ते भगणत्रयान्ते द्विगुरुः कर्णो दीयते पादे च षोडश मात्राः स्थाप्यन्ते यत्र तद्बन्धुः नामकं छन्दः कथ्यते ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'भद्वयशोभितसंगतकर्णे एकसुसंगतपङ्क्तिसुवर्णः । पन्नगराजनिवेदितबन्धू राजति भूतलिसंसदि बन्धुः ॥'

बन्धुमुदाहरति—जहा (यथा)—

पाण्डववंसहि जन्म करीजे संपअ अज्जिअ धम्म क दीजे ।
सो उ जुहिट्ठिर संकट पाआ देवक लेक्खिअ केण मिटाआ ॥१०२॥

[पाण्डववंशे जन्म कृतं संपदमर्जयित्वा धर्मार्थे दत्तम् ।
तेनापि युधिष्ठिरेण संकटं प्राप्तं देवेन लिखितं कः प्रमार्ष्टि ॥]

पाण्डववंशे जन्म कृतम् । संपदमर्जयित्वा धर्मार्थे दत्तम् । तेनापि युधिष्ठिरेण सङ्कटो वनवासादिरूपः प्राप्तः । अतः कारणाद्दैवेन विधात्रा लिखितं कः प्रमार्ष्टि । न कोऽपीत्यर्थः ॥ उद्वणिका यथा—ऽ।।,ऽ।।, ऽ।।,ऽऽ ११×४=४४॥ यथा वा[णीभूषणे]—'श्रीधरसागरनागरचन्द्र कामिनिहृन्मममाहितनन्द । रक्षितगोकुलविरचयनाल, सोऽयमुपैतु धनागमकाल ॥' [बन्धुनिवृत्त ॥]

अथ सुमुखीछन्दः—

दिअवर हार लहूजुअला वलअ परिट्ठिअ हत्थअला ।
चअ पअ चोदह मत्त भही कइवर जाणइ सो सुमुही ॥ १०३ ॥

[द्विजवरो हारो लघुयुगलं वलयः प्रतिष्ठितं हस्ततलम् ।
पादे कलाश्चतुर्दश जल्पयाहिः कविवरा जानीत सा सुमुखी ॥]

भोः कविवराः, यत्र प्रथमं द्विजवरश्चतुर्लघुको गणः, ततो हारो गुरुः, ततो लघुयुगलम्, अनन्तरं वलयो गुरुः, ततः प्रतिष्ठितं हस्ततलं सगणो गुर्वन्तगणो यत्र एवं पादे चतुर्दशमात्रा द्वादशार्णाश्च यत्र तां सुमुखीं जानीतेति जल्पयाहिः पिङ्गलः इति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणमभिहितम् । यथा—'नगणविराजितमद्वितयं कविजनभावितवृत्तवरम् । प्रभवति शेषसदृशमुखी विनिगदितेह सदा सुमुखी ॥'

सुमुखीमुदाहरति—जहा (यथा)—

अइचल जुव्वणदेहधणा सिविअणसोअर बन्धुअणा ।
अवसउ कालपुरीगमणा परिहर बव्वर पापमणा ॥ १०४ ॥

[अतिचलानि यौवनदेहधनानि स्वप्नसोदरा बन्धुजनाः ।
अवश्यं कालपुरीगमनं परिहर बर्बर पापमनः ॥]

कश्चिदतिदुराचारिणं मित्रमुपदिशति—एतानि यौवनदेहधनान्यतिचपलानि, स्वप्न-

१. 'करीजे (कृतः)' इति०. २. 'सोइ (सोऽपि युधिष्ठिरः संकटं प्राप्तः)' इति०. ३. 'लिक्खण' इति०. ४. 'ममहृन्मममाहितनन्द.' भूषणपुस्तकपाठः. ५. परिकलयादिलघुद्वितयं गुरु नगणत्रितयं विमलम्' इति भूषणस्थपाठः. ६. 'सिविअर–' (स्वप्न-सोदराः) इति इति०.

सहोदराः स्वप्नतुल्या बन्धुजनाः। अथ च अवश्यं कालपुरीगमनम्। अतः कारणाद्वै वैर वितथभाषिन्, पापे मनः परिहर॥ उट्टवणिका यथा—IIII,S,II,S,IIS,११×४=४४॥ सुमुखी निवृत्ता॥

अथ दोधकच्छन्दः—

चामर काहलजुग्ग ठवीजे हार लहुजुअ तत्थ धरीजे।
कण्णगणा पअअन्त करीजे दोधकछन्दहॆ णाम कहीजे ॥१०५॥

[चामरं काहलयुगं स्थाप्यते हारो लघुयुगं तथा धरणीयम्।
कर्णगणः पदान्ते कर्तव्यो दोधकछन्दो नाम कथ्यते॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं चामरं गुरुः, अनन्तरं काहलयुगं लघुद्वयं स्थाप्यते, ततो हारो गुरुः, तदनन्तरं लघुद्वयम्, ततः तत्र तथा धारणीयम्। हारानन्तरं लघुद्वयं पुनः स्थापनीयमित्यर्थः। पदान्ते च कर्णगणः कर्तव्यः, तद् दोधकमिति छन्दसो नाम कथ्यते। भगणत्रयगुरुद्वयाभ्यां दोधकमिति फलितोऽर्थः॥ अत एव भूषणे—'भत्रितयं यदि कर्णसमेतं पिङ्गलनागसुभाषितमेतत्। पण्डितमण्डलमोहितचित्ते भामिनि मानय दोधकवृत्तम्॥' 'दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ' इति छन्दोमञ्जर्यामप्युक्तम्॥

दोधकमुदाहरति—(जहा) यथा—

पिङ्गजटावलिधारिअगङ्गा धारिअ णाअरि जेण अधङ्गा।
चन्दकला जसु सीसहि णोक्खा सो तुह संकर दिज्जउ सोक्खा॥१०६॥

[पिङ्गजटावलिधारितगङ्गा धारिता नारी येनार्धाङ्गे।
चन्द्रकला यस्य शिरसि रमणीया स तुभ्यं शंकरो ददातु सुखम्॥]

स शंकरस्तुभ्यं सुखं ददातु। स कः। पिङ्गजटावलीषु स्थापिता गङ्गा येन सः। तथा येनार्धाङ्गेन नारी पार्वती धृता। यस्य शीर्षे [अति]मोक्खा परमरमणीया चन्द्रकला। शंकर इति शेषः॥ उट्टवणिका यथा—SII,SII,SII,SS,११×४=४४॥ दोधकं निवृत्तम्॥

अथ शालिनीछन्दः—

कण्णो दुण्णो हार एक्को विसज्जे सल्ला कण्णा गन्ध कण्णा ठविज्जे।
वीसा रेहा पाअ पाए गणिज्जे सप्पाराए सालिणी सा मुणिज्जे॥१०७॥

[कर्णौ द्विगुणौ हार एको विसृज्यते शल्यः कर्णौ गन्धः कर्णः स्थाप्यते।
विंशती रेखाः पादे पादे गण्यन्ते सर्पराजेन शालिनी सा ज्ञाप्यते॥]

१. 'कण्णिन्द भणीजे (कर्णेन्द्रो भणति)' इति क॰. २ 'ठविअ (स्थापित)' इति क॰. ३. 'ठविअ (स्थापिता)' इति क॰. ४. 'मह (मम)' इति क॰. ५. 'मु-णिज्जे (ज्ञायते)' इति क॰. ६. 'भणिज्जे (भण्यते)' इति क॰.

भोः शिष्याः, सर्पराजेन पिङ्गलेन सा शालिनी आख्याता । सा का । यत्र कर्णौ द्विगुणौ भवति प्रथमं द्वौ कर्णौ द्विगुरुगणौ, तत एको हारो गुरुर्विरच्यते । ततश्च शल्यो लघुः, ततोऽपि कर्णः, तदनन्तरं गन्धो लघुः, अनन्तरं कर्ण एव श्रूयते । एवं पदं सप्तमन्त्या वर्णा विंशती रेखाः कलाः पादे पादे यत्र गण्यन्ते । सा शालिनीति ॥ वाणीभूषणेऽपि—'कृत्वा कर्णौ मण्डितौ कुण्डलेन शङ्खं हारं नूपुरं शब्दयुक्तम् । धृत्वा युग्मं चामरं चापि भाति शालिन्येषा प्रेयसी पिङ्गलस्य ॥' द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु यतिनियमं गणान्तरेण लक्षणमुक्तं यथा—'मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः' इति ॥

शालिनीमुदाहरति—

रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मांसं पिज्जए खज्जए अ ।
भिक्खा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो भादि रम्मो ॥

[रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च ।
भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाट(ट्ट)कस्थं कापालिकभैरवानन्दस्य वचनं राजानं प्रति—रण्डा विधवा चण्डा परमकोपना दीक्षिता दीक्षितपत्नी अस्माकं धर्मदाराः । सन्तीति शेषः । मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च । भिक्षया भोजनम्, चर्मखण्डः शय्या । कौलो धर्मः कापालिकधर्मः कस्य रम्यो रमणीयो न भातीति ॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽ, ।, ऽऽ, ।, ऽऽ, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'आरभ्यन्ते सर्वकर्माणि नूनं प्राज्ञैर्लोकैः कार्यतामार्पितैः । तस्मिन्नर्थे वासुदेवः प्रमाणं को वा वक्ता कृत्यस्यांहसीश ॥' शालिनी निवृत्ता ॥ अत्रैव 'वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः' इति ग्रन्थान्तरे ॥ तत्र यदि पूर्वं म्भौ मगणभगणौ, अथ च तगौ तगणगुरू भवतः, ततश्च गो गुरुर्भवति । तदा इयं वातोर्मी गदिता तथाच वृत्तमुक्तावल्युक्तम् ॥ यथा—'ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन्दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥' उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽ।।, ऽऽ।, ऽऽ, ११×४=४४ ॥ अत्रानयोर्द्वयोरेकत्र पञ्चमो वर्णो गुरुरन्यत्र च लघुरिति स्वल्पो भेद इति कृत्वा चतुर्दशोपजातिभेदा उत्तरत्र दर्शयिष्यमाणपरिपाट्या विज्ञातव्या इति सुधीभिः स्वयमतिविस्तरभयेनेति ॥

अथ दमनकच्छन्दः—

दिअवरजुअ लहुजुअलं पअ पअ पअलिअवलअम् ।
चउपअ चउदगुरुलअं दमणअ फणि भण ललिअम् ॥ १०९ ॥

[द्विजवरयुगं लघुयुगलं पदे पदे प्रकटितवलयम् ।
चतुष्पदेऽष्टचत्वारिंशत्कलं दमनकं फणी भणति ललितम् ॥]

१. 'भण वलिअविभम्' इति ग०.

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं द्विजवरयुगं चतुर्लघुगणद्वयम्, ततो लघुद्वयं पदे पदे सर्वे प्रकटितो यस्यां गुरुर्नैव । एवं चरणचतुष्टयपरिसर ४८ मात्रा यत्र, तद्दमनकमिति छन्दो भवतीति फणिपतिः पिङ्गलो भणति । द्विजवरलघुगणाभ्यां दमनकं छन्द इति फलितोऽर्थः ॥ तथा च भूषणे—'द्विजवरगणयुगमवनं तदनु च कलय रसान्त । फणिपतिवरपरिगणितं दमनकमिति मतिशिखिनम् ॥' इति ॥

दमनकमुदाहरति—जहा (यथा)—

परिणअससहरवअणं विमलकमलदलणअणम् ।
विहिअअसुरकुलदलणं पणमह सिरिमहुमहणम् ॥ ११० ॥

[परिणतशशधरवदनं विमलकमलदलनयनम् ।
विहितासुरकुलदलनं प्रणमत श्रीमधुमथनम् ॥]

भो लोकाः, श्रीमधुमथनं कृष्णं प्रणमत । कीदृशम् । परिणतस्य परिपूर्णषोडशकलस्य शशधरस्येव वदनं यस्य तम् । पुनः विमलकमलदलवन्नयनं लोचनं यस्य तम् । विहितम् असुरकुलानां दनुजकुलानां दलनं कृतं येन तम् ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् । अभिनवकिसलयरुचिरं सुरपतिसकलभयहरम् ॥' इति ॥ उद्दवणिका यथा—।।।।, ।।।।, ।।ऽ, ११×४=४४ ॥ दमनकं निवृत्तम् ॥

अथ सेनिकाछन्दः—

ताल णन्दएसमुद्दतूरआ जोहलेण एहु छन्द पूरआ ।
गारहाइ अक्खराइ जाणिआ णाअराअजम्पिएअ सेणिआ ॥ १११ ॥

[ताल आनन्दसमुद्रतूर्या जोहलेनैतच्छन्दः पूरणीयम् ।
एकादशाक्षरां जानीत नागराजजल्पितां सेनिकाम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं ताल आदिगुरुस्त्रिकलः ऽ। तत एव णन्दसमुद्दतूरआ आनन्दसमुद्रतूर्याख्या आदिगुरवस्त्रिकला एवं ततश्च जोहलेन रगणेन मध्यलघुकगणेनैतच्छन्दः पूरणीयम् । अत्र च—एकादशाक्षराणि पादे ज्ञातव्यानीति नागराजेन पिङ्गलेन जल्पिता सेनिका जानीत इति ॥ 'श्रेण्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः' इति छन्दोमञ्जर्यां गणभेदेन नामान्तरमुक्तम् ॥ वाणीभूषणे तु—'हारशङ्खमण्डनेन मण्डिता या पयोधरेण चान्त्य अङ्किता । रूपनूपुरेण चातिदुर्लभा सेनिका भुजङ्गराजवल्लभा ॥' गुरुलघुक्रमेणैकादशापि वर्णा यत्र सा सेनिका । सैव च यदा हारशङ्खविपरीताभ्यां रूपनूपुराभ्यां लघुगुरुभ्यां क्रमशो मण्डिता सती वसुवर्णानन्तरं च यदि रगणविपरीतेन पयोधरेण जगणेनाङ्किता भवति तदा सा भुजङ्गराजवल्लभातिदुर्लभा सेनिका भवतीति विपर्ययेण सेनिकाच्छन्दोद्वयमुक्तमिति ॥

१. 'यस्या तालो गुरुर्नन्दो लघुः समुद्रसङ्ख्यस्थाने स्थानचतुष्टये' इति रवि०.

सेनिकामुदाहरति—जहा (यथा)—

झाँस पत्तिपाअ भूमि कम्पिआ टप्पु खुन्दि खेह सूर झम्पिआ ।
गौडराअ जिण्णि माण मोलिआ कामरूअराअबन्ध लोडिआ ११२

[छाटीति पत्तिपादैर्भूमिः कम्पिता टापोत्पातधूलिभिः सूर्यश्छादितः ।
गौडराजं जित्वा मानो मोटितः कामरूपराजबन्दी मोचिता ॥]

कश्चिद्बन्दी कर्णनृपतिं स्तौति—स कर्णो जयतीति शुभशेषेणान्वयः । स कः । झटिति पत्तीनां चरणाघातेन भूमिः कम्पिता । यस्य । तथा च तुरगाणां टापोत्पातधूलिजालैः सूर्योऽपि समाच्छन्नः । येन च गौडराजं जित्वा तस्य मानोऽहङ्कारो मोटितः । येन कामरूपराजस्य बन्दीकृता वनिता मोचिता ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'साधुपाठपाटुगर्जिमण्डिता रक्तपीतकृतगानखण्डिता । चण्डमुण्डशुम्भदम्भखण्डिका मङ्गलानि वो ददातु चण्डिका ॥' उद्दवणिका यथा—ऽ।, ऽ।, ऽ।, ऽ।, ऽ।, ऽ।, ११×४=४४॥ हारलघुविपरीतरूपनूपुरहृष्टः सेनिका यथा—'मुदा पदं सदा वदे महेश तवापि काममङ्गनं गणेश । करालभालपट्टिकाविशाल भजे मदीयहृत्सरोमराल ॥' उद्दवणिका यथा—।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।, ११×४=४४ ॥ सेनिका निवृत्ता ॥

अथ मालतीछन्दः—

कुन्तीपुत्ता पञ्चा दिण्णा जाणीआ अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।
पाआ पाआ मत्ता दिट्ठा बाईसा मालत्तीछन्दा जम्पन्ता णाएसा ११३

[कुन्तीपुत्राः पञ्च दत्ता ज्ञायन्ते अन्ते कान्त एको हारो मान्यते ।
पादे पादे मात्रा दृष्टा द्वाविंशतिर्मालतीछन्दो जल्पति नागेशः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र कुन्तीपुत्राः पञ्च कर्णाः शरसंख्यया दत्ता ज्ञायन्ते, अन्ते च कर्णानामवसाने कान्तः सुन्दर एको हारो गुरुर्मान्यते अभ्यर्हितः क्रियते । एवमेकादशापि वर्णा यत्र गुरवः क्रियन्ते । अत एव पादे पादे गकारद्विगुणेन द्वाविंशतिर्मात्रा दृष्टाः । तन्मालतीनामकं छन्दो नागेशः शेषः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ भूषणे तु—'आदौ यत्रारोऽस्य कर्णा दृश्यन्ते शेषे यस्यां रामा हारा जायन्ते । द्वैर्वर्णैः पादे पादे संख्याता मालत्येषा वाणीभूषा विख्याता ॥'

मालतीमुदाहरति—जहा (यथा)—

ठामा ठामा हत्थीजूहा देक्खीआ णीला मेहा मेहसिङ्गा पिक्खीआ ।
धीरा हत्थे अग्गे खग्गा रज्जन्ता णीलामेहामज्झे विज्जू णच्चन्ता ॥

---

१. अस्य चरणस्य लक्ष्मीनाथविशाखागुरुपुस्तके त्रुटितत्वाद्विरामाभ्यासपुस्तकानुसारेण लेखनं कृतमिति ज्ञेयम्. २. 'कामरूपराजबन्धो मोचित' इति गौ०. ३. 'जायन्ते' इति भूषणपुस्तकपाठः. ४. 'राजन्ते' इति भूषणपुस्तके.

[स्थाने स्थाने हस्तियूथा दृश्यन्ते नीला मेघा मेरुशृङ्गे प्रेक्ष्यन्ते ।
वीराणां हस्ताग्रे खड्गो राजते नीलमेघमध्ये विद्युन्नृत्यन्ती ॥]

स्थाने स्थाने हस्तियूथा दृश्यन्ते यथा मेरुशृङ्गे नीला मेघाः प्रेक्ष्यन्ते । अपि च वीराणां हस्ताग्रे खड्गो राजते नीलमेघमध्ये नृत्यन्ती विद्युदिवेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'पायान्मायामीनो लीनः कल्पान्ते प्राग्दिक्क्षोणीभर्तुः पाणिक्रोडे यः । व्यासाम्भोधिस्मिन्काले लीलाभिः सम्यक्सर्वौषध्या यत्पृष्ठे निघ्नन् ॥' उद्दवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽ, ११×४=४४ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथेन्द्रवज्राछन्दः—

दिज्जे तआराजुअला पएसु अन्ते णरेन्दो गुरुजुग्ग सेसम्[1] ।
जम्पे फणिन्दा धुअ इन्दवज्जा मत्ता दहा अट्ठ समा सुसज्जा ॥ ११५

[दीयते तकारयुगलं पदेषु अन्ते नरेन्द्रो गुरुयुगं शेषे ।
जल्पति फणीन्द्रो ध्रुवमिन्द्रवज्रा मात्रा दशाष्ट समा सुसज्जा ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ दीयते तकारयुगलं तगणयुगलं पदेषु चतुर्ष्वपीत्यर्थः । अन्ते तकारयुगलावसाने नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणस्तस्यापि शेषे गुरुयुगं तद्वृत्तं निश्चितमिन्द्रवज्राख्यं छन्दः इति फणीन्द्रो जल्पति । मात्राश्चाष्टादशात्र पादे भवन्ति । समा नाधिका इत्यर्थः । सुसज्जा शोभनीकृत्य लिखिता इत्यर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इत्युक्तम् ॥ वाणीभूषणे तु—'कर्णद्वयी गन्धमृगेन्द्रहारा भवन्ति यस्याश्चरणे समासे । तामिन्द्रवज्रामतिमात्रकान्तां भोगीन्द्रवक्त्राब्जमरन्दधाराम् ॥'

इन्द्रवज्रामुदाहरति—जहा (यथा)—

मन्तं ण तन्तं ण हु किं पि जाणे ज्झाणं च णो किं पि गुरुप्पसाओ ।
मज्जं पिआमो महिलं रमामो मोक्खं च जामो कुलमग्गलग्गा ॥ ११६

[मन्त्रं न तन्त्रं न खलु किमपि जाने ध्यानं च न कोऽपि गुरुप्रसादः ।
मद्यं पिबामो महिलां रमामो मोक्षं च यामो कुलमार्गलग्नाः ॥]

कर्पूरमञ्जरीनाटकस्थं भैरवानन्दकापालिकस्य राजानं प्रति वचनम्—अहं मन्त्रं तन्त्रं वा खलु निश्चयेन उभयोर्मध्ये किमपि न जाने, ध्यानं च न जाने, कोऽपि गुरुप्रसादो नो नास्तीत्यर्थः । तर्हि किं जानासीत्यत आह—मद्यं पिबाम, महिलां रमामः, कौलमार्गलग्ना मोक्षं व्रजाम इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'रत्नाम्बुजैनोदितलक्ष्ममाला शीतांशुवक्त्रा नरकुम्भवक्षाः । ताराकुमाराबिहारिहारैः स्फीता श्रिये भूषरतिः सहेशा ॥' उद्दवणिका यथा—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ, ११×४=४४ ॥ इन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

---

1. 'दिज्जेइ तआरजुअला पएसु (दीयते तकारयुगलं पदेषु दीयते । इति द्वितीयचरणगणनाम)' इति ख॰.

अथोपेन्द्रवज्रा छन्दः—

णरेन्द एक्का तभणा सुसज्जा पओहरा कण्णगणा मुणिज्जा ।
उविन्दवज्जा फणिराअदिट्ठा पढन्ति छेआ सुहवण्णसट्ठा ॥१.११७॥

[नरेन्द्र एकस्तगणः सुसज्जः पयोधरः कर्णगणो ज्ञातव्यः ।
उपेन्द्रवज्रा फणिराजदृष्टा पठन्ति छेका शुभवर्णसाटकम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादावेको नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गण, ततः सुतरां समस्तगणो-त्तमगुरुकः, तदनन्तरं पयोधरो जगण एव । ततः कर्णगणो ज्ञातव्यः । ततुपेन्द्र-वज्रानामकं फणिराजेन पिङ्गलेन दृष्टं शुभे वर्णनाटक वर्णविन्यासं छेका विदग्धाः पठन्ति । प्राकृते साटकं पद्यपर्यायम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा' इत्युक्तम् ॥ वाणीभूषणे तु—'पयोधरं दारगुरं दधाना वरं सगर्द्ध पयगद्वयं च । उपेन्द्र-वज्रा भुजंगमराज विराजते पन्नगराजकान्ता ॥' द्वितीयोऽर्थः स्पष्ट ॥

उपेन्द्रवज्रामुदाहरति—जहा (यथा)—

सुधम्मचित्ता गुणमन्त पुत्ता सुकम्मरत्ता विणआ कलत्ता ।
विसुद्धदेहा धणमन्तगेहा कुणन्ति के बब्बर सग्गणेहा ॥१.११८॥

[सुधर्मचित्ता गुणवन्तः पुत्राः सुकर्मरक्तं विनीतं कलत्रम् ।
विशुद्धदेहा धनवद्गेहाः कुर्वन्ति के बर्बराः स्वर्गस्नेहम् ॥]

यस्य सुधर्मे चित्तं येषामेवंविधा गुणवन्तः पुत्राः सुकर्मरक्तं विनीतं कलत्रं चेत्स्यात्, स्वयं च विशुद्धदेहा नीरोगशरीराश्च भवन्ति चेत् । धनयुक्तगृहाश्चेत्, तदा कुर्वन्ति के वा बर्बराः स्वर्गस्नेहं स्वर्गे श्रद्धं कुर्वन्ति । एतादृशानामपि पुत्रादीनां सुतरां सुलभत्वे स्वर्गादप्यधिकत्वं इति ॥ यथा वा(णीभूषणे)—'न पूरयन्त्यखिलेन रत्नेन वा महाभो-धरकन्दर्गोनिः । अनुत्यना स्वादवतीतोऽपि शिवा समुन्मीलति मान्मथाः ॥' उपेन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

लिखा यथा—ISI, SSI, ISI, SS, ११×४=४४ ॥ उपेन्द्रवज्रा निवृत्ता ॥

अथोपजातयः—

इन्द उविन्दा एक्क करिज्जसु सउअगण दह णाम मुणिज्जसु ।
समआइहि समअक्खर दिज्जसु पिङ्गल भणउ उअआइहि किज्जसु ॥१.११९

समआइहि समअक्खर दिज्जसु पिङ्गल भणउ उअआइहि किज्जसु ।

[इन्द्रोपेन्द्रे एकं कुरु चतुर्धिकं दश नाम जानीहि ।
समजाती समान्यक्षराणि देहि पिङ्गलो भणत्युपजातिं कुरु ॥]

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे छन्दसी एकं कुरु चतुर्धिकं दश नाम १४ जानीहि । सम-समान्यक्षराणि देहि पिङ्गलो भणति । एवमुपजातिं कुरुहि । पराइन्द्र छन्दः ॥
...... साटकम्.

तत्र चतुर्दशोपजातिभेदानयनप्रकारमाह—

चउअक्खरके पत्थर किज्जसु इन्दउविन्दा गुरुलहु बुज्झसु ।
मज्झहिँ चउदह हो उवजाइ पिङ्गल जम्पइ कित्ति बेलाइ ॥१२०॥

[चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रयोर्लघुगुरू जानीहि ।
मध्ये चतुर्दश भवन्त्युपजातयः पिङ्गलो जल्पति कीर्तिं व्याकुलाः ॥]

चतुरक्षरस्य प्रस्तारं कुरु इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः लघुगुरू च जानीहि । मध्ये सर्वगुरुसर्वलघ्वोरन्तराले चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति पिङ्गलो जल्पति कीर्तिं व्याकुलीभवन् शिष्या इति ॥ अयमर्थः—चतुरक्षरप्रस्तारलाघवतोऽयमविधिः । तत्र गुरुचतुष्टयेनेन्द्रवज्रायाश्चतुष्पादज्ञानम् । चतुर्ष्वपि पादेष्विन्द्रवज्राया आदौ गुरुरिति शेषे लघुचतुष्टयेनोपेन्द्रवज्रायाश्चतुर्ष्वपि पादेष्वादौ लघुरिति पादचतुष्टयज्ञानं भवति । मध्ये चोपेन्द्रवज्रापादमादौ कृत्वा चतुर्दशोपजातयो भवन्तीति ॥ पादाकुलकं छन्दः ॥ वाणीभूषणेऽपि—'उपेन्द्रवज्रापदसंगतानि यदीन्द्रवज्राचरणानि च स्युः । तदोपजातिः कथिता कवीन्द्रैर्भेदा भवन्तीह चतुर्दशास्याः ॥' इति ॥

उपजातिमुदाहरति जहा (यथा)—

बालो कुमारो स छमुण्डधारी उप्पाअहीणा हउँ एक णारी ।
अहण्णिसं खाहि विसं भिखारी गइ भविस्सी किल का हमारी १२१

[बालः कुमारः स षण्मुण्डधारी उपायहीनास्म्येका नारी ।
अहर्निशं खाद विषं भिक्षुकगतिर्भवित्री किल कास्माकम् ॥]

गौरी शिवं प्रत्याह—बालः कुमारः स्कन्दः स षण्मुण्डधारी । षण्मुख इत्यर्थः । उपायहीना अर्जनासमर्थाहमेकला नारी । हे भिक्षुक शिव, त्वमहर्निशं विषं खाद भक्षय । गतिर्भवित्री किल का । अस्माकं षण्मुखधारिणो बालकस्य भोजनमत्यावश्यकमित्येकलाया मम का वा गतिर्भविष्यतीति न वेद्मि । तव तु भिक्षुकस्य गरलभोजनेनापि क्षुत्प्रतीकारदर्शनादिति भावः । 'बालो–' इत्यत्र 'उप्पाअ–' इत्यत्र च पादद्वये इन्द्रवज्राया लक्षणम्, पादद्वये चोपेन्द्रवज्राया लक्षणमिति द्वादशी रामाख्येयमुपजातिरिति । अन्याश्चोपजातयः सुबुद्धिभिराकरेषु मत्कृतोदाहरणमञ्जर्यां च द्रष्टव्या इति ॥ अत्र च 'बालः कुमारः' इति 'गतिर्भवित्री' इति सविसर्गं केचित्पठन्ति । स च विसर्गो न दोषाय लौकिकभाषाया अनियमात् । संस्कृतमिश्रणाद्वेति सिद्धान्तः ॥

चतुर्दशानामप्युपजातीनां नामान्याह—

कित्ती वाणी माला साला हंसी माआ जाआ बाला ।
अद्दा भद्दा पेम्मा रामा रिद्धी बुद्धी तासू णामा ॥ १२२ ॥

[कीर्तिर्वाणी माला शाला हंसी माया जाया बाला ।
आर्द्रा भद्रा प्रेमा रामा ऋद्धिर्बुद्धिस्तासां नामानि ॥]

कीर्ति१, वाणी२, माला३, शाला४, हंसी५, माया६, जाया७, बाला८, आर्द्रा९, भद्रा१०, प्रेमा११, रामा१२, ऋद्धि१३, बुद्धिः१४, [इति] तासामाख्याः ॥ विद्युन्मालाछन्दः ॥ अथैताश्चतुर्दशाप्युपजातय उदाहरणतया स्फुटीकृत्य प्रदर्श्यन्ते ॥ १—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) कीर्तिः ॥२—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) वाणी ॥३—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) माला ॥ ४—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) शाला ॥५—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) हंसी ॥६—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०), ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) माया ॥७—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) जाया ॥८—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ(इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽ।ऽ, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) बाला ॥९—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) आर्द्रा ॥१०—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) भद्रा ॥११—।ऽ।, ऽऽ।,।ऽ।,ऽऽ (उ०)।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) प्रेमा ॥१२—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०)।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) रामा ॥१३—।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ।ऽ।, ऽऽ।,।ऽ।, ऽऽ (उ०) ऋद्धि ॥१४—ऽऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (इ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०)।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) ।ऽ।, ऽऽ।, ।ऽ।, ऽऽ (उ०) बुद्धिः ॥ एवमुपजातयः प्रदर्शितरूपानुसारेणाक्षरतो मत्कृतोदाहरणमञ्जरीतोऽप्युदाहर्तव्या इत्यलमतिविस्तरेण ॥ एते च भेदा द्वादशवर्णप्रस्तारपिण्डसंख्यातः सर्वाधिका इति ध्येयम् ॥ उपजातयो निवृत्ताः ॥

अथैकादशाक्षरप्रस्तारे एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाहृत्य लिख्यन्ते । तत्र रथोद्धताछन्दः—

हारसंगतपयोधरा करं शङ्खकुसुमवलयेन संगतम् ।
बिभ्रती कनककुण्डलं मुखं कामिनीव स्फुरते रथोद्धता ॥ १२३ ॥

कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ 'रात्नरैर्नरलगै रथोद्धता' इति छन्दोमञ्जर्यां रगणनगणरगणलघुगुरुभी रथोद्धताछन्दः ॥

यथा—

दीर्घघोषकुलदेवदीर्घिकापङ्कजं रविकारो व्यराजत ।

ईर्ष्ययैव दुहितुः पयोनिधेर्यत्र वासमकरोत्सरस्वती ॥

उद्वणिका यथा—ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।, ऽ, ।, ऽ ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदे रथोद्धता ।

यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥

उद्वणिका यथा—ऽ।ऽ, ।।।, ऽ।ऽ, ।, ऽ, ११×४=४४ ॥ इति रथोद्धता निवृत्ता ॥

अथ स्वागताछन्दः—

हारिणी कनककुण्डलयुक्ता पुष्पपुष्करयुगा वलयश्रीः ।

वर्णिताहिपतियक्षसहस्रैः स्वागता हरति कस्य न चेतः ॥ १२४ ॥

अथ च स्वयमेवागता स्वागता सुन्दरमागतमागमनं यस्या वेति तादृशी नायिका कम न मानसं हरतीति ध्वनिः ॥ 'स्वागता रनभगैर्गुरुणा च' इति छन्दोमञ्जर्यां रगणनगणभगणगुरुभिर्गुरुणा च स्वागता भवतीत्युक्तम् । यथा—

पङ्कजं तदपि पाथसि मग्नं चन्द्रमाः स च घनान्तरितोऽभूत् ।

त्वन्मुखेन्दुहृतयापि विनोदं नैव हन्त सहते हतरेखा ॥

उद्वणिका यथा—ऽ, ।, ऽ, ।, ।।ऽ, ।।ऽ, ऽ, ११×४=४४ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—

यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः ।

तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरवर्गः ॥

उद्वणिका यथा—ऽ।ऽ, ।।।, ऽ।।, ऽऽ ११×४=४४ ॥ स्वागता निवृत्ता ॥

अथानुकूलाछन्दः—

स्यादनुकूला भतनगगाद्यैः ॥ १२५ ॥

भगणतगणनगणगुरुद्वयरचितैर्द्वाभिः तदानुकूलाभिधं छन्दो भवति ॥ यथा—

बल्लवरेखा मुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्तिः ।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणमितरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥

उद्वणिका यथा—ऽ।।, ऽऽ।, ।।।, ऽऽ, ११×४=४४॥ अनुकूला निवृत्ता ॥

अथ भ्रमरविलसितच्छन्दः—

मो गो नौ गो भ्रमरविलसितम् ॥ १२६ ॥

मगणगुरुनगणद्वयगुरुभिर्भ्रमरविलासितानामकं छन्दो भवति ॥ यथा—

मुग्धे मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफलयतु हरिः ।
फुल्ला मल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥

उट्टवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽ, ।।।, ।।।, ऽ, ११×४ = ४४ ॥ भ्रमरविलसिता निवृत्ता ॥

अथ मोटनकच्छन्दः—

स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ॥ १२७ ॥

तगणजगणद्वयलघुगुरुभिर्मोटनकनामा च्छन्दः ॥ यथा—

रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार समे ससाररिपु प्रतिमोटयतु ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलयोर्वैकल्पिकं गुरुत्वं ज्ञेयम् ॥ उट्टवणिका यथा—ऽऽ।, ।ऽ।, ।ऽ।, ।, ऽ, ११×४ = ४४ ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या रुद्र (११) संख्याक्षरस्यादन्त्याधिकं सहस्रद्वयं २०४८ भेदा भवन्ति। तत्र कियन्तोऽपि भेदाः प्रोक्ताः, शेषा भेदाः सुधीभिः प्रस्तार्य समूहनीया इति ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तारे प्रस्तारादिभूतं विद्याधरनामकं छन्दोऽभिधीयते—

चारी कण्णा पाए दिण्णा सव्वासारा पाआअन्ते दिज्जे कन्ता चारी हारा।
छण्णावेआ मत्ता गण्णा चारी पाआ विज्जाहारा जम्पे सारा णाआराआ॥
[चत्वारः कर्णाः पादे दत्ताः सर्वसाराः पादान्ते दीयन्ते कान्ताश्चत्वारो हाराः।
षण्णवतिर्मात्रा गणिताश्चतुर्षु पादेषु विद्याधरं जल्पति सारं नागराजः ॥]

भो. शिष्याः, यत्र सर्वसारभूताश्चत्वारः कर्णा द्विगुरवो गणाः पादे दीयन्ते, पादान्ते कान्ताश्चत्वारो हारा गुरवश्च दीयन्ते । एवं द्वादशापि वर्णाः पादे गुरवः कर्तव्या इत्यर्थः । तत्र पदचतुष्टयेऽपि द्वादशचतुष्केण समुदिता वर्णा अष्टचत्वारिंशत् । तद्द्विगुणाभिप्रायेण मात्राः षण्णवति (९६) र्गणिता यत्र तच्छन्दःसु सारं श्रेष्ठं विद्याधरनामकं छन्दो भवतीति नागराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥

विद्याधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

धीसा कण्ठा चासू दीसा सीसा गङ्गा णाआराआ किज्जे हारा गोरी अङ्गा।
गेसे भम्मा मारू कामा लिज्जेकित्ती सोई देऊ सुक्खरे देऊ तुम्हा भत्ता॥

१. 'जासू कण्ठा वीसा दिट्ठा (यस्य कण्ठे विषं दृष्टम्)' रवि०. २. 'चारी (नारी)' रवि०. ३. 'कन्थे रामा (नयनाभिराम)' रवि०. ४. 'सत्ते (सक्ता)' रवि०. ५. 'उम्मा० भत्ता (उमाभर्ता)' रवि०.

[विषं कण्ठे वासो दिशः शीर्षे गङ्गा नागराजः कृतो हारो गौर्यर्द्धे।
गात्रे चर्म मारितः कामो लब्धकीर्तिः स देवः सुखं ददातु युष्मभ्यं भक्त्या॥]

स इति प्रसिद्धो दीव्यतीति देवः अप्रतिहतक्रीडः परमशिवोऽनाद्यन्तो निरतिशय· शीलः। तदुक्तं योगवासिष्ठे—'न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः। आकारादि· परिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कुतः। अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते॥' इति प्रति· पादितलक्षणः युष्मा युष्मभ्यं भक्त्या तोषितः सन् सुखं निरतिशयानन्दचिन्मयास्वाद· क्षणं ददातु। स कः। यस्य विषं कण्ठे, कालकूटपानात्। यस्य वासो दिक्। दिगम्बर इत्यर्थः। यस्य शीर्षे गङ्गा। गङ्गाधर इत्यर्थः। येन नागराजः शेषो हारः कृतः। येन च गौरी पार्वती अर्धाङ्गे धृता। अथ च गात्रे चर्म गजाजिनं च धृतम्। येन च कामः कं· दर्पो मारः मारितो दग्धः। अत एव तेन तेन कर्मणा प्राप्ता कीर्तिर्येन तादृशो वः सुखो· ऽस्त्विति॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, १२×४ = ४८॥ विद्याधरो निवृत्तः॥

अथ भुजङ्गप्रयातं छन्दः—

धओ चामरो रूअओ सेस सारो ठए कण्ठए मुद्धए जस्स हारो।
चउच्छन्द किज्जे तथा सुद्धदेहं भुअङ्गापआअं पए वीसरेहम्॥११०॥
[ध्वजश्चामर (एवं)रूपः शेषः सारः स्थाप्यते कण्ठे मुग्धे यथा हारः।
चतुश्छन्दः क्रियते तथा शुद्धदेहं भुजङ्गप्रयातं पदे विंशतिरेखम्॥]

हे मुग्धे, यत्र ध्वजो लघ्वादिस्त्रिकलः प्रथमं भवति, तच्चामरो गुरुः, एवं क्रमेण शेषः संपूर्णचरणः स्थाप्यते। तदित्याह—यथा हारो मुक्ताहारः ...भिः क्रियते, तथा इदमपि शुद्धदेहम्। उद्दवणिकसमीकृतं यत्र पदे विंशतिरेखाः कला यत्र तादृशं भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिश्छन्दोभिः क्रियते इत्यर्थः॥

[illegible]—

अहिगण चारि पसिद्धा सोलहचरणेण पिङ्गलो भणइ।
तीणि सआ वीसग्गल मत्तासंखासमाण ण॥१११॥
[अहिगणाधाराः प्रसिद्धाः षोडशचरणेन पिङ्गलो भणति।
त्रीणि शतानि विंशत्यधिकानि मात्रासंख्यातया भवति॥]

[illegible]

दश मात्राणां समता सप्ता भवतीति पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'यदा पुनरते गन्धकर्णक्रमेण भवेद्गुरुश्चतस्रो वर्ण वृत्तभेदः । भुजङ्गप्रयात हरिप्रीतिहेतोर्भुजङ्गाधिराजस्तदा संजगाद ॥' ॥

भुजङ्गप्रयातमुदाहरति—जहा (यथा)—

महामत्तमाअङ्ग पाए ठवीआ तहा तिक्खबाणा कडक्खे धरीआ।
भुआ फास भोहा धनूहा समाणा अहो णाअरी कामराअस्स सेणा १३२

[महामत्तमातङ्गः पादे स्थापितस्तथा तीक्ष्णबाणा कटाक्षे धृताः ।
भुजा पाशानि भ्रुवो धनुषा समानाहो नागरी कामराजस्य सेना ॥]

अहो इत्याश्चर्ये । इयं कामराजस्य मदननरपतेः सेना, नागरी अतिकुशला । राजत इति शेषः । यद्वा—इयं नागरी कंदर्पभूमीपतेः सेनेव भाति । सेनासाम्यमाह—एतस्याः पाद चरणे महामत्तमातङ्गः स्थापितः । गजगमनेति भावः । अथ—एतस्याः कटाक्षेऽपाङ्गे तीक्ष्णबाणाः स्थापिताः । तथैव च भ्रुवोः समानं युद्धं धनुः स्थापितमिति ॥ उद्दवनिका यथा—ISS, ISS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'निशायां तमःपूरसंपूरितायां प्रयान्ती रहस्त्वत्समीपं समुत्का । अकस्मात्समालोक्य भामन्तिके ते तदा दीयुता सोयराशेः सुता स्यात् ॥' उद्दवनिकापि प्रकारान्तरेण यथा—I, SS, I, SS, I, SS, I, SS, १२×४ = ४८ ॥ भुजङ्गप्रयातं निवृत्तम् ॥

अथ लक्ष्मीधरच्छन्दः—

हार गन्धा तहा कण्ण गन्धा उणो कण्ण सद्दा तहा तो गुरूआ गणो।
चारि जोहा गणा णाअराआ भणो एहु रूएण लच्छीहरो सामुणो ॥१३३॥

[हारो गन्धस्ततः कर्णो गन्धः पुनः कर्णः शब्दस्तथा तो गुरुर्गण्यते ।
चत्वारो योधा गणा नागराजो भणत्येतद्रूपेण लक्ष्मीधरो ज्ञातव्यः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं हारो गुरुः, ततो गन्धो लघुः, ततः कर्णो द्विगुरुर्गणः, ततः पुनर्गन्धो लघुरेव तदनन्तरं कर्णः, ततः शब्दो लघुः, तथा तो तकारस्तगणोऽन्त्यगुरुर्गण इत्यर्थः ॥ ततोऽपि गुरुर्गण्यते । एवं द्वादशवर्णात्मकं पदम् । उक्तलक्षणमेवोत्तरार्धेन स्पष्टीकरोति—चारीति । चत्वारो जोहा गणा रगणा मध्यलघुका गणा यत्र तद्रूपं लक्ष्मीधर इति ज्ञातव्यमिति नागराजः पिङ्गलो भणति ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'हारशंखैः कनिर्मितं सततं तदि लक्ष्मीधरं वृत्तमाकर्णिनम् । रसारे यदनुद्योतैरिहितं पञ्चपर्णतत्त्वर्णाविनोदाधितम ॥' चतुर्भीहुतैश्चतुर्भी रगणैरित्यर्थः ॥ ग्रन्थान्तरे तु 'स्रग्विणी' इति नामान्तरम् ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—'कीर्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी' इत्युक्तम् ॥

लक्ष्मीधरमुदाहरति—जहा (यथा)—

भञ्जिआ मालवा गञ्जिआ कण्णला णिञ्जिआ गुज्जरा लुट्टिआ गुज्जरा।
पट्टआ भट्टआ ओड्डिआ मोड्डिआ मेच्छआ बञ्जिआ क्किट्टिआ वञ्जिआ॥

यथा [वाणीभूषणे]—

अमजद्रमादिव नभो वसुधां दधुरेकतामिव समेत्य दिशः ।
अभवन्मही पदयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥

अत्र द्वितीयचरणे पादान्तलघोर्विकल्पेन गुरुत्वमिति ॥

यथा वा—

अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीछुरिता ।
प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणितिर्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥'

इति माघकाव्येऽपि ॥ उट्टवणिका यथा—॥ऽ, ।ऽ।, ॥ऽ, ॥ऽ, १२×४=४८ ॥ प्रमिताक्षरा निवृत्ता ॥

अथ द्रुतविलम्बितं छन्दः—

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १४८ ॥

नभौ नगणभगणौ, अथ च भरौ भगणरगणौ यत्र तद्द्रुतविलम्बितवृत्तम् इति नागः पिङ्गल आहेति ॥

यथा—

तरणिजापुलिने नवबल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात् ।
द्रुतविलम्बितचारविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥

यथा वा माघकाव्ये षष्ठसर्गे—

'नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'

इति ॥ उट्टवणिका यथा—॥।, ऽ॥, ऽ॥, ऽ।ऽ, १२×४=४८ ॥ द्रुतविलम्बितं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ १४९ ॥

रगणनगणभगणसगणैश्चन्द्रवर्त्मेदं वृत्तमाचार्या निगदन्तीति ॥

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
इष्टवर्त्म तदलंकुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥

उट्टवणिका यथा—ऽ।ऽ, ॥।, ऽ॥, ॥ऽ, १२×४ = ४८ ॥ चन्द्रवर्त्म निवृत्तम् ॥

'भमरु गुरुएं सम सम्मिलितकं गुरुभारः । [illegible] गुरुद्वयं [illegible] ॥' सा सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथ सुन्दरीच्छन्दः—

णगण भामर गन्धजुआ ठवे भगण सल्लजुआ जइ संभवे ।
रगण एक पआन्त हि दीसए सुमुहि सुन्दरि पिङ्गलजम्पिआ ॥ १४५ ॥

[नगणभामरौ गन्धयुतौ स्थापने भगणः शल्ययुतो यदि संभवति ।
रगण एकः पदान्ते दृश्यते सुमुखि सुन्दरी पिङ्गलजल्पिता ॥]

हे सुमुखि, यत्र पूर्वं [illegible] नगणः, भ्रामरो गुरुः, तदनन्तरं गन्धयुतं स्थाप्यते, भ्रामरो गुरुः, भगण शल्ययुतं लघुयुतं यदि संभवति, तदन्ते रगणो [illegible] पदान्ते दृश्यते [illegible] पिङ्गलेन [illegible] भूषणे तु—'कुसुमगन्धसमीरणभूषिता [illegible] । [illegible] स्फुरति कस्य न चेतसि सुन्दरी ॥' अत्र च—तादृशी सुन्दरी नायिका कस्य चेतसि न स्फुरतीत्यर्थः ॥

सुन्दरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

वहइ दक्खिणमारुअसीअला रवइ पञ्चम कोमल कोइला ।
महुअरा महुपाणबहुस्सरा भमइ सुन्दरि संभममादरा ॥ १४६ ॥

[वहति दक्षिणमारुतशीतलो रौति पञ्चमं कोमलं कोकिलः ।
मधुकरा मधुपानबहुस्वरा धरति सुन्दरी संभ्रममादरात् ॥]

कश्चिद्वस्वमित्रं प्रत्याह—शीतलो दक्षिणो मारुतो मलयानिलो वहति, कोकिलोऽपि कोमलं पञ्चमं रौति । मधुकरा भ्रमरा मधुपानेन बहुस्वराः सन्तो भ्रमन्ति । अत एतादृशे वसन्ते महोत्सवे जाते सतीयं सुन्दरी कान्ता क्षेपनिमित्तं सम्भ्रममतेवमादराद् धातीति ॥ उट्टवणिका यथा—III, S, II, S, II, SIS, १२×४=४८ ॥ यथा वाणीभूषणे]—'असुलभा शरदिन्दुमुखी प्रिया मनसि कामविचेष्टितमीदृशे । मलयमारुतचालिसमालतीपरिमलप्रसरो हतसायरः ॥' सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथ द्वादशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं प्रमिताक्षराच्छन्दः [वाणीभूषणे]—

करसङ्गिशङ्खवलया सरसा कनकद्वयैकवलया सुभुजा ॥
वरवर्णिनी रसिकसेव्यपदा प्रमिताक्षरा विजयते वनिता ॥ १४७॥

वनितापक्षे—सुगमोऽर्थः । वृत्तपक्षे—सगणजगणाभ्यां (सगणाभ्यां च) प्रमिताक्षरेति फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्यां 'प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता' इत्युक्तमिति ॥

यथा [वाणीभूषणे]—

अभजद्भयादिव नभो वसुधां दधुरेकतामिव समेत्य दिशः ।
अभवन्मही पदयुगप्रमिता तिमिरावलीकवलिते जगति ॥

अत्र तुरीयचरणे पादान्तलघोर्विकल्पेन गुरुत्वमिति ॥

यथा वा—

अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीछुरिता ।
प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणितिर्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥'

इति माघकाव्येऽपि ॥ उद्दवणिका यथा—IIS, ISI, IIS, IIS, १२×४=४८ ॥ प्रमिताक्षरा निवृत्ता ॥

अथ द्रुतविलम्बितं छन्दः—

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १४८ ॥

नभौ नगणभगणौ, अथ च भरौ भगणरगणौ यत्र तद्द्रुतविलम्बितवृत्तम् इति पिङ्गलनागः पिङ्गल आहेति ॥

यथा—

तरणिजापुलिने नवबल्लवीपरिषदा सह केलिकुतूहलात् ।
द्रुतविलम्बितचारविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥

यथा वा माघकाव्ये षष्ठसर्गे—

'नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'

इति ॥ उद्दवणिका यथा—III, SII, SII, SIS, १२×४=४८ ॥ द्रुतविलम्बितं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रवर्त्मच्छन्दः—

चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ॥ १४९ ॥

रगणनगणभगणसगणैश्चन्द्रवर्त्मेत्यं वृत्तमाचार्या निगदन्तीति ॥

चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
इष्टवर्त्म तदलंकुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिरिव कुतुकी ॥

उद्दवणिका यथा—SIS, III, SII, IIS, १२×४=४८ ॥ चन्द्रवर्त्म निवृत्तम् ॥

अथ वंशस्थविलं छन्दः—

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ॥ १५० ॥

यत्र जतौ जगणतगणौ, अथ च जरौ जगणरगणौ भवतः, तद्वंशस्थविलं वृत्तमिदाचार्या वदन्ति ॥ यथा—

विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।

व्रजाङ्गनानामपि मानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥

उद्वणिका यथा—ISI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ वंशस्थविलं निवृत्तम् ॥

अथेन्द्रवंशाछन्दः—

तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ॥ १५१ ॥

तद्वंशस्थविलमेव प्रथमाक्षरे गुरौ सतीन्द्रवंशाख्यं तगणद्वयजगणरगणाभ्यां(भिः) भवतीति वेदितव्यम् ॥ अथ चैतयोर्वंशस्थविलेन्द्रवंशयोरुपजातयश्चतुर्दश भवन्तीति क्रेशाः सुधीभिः पूर्वप्रदर्शितप्रक्रियया ज्ञातव्या इत्युपदिश्यते । एते चोपजातिकाश्च भेदाः प्रकृतप्रस्तारपिण्डसंख्यातोऽधिका वेदितव्या इति ॥

इन्द्रवंशा यथा—

'दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोऽपहः ।

यस्मिन्ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥'

उद्वणिका यथा—SSI, SSI, ISI, SIS, १२×४ = ४८ ॥ इन्द्रवंशा निवृत्ता ॥

अथ वैश्वदेवीछन्दः—

बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ १५२ ॥

यत्र ममौ मगणद्वयम्, अथ च यौ यगणद्वयं च, यत्र बाणाः पञ्च, अश्वाः सप्त, छिन्ना यतिर्यस्याः सा वैश्वदेवी नामास्य वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणामद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्य भक्त्या ।

तस्मिन्नात्मानं [illegible] मानिनी ते यातः [illegible] वैश्वदेवी ॥

उद्वणिका यथा—SSS, SSS, ISS, ISS, १२×४ = ४८ ॥ वैश्वदेवी निवृत्ता ॥

अथ मन्दाकिनीछन्दः—

ननररघटिता तु मन्दाकिनी ॥ १५३ ॥

या ननगणद्वयरगणद्वयघटिता सा मन्दाकिनी नामास्य वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

[illegible] मन्दाकिनी ।

[illegible] ॥

'मदनमिविश्रं तथा मागंधम्' इत्यादि 'भारवी' । 'अतिगुरुभिरभाजि पुण्यभिया' इति माघे ॥ उद्दवणिका यथा—।।।, ।।।, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, १२×४ = ४८ ॥ मन्दाकिनी निवृत्ता ॥

अथ कुसुमविचित्राछन्दः—

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ १५४ ॥

यत्र नगणयगणसहितौ न्यौ नगणयगणावेव भवतः, तत्कुसुमविचित्रानामकं वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कृतुविलगोपी पिहितचरित्रा ।
मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वल्लवरत्नवतमा ॥

उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽऽ, ।।।, ।ऽऽ, १२×४ = ४८ ॥ कुसुमविचित्रा निवृत्ता ॥

अथ तामरसच्छन्दः—

इह वद तामरसं नजजा यः ॥ १५५ ॥

हे कान्ते, यत्र नगणजगणजगणा, अथ च यो यगणो यदि भवति, तदा तामरसाख्यं वृत्तं वद ॥

यथा—

स्फुटसुषमा मकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् ।
तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकासि ममास्तु ॥

उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ।ऽऽ, १२×४ = ४८ ॥ तामरसं निवृत्तम् ॥

अथ मालतीछन्दः—

भवति नजावथ मालती जरौ ॥ १५६ ॥

यत्र नजौ नगणजगणौ, अथ च—जरौ जगणरगणौ भवतः सा मालतीछन्दो भवतीति॥

यथा—

इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरसमौरभसारलोलुपः ।
कुसुमकलस्मितचारुविभ्रमामलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥

कुत्रचिदियमेव 'यमुना' इति ॥ 'अपि विजहीहि दृढोपगूहनम्' इति भारवी ॥ उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ।ऽ, १२×४ = ४८ ॥ मालती निवृत्ता ॥

अथ मणिमालाछन्दः—

त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥ १५७ ॥

यत्र प्रथमं त्यौ तगणयगणौ, अथ च त्यौ तगणयगणावेव भवतः सा गुहवक्त्रैः षडक्षरैर्विच्छिन्ना जातविश्रामा मणिमाला तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रह्वामरमौली रत्नोपल्युक्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।
गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणामास्ते मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥

उद्दवणिका यथा—ऽऽ।, ।ऽऽ, ऽऽ।, ।ऽऽ, १२×४ = ४८ ॥ मणिमाला निवृत्ता ॥

अथ जलधरमालाछन्दः—

म्भौ स्गौ गौ चेज्जलधरमालाब्ध्यङ्गैः ॥ १५८ ॥

यत्र प्रथमं म्भौ मगणभगणौ, अथ च स्गौ सगणगुरू भवतः, ततश्च गौ गुरुद्वयं चेद्भवति । किं च—अब्धयश्चत्वारः, अङ्गान्यष्टौ, अष्टाङ्गयोगाभिप्रायेण, तैः कृतयतिः, तदा जलधरमाला तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छित्त्यै जलधरमाला नव्या ।
भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात्सा वः ॥

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽ।।, ।।ऽ, ऽ, ऽऽ, १२×४ = ४८ ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षण्णवत्यधिकं सहस्रचतुष्टयं भेदा भवन्ति तेषु कियन्तः प्रदर्शिताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्य सूचयितव्या इत्यलं पल्लवेनेति ॥

अथ त्रयोदशाक्षरप्रस्तारे मायानामकं छन्दो लक्ष्यते—

कण्णा दुण्णा चामर सल्लजुअला जं
दीहा दीहा गन्धअजुग्गा पअलिआणम् ।
अन्ते कन्ता चामर हारा सुहकाआ
बत्तीसा मत्ता गुणजुत्ता भणु माआ ॥ १५९ ॥

[कर्णौ द्विगुणश्चामरः शल्ययुगलं यत्र
द्वौ दीर्घौ गन्धयुगं प्रकटितम् ।
अन्ते कान्तश्चामरो हारः शुभकाया
द्वात्रिंशन्मात्रा गुणयुक्ता भण मायाम् ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमं कर्णौ द्विगुणौ द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकौ गणौ भवतः, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] दीर्घौ दीर्घौ गुरुद्वयम्, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

चिकुरनवांशुनिर्मितवसनीकारः पाण्डिमरचिताङ्गसमारम् ॥' कविवरस्य: 'परमतममूर:' इति मतान्तरम् ॥

मायामुदाहरति—जहा (यथा)—

ए अत्थीरा देक्खु सरीरा घर आआ
  वित्ता पुत्ता सोअर मित्ता सव माआ ।
काहेलागी बब्बर बोलावसि मुज्झे
  एक्का कित्ती किज्जहि जुत्ती जइ सुज्झे ॥ १६० ॥
[एतदस्थिरं पश्य शरीरं गृहं जाया
  वित्तं पुत्राः सोदरा मित्रं सर्वाणि माया ।
किंनिमित्तं बर्बराकारयसि मां
  एकां कीर्तिं कुरु युक्तां यदि जानासि ॥]

कश्चिद्वयस्यमभिनिविष्टः स्वमित्रमुपदिशति—हे वयस्य, एतदस्थिरं शरीरं पश्य, गृहं भवनं, आया कलत्रं, वित्तं धनं, पुत्रास्तनयाः, सोदरा भ्रातरः, मित्रमित्येतानि सर्वाणि माया । हे बर्बर, किंनिमित्तमाकारयसि माम् । अतः कारणादेकां युक्तां कीर्तिं कुरु यदि युष्मे जानासि ॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽ, ।।, ऽऽ, ।।, ऽऽ, १३×४ = ५२ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'उपद्राधा संप्रति राधा मधुमासे शङ्के सैकेन भवति याता त्रिपुरासे । केलिकुञ्जं शून्यमवेक्ष्यासह रहस्या प्राणत्राणं भाति कथं वा वदतासया: ॥' 'हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णा' इत्यादि रघौ ॥ माया निवृत्ता ॥

अथ तारकछन्दः—

ठइ आइ लहूजुअ पाअ करीजे
  गुरु सल्लजुआ गुरु सल्लजुआ जे ।
पअअन्त हि पाअ गुरुज्जुअ किज्जे
  सहि तारअछन्दह णाम भणिज्जे ॥ १६१ ॥
[स्थापयित्वादौ लघुयुगं पादे कुर्या-
  द्गुरुः शल्ययुगं गुरुः शल्ययुगं यत्र ।
पदान्ते······गुरुयुगं कुर्या-
  त्सखि तारकछन्दो नाम भण्यते ॥]

हे सखि, स्थापयित्वा आदौ लघुद्वयं, ततः पादे यत्र गुरुशल्यौ गुरुः, अथ च लघु-द्वयमित्यर्थः । पुनरपि गुरुशल्यौ, ततोऽपि जे यत्र पदे गुरुशल्यद्वयमुक्तम्, तदेवाग्रे रेय-

[illegible] ॥ [illegible] तारकमिति [illegible] ॥ यथा च [illegible]—'[illegible] [illegible] ॥'

[illegible]—यथा (यथा)—

णवमंजरि लिज्जिअ चूअह गाच्छे
परिफुल्लिअ केसुअणाअण आच्छे ।
जइ एत्थि दिगंतर जाइहि कंता
किअ वम्मह णत्थि कि णत्थि वसंता ॥ १६२ ॥
[नवमञ्जरी गृहीता चूतगुच्छेन
परिफुल्लितं किंशुककाननमच्छम् ।
यदि······दिगन्तरं यास्यति कान्तः
किं मन्मथो नास्ति किं नास्ति वसन्तः ॥]

हे सखि, चूतगुच्छेन नवमञ्जरी गृहीता । किं च (प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्) किंशुककाननमतिसुन्दरं यथा भवति तथा परिफुल्लितम् । यदि तस्मिन्समये कान्तो दिगन्तरं यास्यति तदा किं मन्मथो नास्ति किं वा वसन्त एव नास्ति, इति सखीं प्रति नायिकावचनम् ॥ उद्वणिका यथा—॥, ऽ, ॥, ऽ, ॥, ऽ, ॥, ऽ, ऽ, १३×४ = ५२ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अतिभासुरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते गरलीयतनं [illegible] । तव दुस्तारवियोगपयोधेरहि पारमसौ भविता परमार्थः ॥' तारको निवृत्तः ॥

अथ कन्दच्छन्दः—

धआ तूर हारो पुणो तूर हारेण
गुरू सद्द किज्जे अ एक्का लआरेण ।
कएसा कला कन्दु जम्पिज्ज णाएण
असी होइ चउअग्गला सव्वपाएण ॥ १६३ ॥
[ध्वजस्तूर्यं हारः पुनस्तूर्यं हारः
गुरुः शब्दः क्रियते चैकस्तकारः ।

---

१. 'किजिअ (कृता)' रवि०. २. 'केसुअआवण (किंशुककवनम्)' रवि०. ३. 'वम्मह' रवि०. ४. 'गुरु काहला कण्ण एक्को लआरेण (गुरु, अनन्तरं काहलो लघुः, ततः कर्णो द्विगुरुर्गणः, ततो लकारो लघुरेको यत्रास्ति)' रवि०.

एकविंशतिकलः कन्दो जल्पितो नागेन
अशीतिर्भवति चतुरधिका सर्वपादे[न] ॥]

भो शिष्याः, यत्र प्रथमं ध्वज आदिलघुस्त्रिकलः क्रियते, ततस्तुरगादिगुरुस्त्रिकल, ततो हारो गुरुः, पुनरपि तुरगमादिगुरुस्त्रिकल एव, ततो हारो गुरुः, पुनरपि गुरुरेव, ततः शब्दो लघुः, ततोऽप्येवमेककारस्तगण इत्यर्थः ॥ एवं पदे एकविंशतिः कला यत्र स[?] नागेन पिङ्गलेन कन्द इति छन्दोनाम जल्पितम् । समुदितमात्रासंख्यामाह—सर्वपादे[न] पादचतुष्टये[न] चतुरधिका अशीतिः कला भवन्तीति ॥ भूषणे तु—'ध्वजं चामर मण्डितं गन्धहारेण मृगेन्द्रद्वयं चापि युक्तं समुद्रेण । तदा भाविभोगीन्द्रचञ्चज्जल्पितेन जनानन्दकन्देन वृत्तेन कन्देन ॥'

कन्दमुदाहरति—जहा (यथा)—

ण रे कंस जाणेहि हो एक बालाइ
हउँ देवईपुत्त तो वंसकालाइ ।
तहा गेहु कंसो जणाणन्दकन्देण
जहा हू त्ति दिट्ठो णिआणारिविन्देण ॥ १६४ ॥

[न रे कंस जानीह्यहमेको बाल इति
अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकालः ।
तथा गृहीतः कंसो जनानन्दकन्देन
यथा हत इति दृष्टो निजनारीवृन्देन ॥]

रे कंस, अहं एकः कश्चन बाल इति मा जानीहि । अहं तु देवकीपुत्रस्तव वंशकाल इति श्रुत्वा । जनानन्दकन्देन देवकीनन्दनेन तथा गृहीतः कंसो यथा हत एव दृष्टो निजनारीवृन्देनेति ॥ उट्टवणिका यथा—ıs, sı, s, sı, s, s, ı, ssı, १३×४=५२ ॥ यथा वा[र्णभूषणे]—'हृतं ते मनो नन्दगोपालबालेन नवीनाम्बुदावलीचारुदेहेन । सुधादीधितिसंबाधबिम्बाधरामेन स्फुरद्बर्हशोभालसत्कान्तिपूरेण ॥' कन्दो निवृत्तः ॥

अथ पद्मावलीछन्दः—

चामर पढमहि पाअगणो धुअ
सेह्व चरणगण ठावहि सं जुअ ।
सोलह कलअ पआपअ जाणिअ
पिङ्गल पभणइ पङ्कअवालिअ ॥ १६५ ॥

१. 'सह चरणजुअ ठावह सं जुअ' इति॰.

[मामकः प्रथमं [illegible] गुरुं
[illegible] स्थाने [illegible] पुष्पम् ।
[illegible] पदे पदे [illegible]
[illegible] पद्मावती···· ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रथमं मामको गुरुः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पदे पदे [illegible] पद्मावती छन्दः इति [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
द—'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] पद्मावतीरिति ॥'

पद्मावतीमुदाहरति—यथा (जहा)—

सो जण जणमउ सो गुणमन्तउ
जे कर परउअआर हसन्तउ ।
जो पुण परउआर विरुज्झइ
तासु जणणि किं ण थक्कइ वञ्झइ ॥ १६६ ॥

[स जगति जातः स गुणवा-
न्यः करोति परोपकारं हसन् ।
यः पुनः परोपकारं विरुध्यते
तस्य जननी किं न तिष्ठति वन्ध्या ॥]

स एव जगति जातः, स एव गुणवान्, यः करोति परोपकारं हसनावकाशेन । यः पुनः परोपकारं विरुध्यते तस्य जननी किमिति वन्ध्यैव न तिष्ठति ॥ यथा वा [गीतगोविन्दे]—'शारदविशदनिशामपि निन्दति संप्रति हृदयमिदमनुनिन्दति । मन्मथविशिखभयेन निमीलति माधव तव विरहेण विषीदति ॥' उट्टवणिका यथा— S, IIIII, I, SII, SII, १३×४ = ५२ ॥ पद्मावती निवृत्ता ॥

अथ त्रयोदशाक्षरे प्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ।

तत्र प्रथमं मृगेन्द्रमुखं छन्दः—

भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ॥ १६७ ॥

यत्र नजौ नगणजगणौ, अथ च जरौ जगणरगणौ भवतः, ततो गो गुरुर्भवति तन्मृगेन्द्रमुखं छन्दः ॥

यथा—

> गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्धा
> युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः ।
> क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य
> क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥

उद्दवणिका यथा—III, ISI, III, SIS, S, ११×४ =५२ ॥ मृगेन्द्रमुखं निवृत्तम् ॥

अथ प्रहर्षिणीछन्दः—

> आ(त्र्या)शाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ॥ १६८ ॥

मगणनगणजगणरगणगुरुभिः, आशाभिस्त्रिभिश्च(१) विरतिर्यत्र भवति तत्प्रहर्षिणीछन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

> गोपीनामधरसुधारसस्य पानै-
> रुत्तुङ्गस्तनकलशोपगूहनैश्च ।
> आश्चर्यैः सुरतरसविभ्रमैर्मुरारेः
> संसारे मतिरभवत्प्रहर्षिणीह ॥

उद्दवणिका यथा—SSS, III, ISI, SIS, S, १३×४=५२॥ प्रहर्षिणी निवृत्ता ॥

अथ रुचिराछन्दः—

> जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ॥ १६९ ॥

यत्र जभौ जगणभगणौ, अथ च सजौ सगणजगणौ भवतः, ततो गुरुः, चतुर्भिः, ग्रहैर्नवभिश्च विरामो यत्र तद्रुचिरानामकं छन्द इति ॥

यथा—

> पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी
> परिभ्रमन्व्रजरमणाङ्गनान्तरे ।
> समीरणोच्छलितलतान्तरालगो
> यथा सरस्तरलतमाम्बुभारतः ॥

उद्दवणिका यथा—ISI, SII, IIS, ISI, S, १३×४=५२ ॥ रुचिरा निवृत्ता ॥

१. 'मनजरगाः' इति [illegible] [illegible] 'त्रिभिः' इति [illegible] [illegible].

अथ चण्डी—

नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥ १७० ॥

यत्र नगणद्वयसगणयुगलगुरुभिर्युक्तं भवति तच्चण्डीनामकं वृत्तमिति ॥

यथा—

जयति दितिजरिपुताण्डवलीला-
कुपितकवलकरकालियमौली ।
चरणकमलयुगचापलचण्डी
पदनखरुचिजनिभोगमणिश्रीः ॥

उट्टवणिका यथा—।।।, ।।।, ।।ऽ, ।।ऽ, ऽ, १३×४=५२ ॥ चण्डी निवृत्ता ॥

अथ मञ्जुभाषिणी—

सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥ १७१ ॥

यत्र सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरू भवतः, तन्मञ्जुभाषिणीछन्दः इति ॥
इयमेव सुनन्दिनीति शंभौ ॥

यथा—

अमृतोर्मिशीतलकरेण लालयं-
स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरेः ।
नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी
मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥

उट्टवणिका यथा—।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ, १३×४=५२ ॥ मञ्जुभाषिणी निवृत्ता ॥

अथ चन्द्रिका छन्दः—

ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ॥ १७२ ॥

नगणद्वयतगणयुगलगुरुभिश्चन्द्रिका सप्तषड्विरतियुक्तैर्भवतीति ॥

यथा—

शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते
दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।
विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं
त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥

यथा वा—

'इह दुरधिगमैः किंचिदेवागमैः
सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

अणुमतिविपिनं येन दिव्यापिनं
पुरमिव दर्दे पद्मयोनिः परम् ॥'

इति भारती ॥ कविविदिदमेव 'उत्पलिनी' ॥ उद्वणिका यथा—।।।, ।।।, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ, १३×४=५२ ॥ चन्द्रिका निवृत्ता ॥

अथ कलहंसच्छन्दः—

सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ॥ १७३ ॥

सगणजगणसगणा यत्र सगणगुरू च, स कथितः कलहंसः ॥ पुनश्चिदमेव 'सिंहनादः' इति ॥

यथा—

यमुनाविहारकुतुके कलहंसो
व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः ।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः
प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥

उद्वणिका यथा—।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।।ऽ, ऽ, १३×४=५२ ॥ कलहंसो निवृत्तः ॥

अथ प्रबोधिता छन्दः—

सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ॥ १७४ ॥

सगणजगणसगणाः, अथ च जगौ जगणगुरू यत्र भवतः, तत्प्रबोधिताछन्दः ॥

यथा—

शयिता मृषा चटुलमाननिद्रया
रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी ।
मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना
स्मितमालतान सपदि प्रबोधिता ॥

उद्वणिका यथा—।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ, १३×४=५२ ॥ प्रबोधिता निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोदशाक्षरस्य द्विनवत्युत्तरशतमष्टौ सहस्राणि च भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उक्ताः । शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्यकातरत्नबुद्धितो वा सूचनीया इति ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारे वसन्ततिलका छन्दः—

कण्णो पढ़ उज पढमे जगणो अ बीए
अन्ते गुरुङ्ग सअणो ग अ तच्छ पाए ।
उत्ता वसन्ततिलआ फणिणा उकिट्ठा
छेआ पढन्ति सरसा सुकइन्दविट्ठा ॥ १७५ ॥

[कर्णः पतति यत्र प्रथमो जगणश्च द्वितीयो-
ऽन्ते तुरङ्गः सगणो यश्च तथा पादे ।
उक्ता वसन्ततिलका फणिनोत्कृष्टा
छेकाः पठन्ति सुरसां सुकवीन्द्रदृष्टाम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमो गणः कर्णः पतति, जगणो मध्यगुरुको गणो द्वितीयः, ततस्तुरङ्गः सगणः, पुनश्च सगण एव, तथा पादे य अ यश्च आदिलघुर्यगणश्चेत्यर्थः। एवं यत्र चतुर्दशाक्षरं पदं भवति सा फणिनोत्कृष्टा वसन्ततिलकोक्ता तां छेका विदग्धाः सुरसां सुकवीन्द्रदृष्टां पठन्तीति ॥ कुत्रचिदियमेव सिंहोद्धता ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'कर्णस्फुरत्कनककुण्डलमण्डिता या भावान्विता चरणसंगतनूपुरश्रीः । गन्धान्विता सुरसना वलयावनद्धा कान्ता वसन्ततिलका मुदमातनोति ॥' कान्तापक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥

वसन्ततिलकामुदाहरति—जहा (यथा)—

जे तीए तिक्खचलचक्खुतिहाअदिट्ठा
ते कामचन्दमहुपञ्चममारणिज्जा ।
जेसुं पुणो णिवडिआ सअला वि दिट्ठी
चिट्ठन्ति ते तिलजलञ्जलिदाणजोग्गा ॥ १७६ ॥

[ये तस्यास्तीक्ष्णचलचक्षुस्त्रिभागदृष्टा-
स्ते कामचन्द्रमधुपञ्चममारणीयाः ।
येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टि-
स्तिष्ठन्ति ते तिलजलाञ्जलिदानयोग्याः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसट्टके कर्पूरमञ्जरीवर्णनपरं विदूषकं प्रति राज्ञो वचनमिदम् ॥ ये तस्यास्तीक्ष्णेन चक्षुस्त्रिभागेन कटाक्षेण दृष्टा वीक्षिताः, ते कामचन्द्रमधुपञ्चमैर्मारणीया जाताः, येषु पुनर्निपतिता सकलापि दृष्टिः, ते तु तिलाञ्जलिदानयोग्यास्तिष्ठन्ति, पूर्वमेव मृता इत्यर्थः ॥ उद्दवणिका यथा—ऽऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।।ऽ, ।ऽऽ, १४×४=५६ ॥ यथा वा (मम)—'[illegible] करेण पुरतः स्फुरदम्बुजेन [illegible] कुमुदिनी- [illegible] । [illegible] ॥' वसन्ततिलका निवृत्ता ॥

अथ चक्रपदम्:—

चंदोगअ चरणगण ठविअ सुहो
अंतविहं पुण वि दिअवरजुअलो ।

जं चरमगण पअ पअ मणिओ
चउपअइ मणु फणिवइ भणिओ ॥ १७७ ॥

[संभण चरणगणः पतति गुरुः
सम्भावय पुनरपि द्विजवरयुगलम् ।
यत्र करतलगणः पदे पदे ललित-
चमरं भण फणिपतिर्भणति ॥]

हे मुग्धे, यत्र मुग्धे आदौ चरणगणो भगणो गुर्वादिगणो यत्र पतति, तत्र संस्था-प्य, पुनरपि द्विजवरयुगलं चतुर्लघुकगणद्वयम्, तत्र यत्र करतलं सगणो गुर्वन्तगणो यत्र पदे पदे ललितयर्थं हार., तच्चमरं वृत्तमिति फणिपतिर्भणतीति त्वं संभणेति ॥ भूषणे तु प्रकारान्तरेण लक्षणं लक्षितम्—'कुण्डलकलितनगणमिह सु(?)भगं गन्धकु-सुमसहितशरयुगलम् । चमरगुरुगणविरचितविरति षोडशकलमतिसुललितभनितम् ॥' आदावन्ते च गुरुद्वयम्, मध्ये द्वादशलघुभिः विरचितो वर्णचतुर्दशात्मकः षोडशकलचरणो यत्रेति पर्यवसितोऽर्थः ॥

चमरमुदाहरति—जहा (यथा)—

खंजणजुअलणअणवरउपमा
चारुकणअलइभुअजुअसुसमा ।
फुल्लकमलमुहि गअवरगमणी
कस्स सुकिअफल विहिगडु रमणी ॥ १७८ ॥

[खञ्जनोपमनयनयुगलवरा
चारुकनकलतासुषमभुजयुगा ।
फुल्लकमलमुखी गजवरगमना
कस्य सुकृतफलं विधिघटिता रमणी ॥]

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्खञ्जनोपमनयनयुगलेन वरा उत्कृष्टा चारुकनकलतासुषमाभु-जयुगा । अथ वा—भुजयुगे चारुकनकलतायाः सुषमा यस्याः । अथ च—फुल्लकमल-मुखी गजवरगमना मत्तगजराजगामिनी रमणी विधिना कस्य सुकृतफलं घटिता ॥ उद्व-णिका यथा—ऽ।।, ।।।, ।।।, ।।ऽ, ४×४=१६ ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'सुन्दरि न-मति अलदपदवीपरे देहि नयनयुगमविघ्ननिकुरे । मानमिह न कुरु जलधरसमये किं न भवति हृदयमिदमदये ॥' चमरं निवृत्तम् ॥

अथ चतुर्दशाक्षरप्रस्तारे एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते।
तत्र प्रथमं वासन्ती छन्दः—

मस्तौ मो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ १७९ ॥

मगणतगणनगणमगणगुरुद्वयैः [illegible] वासन्तीछन्दः ॥
यथा—

भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः
श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला।
लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः
कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥'

वासन्तीका यथा—ऽऽऽ, ऽऽ।, ।।।, ऽऽऽ, ऽऽ, १४×४=५६ ॥
[illegible]छन्दः—

मो गो गो नौ यः शालभविरतोपधा ॥ १८० ॥

यत्र पूर्वं [illegible] गुरुद्वयम्, [illegible], अनन्तरं मगणो भवति, तत्र
१४, [illegible] छन्दः ॥
यथा—

'[illegible] येन [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible] यथा—ऽऽऽ, ऽऽ, ।।।, ।।।, ऽऽऽ, १४×४=५६ ॥ [illegible]
[illegible] छन्दः—

[illegible] ॥ १८१ ॥

[illegible] ॥
यथा—

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible], १४×४=५६ ॥ [illegible]

अथ [illegible] छन्दः —

[illegible] ॥ १८२ ॥

[illegible] ॥

यथा —

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] यथा — ।।, ।।, ऽ।, ।।, ।, ऽ, १४×४=५६ ॥ [illegible] निवृत्ता ॥

अथ [illegible] छन्दः —

[illegible] ॥ १८३ ॥

[illegible] ॥

यथा —

[illegible]
[illegible] गोविन्दोऽपि [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] यथा — ऽऽऽ, ।ऽ, ऽऽऽ, ऽ।।, ऽऽ, १४×४=५६ ॥ लीला निवृत्ता ॥

अथ मान्दीमुखी छन्दः —

[illegible] यदि भौ भौ च मान्दीमुखी गौ ॥ १८४ ॥

[illegible] मान्दीमुखी छन्दः ॥

यथा —

सरसतरणकुण्डलमान्दीमुखीयं
[illegible] ।
मुहुरवलोक्यामलितामयास्य किं मे
प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥

उदाहरणे यथा — ।।।, ।।।, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ, ऽ, १४×४=५६ ॥ मान्दीमुखी निवृत्ता ॥

अथातः प्रस्तारगत्या चतुर्दशाक्षरस्य [illegible] षोडशसहस्राणि च

भेदानाम् । तेषु कियन्तो भेदाः प्रदर्शिताः । शेषभेदाः सुधीभिराकरतः स्वमत्या वा प्रस्तारं स्वयमूहनीया इति दिक् ॥

अथ पञ्चदशाक्षरप्रस्तारे भ्रमरावली छन्दो लक्ष्यते—

कर पञ्च पसिद्ध विलद्धवररअणं
पभणन्ति मणोहर छन्दवरं रअणम् ।
गुरु पञ्च दहा लहु एरिसिअं रइअं
भमरावलि छन्द पसिद्ध किअं ठइअम् ॥ १८५ ॥

[करैः पञ्चभिः प्रसिद्धं विलब्धवररचनं
प्रभणन्ति मनोहरं छन्दोवरं रत्नम् ।
गुरवः पञ्च दश लघव एतादृशं रचितं
भ्रमरावली छन्दः प्रसिद्धं कृत्वा रचितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र करैः पञ्चभिः सगणैर्गुर्वन्तगणैर्विशेषेण लब्धं वरं रचनं यत्र तत् मनोहरं छन्दस्सु [उत्तमं] रत्नमाचार्याः प्रभणन्ति । अथ च—यत्र गुरवः पञ्च, लघवो दश, तदेतादृशं छन्दो भ्रमरावलीति रचितं पिङ्गलेन प्रसिद्धं कृत्वा स्थापितम् । इत्यन्तनैराचार्यैरिति ॥ वाणीभूषणे तु—"भुजसंगतशङ्खयुगा वलयाकलिता करयुग्मधुरन्धरी रसना रुचिरा । कनकद्युतनूपुरचारुतरा जयति भ्रमरावलिका भुजगाधिपतुल्लेखिका" इति द्वितीयोऽर्थः स्पष्टः ॥

भ्रमरावलीमुदाहरति—जहा (यथा)—

तुअ देव दुरित्तगणाहरणा चरणा
जइ पावउ चन्दकलाभरणा सरणा ।
परिपूरउ तेज्जिअ लोम मणा भवणा
सुह दे मह सोअविणासमणा रमणा ॥ १८६ ॥

[तव देव दुरितगणहरणधरणी (?)
यदि प्राप्नोमि चन्द्रकलाभरण शरणम् ।
परिपूरयामि त्यक्त्वा लोभे मनो भवनं
सुखं देहि मह्यं शोकविनाशमना रमण ॥]

१. 'तुअ देव—' इति पठित्वा 'तव देव दुरितगणहरणौ चरणौ यदि प्राप्नोमि । च-न्द्रकलाभरणौ शरणौ ।' 'चन्द्रकलाभरणौ' इत्यनेन भगवन् [illegible] एतादृशौ चरणौ परिपूरयामि' इति [illegible].

[illegible] इति [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible], इति [illegible] [illegible] [illegible] (?) [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] यथा—११२, ११५, ११८, ११९, १२१, १२४-२८ ॥ [illegible] [illegible] ॥

अथ [illegible]:—

कण्णा दिज्जा सल्ला अन्ते ण्णेउर हारा [illegible]
    पञ्चासद्दा हारा णआसुण्णा छन्दा केशीआ ।
सीसा सब्बा पाए सब्बा बीहरुआ जिआअना
    छन्दा बिज्जे बिज्जा जिज्जे सूणी णाआ कठउअना ॥ १८७ ॥

[कर्णो दीयेते अन्ते नूपुरं हारो स्थाप्यते
    पञ्चदश हाराः [illegible] छन्दो ज्ञायताम् ।
त्रिंशन्मात्राः पादे [illegible] शोभिताः [illegible]
    छन्दः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥]

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] छन्दः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—'[illegible] [illegible] [illegible]' इति ॥

[illegible]—अह (यथा)—

मत्ता जोहा बेंडू बीहा भग्गाभग्गी गव्वीआ
    वीसालत्तासम्बाणणा गहा भहा ढव्वीआ ।
हत्थीजुहा सज्जा हुआ पाए भूमी कम्पन्ता
    भेरी ढेही ढोढो वज्जी सव्वा सूरा जम्पन्ता ॥ १८८ ॥

१. 'दत्ता' इति पाठः रवि०. २. 'आलीआ' रवि०. ३. 'णालीआ' रवि०. ४. 'कम्पन्ता' रवि०. ५. 'जो जोहा (योधा योद्धारः)' रवि०.

[मत्ता योधा वर्धितकोपा अहमहमिकया गर्विता
रोषारक्तसर्वगात्राः शल्यं मत्वा उत्थापिताः।
हस्तियूथानि सज्जीभूतानि पादैर्भूमिः कम्पिता
गृहाण देहि त्यज प्रतीक्षस्व सर्वे शूरा जल्पन्ति ॥]

कश्चिद्बन्दी कस्यचिन्नृपतेः संग्राममुपवर्णयति—यत्र योधा मत्ता वर्धितकोपाः सन्तोऽत एव वीररसावेशेन मत्ताः, अप्पाअप्पी अहमहमिकया गर्विताः साहंकारा जाताः। कीदृशाः। रोषेणारक्तसर्वगात्राः, तदनन्तरं तादृशसंग्रामे शल्यं मत्वाथायुधविशेषा उत्थापिताः। अथ च—हस्तियूथानि गजसमूहाः सज्जीभूतानि। अत एव संचरच्चतुरङ्गपादेन भूमिः कम्पिता। किं च तादृशसंकुलीभूतसमरसीमनि सर्वे शूराः शूरान्तरं प्रति 'गृहाण, देहि, त्यज, प्रतीक्षस्व' इत्यादि संग्रामसंपादकं वचनं जल्पन्ति—इति॥ यथा वा—'पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षोणीचक्रे रामोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्धं दोलाखेलः। मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो भद्रं देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः संतन्वीभिः॥' उट्टवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽऽ, ऽ, १५×४=६०॥ यथा वा—'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सीः [कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत्। क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राप्तात्तस्माद्धान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्तव्या॥]' इति ज्यौतिषिकाणां कालपरिमाणसूचकमुदाहरणमिति॥ सारङ्गिका निवृत्ता॥

अथ चामरच्छन्दः—

चामरस्स वीस मत्त तीणि मत्त अग्गला
अट्ठ हार सत्त सार ठाइ ठाइ णिम्मला।
आइअन्तहारसार कामिणी मुणिज्जिए
अक्खरा दहाइ पञ्च पिङ्गले भणिज्जिए॥ १८९॥

[चामरस्य विंशतिर्मात्रा तिस्रो मात्रा अधिकाः
अष्ट हाराः सप्त साराः स्थाने स्थाने निर्मलाः।
आद्यन्तयोर्हारसाराणि कामिनि ज्ञायन्ते
अक्षराणि पञ्चदश पिङ्गलेन भण्यते॥]

हे कामिनि, चामरस्य छन्दसस्त्र्यधिका विंशतिस्त्रयोविंशतिर्मात्राः पदे भवन्ति। तत्राष्टौ हारा गुरवः, सारा लघवस्ते च सप्त, स्थाने स्थाने निर्मला दृश्यन्ते यत्रेति विषयः। नियमान्तरमाह—आइअन्तहारसार आद्यन्तयोर्हारो गुरुः सारो यत्रैवंरूपाणि पञ्चदशाक्षराणि पदे ज्ञायन्ते, तत्पिङ्गलेन नागराजेन चामरमिति छन्दो भण्यत इति फे-

[illegible]

[illegible] (छाया)—

[illegible]

[illegible] ॥ १९० ॥

[illegible]

[illegible] ॥]

[illegible]

अथ निशिपालछन्दः—

हार धरु तिण्णि सगण हिंण्णि परि णिस्सणा

पंच गुरु दुगुण लहु अन्त कुरु रगणा ।

णाअ भणइ [illegible]

पिंगल [illegible] भण छन्द णिसिपालआ ॥ १९१ ॥

[हारं धारय त्रयः सगणा अनया परिपाट्या त्रयो गणाः

पञ्च गुरवो द्विगुणा लघवोऽन्ते कुरु रगणम् ।

---

१. [illegible] । २. [illegible] इति छाया [illegible] । ३. 'हार धरु (हारः [illegible])' [illegible] । ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible]

अत्र(?) सखि चन्द्रमुखि विंशतिर्लघुमालका
कविवरः सर्पो भणति छन्दो निशिपालकम् ॥]

हे सखि, पूर्वं हारं गुरुं धारय ततस्त्रयः शराः। लघुत्रयमित्यर्थः। ठिण्णि परि भगण परिपाल्या त्रयो गणा गुर्वादि त्रिकलाः। पञ्चकला इत्यर्थः। अन्ते पञ्च[गण]कलमव-यावसाने रगणं मध्यलघुकं पञ्चकलमेव गणं कुरु ॥ तत्राक्षरनियममाह—अत्र छन्दसि पञ्च गुरवः, पञ्च द्विगुणा [दश] लघवः। पदे पतन्तीति शेषः। मात्रानियममाह—हे चन्द्रमुखि, एतत् निशिपालनाम्नि वृत्ते विंशतिर्लघुमालाः (कलाः), तदेतन्निशिपालकं छन्दः कविषु वरो महाकवीन्द्रसर्पः पिङ्गलो भणतीति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'तालशररज्जुपररत्नवरसुन्दरं भावयुततालगतमन्त्रकृतचामरम्। इन्दुमतिनागपतिहृदयकृतमंगमं वृत्तनिशिपालमयि ताक्षि हृदयंगमम् ॥'

निशिपालमुदाहरति—जहा (यथा)—

जुज्झ भड भूमि पल उट्ठि पुण लग्गिआ
सग्गमण खग्ग हण कोइ णहि भग्गिआ।
बीर सर तिक्खपर कण्ण गुण अप्पिआ
इत्थ तह जोह दह पाअ सह कप्पिआ ॥ १९२ ॥

[युद्धे भटा भूमौ पतन्ति उत्थाय पुनर्लगन्ति
स्वर्गमना[:] खड्गेन हन्ति कोऽपि नहि पलायितः।
वीरैः शरास्तीक्ष्णफल्याः कर्णे गुणमर्पिताः
इत्थं तथा योधा दश पादेन सह कल्पिताः ॥]

कश्चिद्वन्दी समरमुपवर्णयति—युद्धे समरे भटा योधा भूमौ पतन्ति, उत्थाय पुनर्लगन्ति च। अभ्यमित्रमिति [शेषः]। ततश्च तादृशमहावीराहवे सकलोऽपि वीरवर्गः स्वर्गमनाः सम्मुखं खड्गेनैव धारातीर्थतया हन्ति। अतश्च न कोऽपि हि पलायितः। अतश्च वीरैस्तीक्ष्णफल्याः शरा बाणाः कर्णे गुणे कृत्वा कर्णान्ताकृष्टशिञ्जिनीके कार्मुके निवेशिताः। योजिता इत्यर्थः। इत्थं बाणपातेनैव तथा दश योधा दशसंख्याकाः सुभटाः पादेन चरणेन सह कप्पिआ कल्पिताः। खण्डशः कृता इत्यर्थः ॥ मात्रागणिका यथा—ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ।ऽ, १५×४=६० ॥ यथा वा(णीभूषणे)—'चन्द्रमुखि ...मुखि काचि म... ...रामि के यामि मम ... मदनानले। ...क... ...मामिह ... ...॥' निशिपालो निवृत्तः ॥

१. 'जुज्झ भडि' [illegible]. २. 'दप्पे तह जोह दह पाये सह कप्पिआ (दर्पेण तत्र योधा दश पादेन सह कल्पिताः)' [illegible]. ३. 'स्वर्गमनस खड्गेन हन्ति' इति पाठः [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १० [illegible] ॥

([illegible])

[illegible]

कहि पुण [illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ १०४ ॥

(क्व पुनिमाः [illegible]

[illegible] ।

वहति दक्षो दक्षिणो [illegible]

[illegible] ॥)

[illegible] —है सखि, क्व पुनिमा [illegible] इति । [illegible] वहति दक्षो दक्षिणो [illegible]

अत्र(!) सखि चन्द्रमुखि विंशतिर्लघुमालका

कविवरः सर्पो भणति छन्दो निशिपालकम् ॥]

हे सखि, पूर्वं हारं गुरु धारय ततस्त्रयः शराः। लघुत्रयमित्यर्थः। हिण्णि परि अन्तरा परिपाट्या त्रयो गणा गुर्वादि त्रिकलाः। पञ्चकला इत्यर्थः। अन्ते पञ्च[गण]कलगणपर्यवसाने रगणं मध्यलघुकं पञ्चकलमेव गणं कुरु॥ तत्राक्षरनियममाह—अत्र छन्दसि पञ्च गुरवः, पञ्च द्विगुणा [दश] लघवः। परे पतन्तीति शेषः। मात्रानियममाह—हे चन्द्रमुखि, एतत् निशिपालनाम्नि वृत्ते विंशतिर्लघुमालाः (कलाः), तदेतन्निशिपालाख्यं छन्दः कविषु वरो महाकवीन्द्रसर्पः पिङ्गलो भणतीति॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'तालशररज्जुधररत्नवरसुन्दरं भावयुततालगतमन्त्यकृतचामरम्। शङ्खमनिनाथपतिहृदयकृतसंगमं वृत्तनिशिपालमयिताक्षि हृदयंगमम्॥'

निशिपालमुदाहरति—जहा (यथा)—

जुज्झ भड भूमि पल उट्ठि पुण लग्गिआ

सग्गमण खग्ग हण कोइ णहि भग्गिआ।

वीर सर तिक्खपर कण्ण गुण अप्पिआ

इत्थ तह जोह दह पाअ सह कप्पिआ॥ १९२॥

[युद्धे भटा भूमौ पतन्ति उत्थाय पुनर्लगन्ति

स्वर्गमना[:] खड्गेन हन्ति कोऽपि नहि पलायितः।

वीरैः शरास्तीक्ष्णफलाः कर्णे गुणमर्पिताः

इत्थं तथा योधा दश पादेन सह कर्तिताः॥]

कश्चिद्वन्दी समरमुपवर्णयति—युद्धे समरे भटा योधा भूमौ पतन्ति, उत्थाय पुनर्लगन्ति च। अन्यमित्रमिति [शेषः]। ततश्च तादृशमहावीरादने सकलोऽपि वीरवर्गः स्वर्गमनाः समभिमुखं खड्गेनैव धारातीर्थाशया हन्ति। अतश्च न कोऽपि हि पलायितः। अथच वीरैस्तीक्ष्णफलाः शरा बाणाः कर्णे गुणं कृत्वा कर्णान्ताकृष्टशिञ्जिनीकं कार्मुकं विधायार्पिताः। मोक्षिता इत्यर्थः। इत्थं बाणपातनेनैव तथा दश योधा दशसंख्याकाः सुभटाः पादेन चरणेन सह कप्पिआ कर्तिताः। खण्डशः कृता इत्यर्थः॥ उट्टवणिका यथा—ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।।।, ऽ।ऽ, १५×४=६०॥ यथा वा[णीभूषणे]—'चन्द्रमुखि जीवमुपि याति म-लयानिले याति मम चित्तमिव याति मदनानले। तापकरकामशरशल्यवरकीलितं मानमिह यस्य नहि कोऽप्यतिशीलितम्॥' निशिपालो निवृत्तः॥

---

१. 'पुण उट्ठि' ख॰. २. 'पत्ते तह जोह दह पाते सह कप्पिआ (पतितं तत्र योधा दश ततः सर्वं कल्पिता.)' ख॰. ३. 'स्वर्गगमनाः खड्गेन घ्नन्ति' इति छाया ख॰.

अथ मनोहंसं छन्दः—

जिह आइ हत्थ णरेन्दविण्णवि दिज्जिआ
गुरु एक काहलवेवि तवइ किज्जिआ ।
गुरु ठाइ गन्ध अ हार अन्तहि थप्पिआ
मणहंस छन्द पसिद्ध पिङ्गलजप्पिआ ॥ १९३ ॥

[यत्रादौ हस्तो नरेन्द्रद्वयं दीयते
गुरुरेकः काहलद्वयं तदनन्तरं क्रियते
गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च हारोऽन्ते स्थाप्यते
मनोहंसं छन्दः प्रसिद्धं पिङ्गलजल्पितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ हस्तः सगणो गुर्वन्तगणः, ततो नरेन्द्रद्वयं जगणद्वयं दीयते, अनन्तरमेको गुरुः । तवइ तदनन्तरम् । काहलवेवि काहलद्वयं लघुद्वयं क्रियते, ततो गुरुं स्थापयित्वा गन्धं च लघुमपि स्थापयित्वेत्यर्थः । तथा—अन्ते यत्र हारो गुरुः स्थाप्यते तन्मनोहंसमिति प्रसिद्धं छन्दः पिङ्गलेन जल्पितमिति जानीत ॥ वाणीभूषणे तु—'सगणं विधाय पयोधरद्वयसुन्दरं भगणं ततो विनिधाय चामरतोमरम् । मनहंसक-समिदं च पञ्चदशाक्षरं भणितं भुजंगमनायकेन मनोहरम् ॥'

मनोहंसमुदाहरति—जहा (यथा)—

जहि फुल्ल केसुअसोअचम्पअवज्जुला
सहआरकेसरगन्धलुद्धउ भम्मला ।
वह दक्खदक्खिण वाउ माणहभञ्जणा
महुमास आविअ लोअलोअणरञ्जणा ॥ १९४ ॥

[यत्र पुष्पिताः किंशुकाशोकचम्पकवञ्जुलाः
सहकारकेसरगन्धलुब्धा भ्रमराः ।
वहति दक्षो दक्षिणो वायुर्मानभञ्जनो
मधुमास आगतो लोकलोचनरञ्जनः ॥]

कामिद्वसन्तमुपवर्णयन्ती प्रोषितपतिका निजसखीमाह—हे सखि, यत्र पुष्पिताः किंशुका अशोकाश्चम्पका वञ्जुलाश्च । वसन्ते पुष्पिता इति । किंच—सहकारकेसरगन्ध-लुब्धा भ्रमराः । वर्तन्त इति शेषः । अथ च—वहति दक्षो दक्षिणो वातः मानानां भञ्जनः, अतश्च मधुमासो वसन्तः समागतो लोकलोचनरञ्जनः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'मधुम-त्तकुलकुञ्जकूजितकोकिले मधुमत्तचञ्चलचञ्चरीककुलाकुले । समयेऽत्र धीरसमीरकम्पि-

समानने किमु गन्धि मासमनोरमेण विभिद्यते ॥' उद्वणिका यथा—॥ऽ, ।ऽ, ।ऽ, ।
॥, ऽ, ।, ऽ, १५×८=६० ॥ मनोहंसो निवृत्तः ॥

अथ मालिनी छन्दः—

पढम रसमहिअं मालिणी णाम वुत्तं
परमविअपसिद्धं वीअ ठा मोणिबद्धम् ।
सरगुरुजुअगन्धं अन्त कण्णाणिबद्धं
भणइ सरसछन्दं चित्तमज्झे णिहित्तम् ॥ १९५ ॥

[प्रथमं रसमहितं मालिनी नाम वृत्तं
परमविकप्रसिद्धं द्वितीयस्थाने मनिबद्धम् ।
शरगुरुयुतगन्धमन्तकर्णनिबद्धं
भणति सरसच्छन्दश्चित्तमध्ये निहितम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं परमविकप्रसिद्धं परमो द्विलघ्वात्मको गणस्तादृशैस्त्रिभिः प-
दैः प्रसिद्धम्, रससहितं शृङ्गारादिरससहितं मालिनीति नाम तद्वृत्तं सरसम् । अत एव
चित्तमध्ये निहितं छन्दः फणीन्द्रो भणतीति । कीदृशम् । वीअ ठा मोणिबद्धं परमविका-
नन्तरं यद्द्वितीयस्थानं तत्र मोनिबद्धं मगणेन गुरुत्रयात्मकेन गणेन निबद्धम् । पुनः
शरो लघुः, ततो गुरुयुतं ततोऽपि गन्धो लघुः तस्याप्यन्ते कर्णेन द्विगुर्वात्मकेन गणेन
नितरां बद्धं संयुक्तमित्यर्थः ॥ भूषणे तु—प्रकारान्तरेण लक्षितम्—'द्विजकुसुमसुरूपा
कर्णताटङ्कयुक्ता कनककलयहारैर्मण्डिता युक्तशङ्खा । सुललितरसनाशी नूपुरश्रीमनेना ह-
रति रसिकचित्तं मालिनी कामिनीव ॥' कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ नगणद्वयमगणयगण-
युग्मयुक्तं वसुस्वरकृतविरामं मालिनी वृत्तमिति फलितोऽर्थः ॥ अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—
'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इत्युक्तमिति ॥

मालिनीमुदाहरति—जहा (यथा)—

वहइ मलअवाआ हन्त कम्पन्त काआ
हणइ सवणरन्धा कोइलालाववन्धा ।
सुणिअ दह दिसेसुं भिङ्गझंकारभारा
हणइ हणइ हंजे चण्डचण्डालमारा ॥ १९६ ॥

[वहति मलयवातो हन्त कम्पतो काया
हन्ति श्रवणरन्ध्रं कोकिलालापबन्धः ।
श्रूयन्ते दशदिशासु भृङ्गझंकारभारा
हन्ति हन्ति हञ्जे चण्डचाण्डालमारः ॥]

कश्चिद्वियोगिविप्रलब्धिका सखीमाह—हे हले मीनसखि सन्दीपने । 'हले हण्डे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरनिर्देशात् । मलयवातो दक्षिणानिलो वहति । अत एव हन्त इति खेदे । कम्पन्ते गात्राणि । अथच कोकिलालापबन्धः श्रवणरन्ध्रे हन्ति पिकपञ्चमस्वरप्रबन्धः कर्णरन्ध्रे भिनत्तीत्यर्थः । किंच दशसु दिक्षु भ्रमरझङ्कारभारः धूपन्ते । अत एव आतपतप्तखण्डोऽधिकठोराशयखण्डाल इव मारो मारात्मकः कामी हन्ति हन्ति । मारमिति शेषः । अत्र हन्तीति वीप्सया निर्दयत्वमेतस्य मदनस्य सूचितमिति भावः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'नयनविगलदश्रुस्रोतसा क्रुष्यमाणे नवकिसलयतल्पे हन्त सुप्ता मृगाक्षी । प्रबलमदनबाधालोलदोर्वल्लिरेषा विरहजलधिपारं गन्तुमभ्यस्यतीव ॥' उद्वणिका यथा—।, ।।, ।।, ऽऽऽ, ।, ऽऽ, ।, ऽऽ, १५×४=६० ॥मालिनी निवृत्ता ॥

अथ शरभच्छन्दः—

मणिअ सुपिअगण रसजुअसहिओ
तह विहु करअल पअ पअ लहिओ ।
चउचउकलगण पैअ पअ सुहिओ
सरह सुपिअ गणफणिवइकहिओ ॥ १९७ ॥

[भणितः सुप्रियगणो रसयुगसहितः
तथा द्वौ करतलं पदे पदे लब्धम् ।
चतुश्चतुष्कलगणाः पदे पदे सुहिताः
शरभं सुप्रियाः फणिगणपतिकथितम् ॥]

भोः सुप्रियाः सुतरां प्रियाः शिष्याः, प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् फणिगणानां पतिना-(ना) पिङ्गलेन कथितं तच्छरभाख्यं छन्दः । कीदृशम् । यत्र सुप्रियगणो लघुद्वयात्मको गणो रसयुगेन लघुद्वयेन सहितः पूर्वं भणितः पठितः, तथा—विहु द्वौ सुप्रियगणौ रसयुगेनैव सहितौ कार्यौ, ततः करतलं सगणः पदे पदे प्रतिपदं लब्धः । यत्र चैवं प्रकारेण पदे पदे चतुश्चतुष्कला गणाः सुतरां हिताः, तादृशं वृत्तं शरभनामकमिति ॥ भूषणेऽपि—'द्विजवरत्रि(?)तयकलितमिह सगणं कलय शरभमविरतिरतिकरणम् । फविवरमकलहृदयहरण फणिवरनायकविहरणम् ॥'

शरभमुदाहरति—जहा (यथा)—

तरलकमलदलसरिसउणअणा
सरअसमअससिसुसरिसवअणा ।

१. 'पअ पअ मुणिओ । सरह सुपिअ गण फणिवइभणिओ (प्रतिपदं ज्ञाताः । शरभं सुप्रियं गणाः फणिपतिभणितम्)' इति०.

मअगलकरिवरसअलसगमणा
कैम सुकिअफलउ विहिगदु रमणी ॥ १९८ ॥
[तरलकमलदलसदृशनयना
शरत्समयशशिसुसदृशवदना ।
मदकलकरिवरसालसगमना
किं तत्सुकृतफलं...............रमणी ॥]

कश्चित्कामुकः कामपि कामिनीमुपवर्णयति—तरलकमलदलसदृशनयना शरत्समयशशिसुसदृशवदना मदकलकरिवरमालसगमना इयं रमणी येन सुकृतफलेन पुण्यपुञ्जेन लब्धा किं तत्सुकृतफलमिति न जानीमहे । इति वितर्कालंकारः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अमलकमलदलरुचिरनयनो जलनिधिमधिफणिपतिफणशयनः । दनुजविजयसुरतिनतिमुदितो हरिरपहरतु दुरिततातिमुदितः ॥' उद्दवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ऽ, १५×४=६० ॥ इदमेव मन्यान्तरे शशिकलेति नामान्तरेणोक्तम् । शशिकलापि रस ६ नव ९ रचितविरतिश्चेत्, तदा स्रगिति नामान्तरं लभते । तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—'स्रगियमपि च रसनवरचितयतिः' इति । यथा—'अपि सहचरि रुचिरतरगुणमयी मदभिवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवसति लसदनुपमरसा सुमुखि मुरितदनुजदलनहृदये ॥' उद्दवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ६ ॥, ॥, ॥, ॥, ऽ९, १५×४=६० ॥ इयमेव च यदा वसु ८ मुनि ७ यतिः, तदा मणिगुणनिकर इति संज्ञान्तरं लभते । तदुक्तं तत्रैव —'वसु ८ मुनि ७ यतिरिति मणिगुणनिकरः' ॥ यथा—'नरकरिपुरवतु निखिलसुरगतिरमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥' उद्दवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ८ ॥, ॥, ॥, ऽ७, १५×४=६० ॥ एतौ च यतिकृतौ शरभभेदौ प्रकृतप्रस्तारसंख्यायामेवावगन्तव्याविति ॥ शरभो निवृत्तः ॥

अत्रास्मिन्नेव प्रस्तारे कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते ॥ तत्र प्रथमं विपिनतिलकं छन्दः—

विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ॥ १९९ ॥

नगणसगणनगणरगणयुगलैर्विपिनतिलकं वृत्तं भवेदिति ॥

यथा—

'विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे
मधुकनमदैर्मधुकरैः क्वणद्भिर्वृतम् ।

---

१. 'क मणपु किम फले विदि किदु रमणी (क मनसि कृत्वा तदाटफले विविदिशा रमणी)' ख०.

मलयमरुता रचितलास्यमालोक्य-
व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥'

उट्टवणिका यथा—III, IIS, III, SIS, SIS, १५×४=६० ॥ विपिनतिलकं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रलेखा छन्दः—

म्रौ मो यौ चेद्रवेर्णां समाप्तैश्चन्द्रलेखा ॥ २०० ॥

यदि प्रथमं म्रौ मगणरगणौ भवतः, ततो मो मगणः, ततश्च यौ यगणौ भवेतां सप्ताष्टैकैश्च भवेत्, तदा चन्द्रलेखा तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

'विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी
म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ।
राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा
चिन्तार्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥'

उट्टवणिका यथा—SSS, SIS, SSS, ISS, ISS, १५×४=६० ॥ चन्द्रलेखा निवृत्ता ॥

अथ चित्रं छन्दः—

चित्रानाम छन्दश्चित्रं चेन्मगणो मा यकारौ ॥ २०१ ॥

तच्चित्रानामकं चित्रं नाम यत्र त्रयो मा मगणत्रयं यकारौ यगणद्वयं च यत्र भवेत्तच्चित्रनामकं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

'गोपालीलीलालोल पल्लवकालिन्दीतीरकान्ते
खेलन्मुक्ताहारप्रेमालापूर्णचित्रा ।
कंसारातेर्मूर्तिः मग्ना हृदि क्रीडन्तीयं
कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वा स्याच्चिन्तने तस्य जाने ॥

उट्टवणिका यथा—SSS, SSS, SSS, ISS, ISS, १५×४=६० ॥ [illegible]
[illegible] १३०८८ भेदा ।
[illegible]
[illegible] ॥

अथ [illegible]—

[illegible]
[illegible] ।

पलन्त हार चारु लीह भन्न जत्थ गट्टुण
पसिद्ध ए णराउ जम्पु गन्धबन्धुभट्टुण ॥ २०२ ॥
[नरेन्द्रो यत्र सर्वतः सुवर्णौ द्वौ च दृश्येते
पदातिः पञ्चमस्थाने गन्धबन्धुर्विराजति ।
पतितो हारभारः सर्वोऽन्ते यत्र वर्णो
प्रसिद्धमेतन्नाराचं जल्पति गन्धबन्धुभट्टकः ॥]

भोः शिष्याः, यत्र नरेन्द्रो जगणो गुरुमध्यमो गणः सर्वत्र स्थितो वर्तते। तत्र च सुवर्णौ रगणो लघुमध्यमो गणः द्वौ सुवर्णौ। द्वौ गणौ इत्येवं नान्य इति नियमः। प-ञ्चमस्थाने पदातिर्गुरुमध्यो जगण एव। ग्रामगमे प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् पञ्चम-स्थाने नायको देय इत्यर्थः। तदन्ते गणान्तरनियमार्थम्। रगणश्च पञ्चकलत्वादिति भावः। एवं गणपञ्चकेन पञ्चदशाक्षराणि, तदन्ते हारो गुरु यत्र स्यात्तथा भाग्भूतोऽन्ते यत्र प-तितो वर्तते। एतत्प्रसिद्धं नाराचनामकम्। कलाधरासः सविंशतयः पदे यत्र व्यव-स्थितचतुर्विंशतिकलात्मकमिदं छन्दः फणीन्द्रो जल्पति ॥ तत्र लघुगुरुनियममाह—ग-न्धबन्धुभट्टए गन्धबन्धकयोर्लघुगुर्वोः क्रमेणाष्टक यथेति। तथा च—अनेनैवाष्टाक्षरप्रस्तार-प्रस्तावेऽभिधीयमाने प्रमाणिकाछन्दोलक्षणे—'लहूगुरू णिरन्तरा पमाणि अट्ठ अक्खरा। पमाणि दूण किज्जए णराउ सो भणिज्जए ॥' इत्युक्तम्। तदत्र सिंहावलोकनन्यायेन संग-मनीयमिति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'ध्वजेन नायकेन कुण्डलेन वह्निभूमि पयोधरेण वीणया शरेण पक्षिणाङ्कितम्। नराचवृत्तमत्र षोडशाक्षरं समीरितं मनोविमुग्ध-लीहितं फणीन्द्रपन्नगोदितम् ॥' इदमेव ग्रन्थान्तरे पञ्चचामरमिति नामान्तरम्। अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—'प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्' इत्युक्तम् ॥

नराचमुदाहरति— जहा (यथा)—

चलन्त जोह सत्तुलोह रैण्णकम्मअग्गरा
किवाणवाणसल्लभल्लचावचक्कमुग्गरा ।
पँहारघोरमारुधाररग्गवग्गपण्डिआ
पअट्ठ ओट्ठ दँन्त दट्ठ तेण सेणमण्डिआ ॥ २०३ ॥

१. 'एक (एको)' रवि०. २. 'बन्धु (बन्धवो)' रवि०. ३. 'कम्मअग्गरा (... दक्षाः)' रवि०. ४. 'पहार धारे मार मार रगवग्गा (प्रहार ... खड्गेन ... रक्तवर्णपण्डिताः)' रवि०. ५. 'कन्त दन्ते (प्रदष्ट ओष्ठेन ... । तैः ... ण्डिता)' रवि०.

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] यथा — [illegible] यथा — [illegible]

मिनि वृत्तवरम् । नीलमिदं फणिनायकगायकमंलपितं पण्डितमण्डलिकासुखदं इति कर्णगतम् ॥'

नीलमुदाहरति—जहा (यथा)—

सज्जिअ जोह विवड्ढिअकोह चलाउ धणू
पक्खरु वाह चमूणरणाह फुलन्ततणू ।
पत्ति चलन्त करे धरि कुन्त सुखग्गकरा
कण्णणरेन्द सुसज्जि चलन्त चलन्ति धरा ॥ २०५ ॥

[सज्जिता योधा विवर्धितक्रोधाश्चालयन्ति धनुः
संनद्धो वाहश्चमूनरनाथः स्फुरत्तनुः ।
पत्तयश्चलन्ति करे धृत्वा कुन्तान्सुखड्गकराः
कर्णनरेन्द्रे सुसज्जीभूय चलति चलन्ति धराः ॥]

कश्चित्कविः कर्णनरपतिप्रयाणमुपवर्णयति—विवर्धितक्रोधा योधाः सुभटाः सज्जिताः संनद्धाः सन्तः क्षिपन्ति धनुः । अथ च—वाहोऽपि पक्खरु संनद्ध इत्यर्थः । ततश्च स्फुरत्तनुर्वीररसावेशात् । एवं चमूनरनाथोऽपि चलितः । अनन्तरं च सुखड्गकराः करे कुन्तान्धृत्वा पत्तयोऽपि चलन्ति । एवं सुतरां सज्जीभूय कर्णनरेन्द्रे चलति सति धराः पर्वता अपि चलन्ति । पर्वतानां क्षोभोऽभूदिति भावः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'सुन्दरि सुन्दरिपौ नतिशालिनि किं कुरुषे मानिनि मानिनि काममिदं हृदयं पचसे । हारिणि हारिणि ते हृदये निहितो दयितो भाविनि भाविनिवारिमनोऽस्य चिराय यतः ॥' उट्टवणिका यथा—ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ, १६×४=६४ ॥ नीलो निवृत्तः ॥

अथ चञ्चलाछन्दः—

दिज्जिआ सुवण्ण आइ एक तो पओहराइँ
ह्णिणरूअ पञ्च वेङ्कसव्वलो मणोहराइँ ।
अन्त दिज्ज गन्धवण्ण अक्खराइ सोलहाइँ
चञ्चला विणिम्मिआ फणिन्दु एहु दुल्लहाइँ ॥ २०६ ॥

[दीयते सुवर्ण आदावेकस्ततः पयोधर
एवंरूपाणि पञ्च वक्रसर्वैर्मनोहरा ।

१. 'प्रस्तवाहनः' इति॰. दि॰ २. 'पक्खधणू (प्रकृष्टधनुषः)' इति॰ दि॰. ३. 'सुखग्गिअकिन्द (सुखङ्गिकरान्दे)' इति॰. ४. 'एणरूअ' इति॰. ५. 'चञ्चलरा' इति ग्रामार्गे॰. 'पञ्चवक्क सव्वओ मणोहराइं (पञ्च वक्रा सर्वतोमनोहरा)' इति इति॰.

अन्ये देवो गगनगोऽद्यापि पीडया

पवनेन शिथिलितो धर्मिष्ठैर्दुर्लभम् ॥]

टी० शिखर°, यथाह गुरवो यस्मै स्वर्गगामी गतो दीयते । सो गत.—एक: मही॰ दे ब्रह्मो गुरुगामी गन: [शिथिलश्च एव पुनः सत्यैव एव गुरुवंशदीपकानन्तं स्वर्ग-स्थगमनवीक्ष्य गता देवा: । एवं (एष) ब्रह्मा गुरुः गतो, यो स्वगत निर्धनोऽपि कर्णदेयेनव्ययम् । अन्यो गगनचकाले गतो स्पृष्टो द्रष्टुं (दीयते) । यत्र पाल-ऽपि देवस्य गतः सा पर्वाकेन बहला शिथिलिता । नोत्तरत्रिदुर्लभ यथान्यमिधानं री तिथानीवेति ॥ कर्णामृत्ये तु यथानान्नोदितम्—'दुर्दिनान्तहिताक्रमेदहानाय-' बादराजेन यादि धृतिना पुरुषेन । वजिनापि गुर्दैवेन पवनेन्द्रपिहतेन गगनस्य शिलरत्नेऽम्बरे पुरस्तेन ॥' समानिकाचरदयेन चक्रेऽपि कर्तिशेऽयं ॥ मन्यान्तरे स्वप्तकीर्ति कामान्तरम् ॥ अतएव छन्दोमञ्जर्याम्—'चित्रमङ्गलिरेव समानिकापदद्वयं युक्तम् ॥

पखमङ्गलचक्रि—जहा (यथा)—

कण्णपत्थ हुकु लुकु सूर बाणसंहएण

पाव जाहु ताहु लागु अन्धआरसंचएण ।

एत्थ पत्थ सट्टिबाणकण्णपूरिछड्डुएण

पेक्खिअ कण्ण कित्ति धण्ण धाण सव्व कट्टिएण ॥२०७॥

[कर्णपार्थौ रथयुतौ लीनः सूरो बाणसंपातेन

प्रहारो (क्षतं) यस्य कस्यापि लग्नोऽन्धकारसंचयेन ।

अत्र पार्थेन षष्टिबाणाः कर्णं पूरयित्वा त्यक्ताः

प्रेक्ष्य कर्णेन कीर्तिधन्येन बाणाः सर्वे कर्तिताः ॥]

कण्णपत्थ इति. कर्णार्जुनयोर्युद्धमुपवर्णयति—उभावपि कर्णपार्थौ सङ्ग्रामभूमावेकदा हुकु रवेण युक्तौ आगतावित्यर्थः । अस्मिन्नवसरे सूर्यो दिनकरोऽपि बाणसंपातेन लुकु लीनः बा-णजालाच्छादितो भूदित्यर्थः । अत एवान्धकारसंचयेन शब्दवेधित्वात्तयोर्यस्य कस्यापि घात. प्रहारो लग्नः । एवमत्र व्यतिकरेऽनयोर्मध्ये पार्थोऽर्जुनस्तेन कण्णपूरि आकर्णं पूर-यित्वा षष्टिर्बाणास्त्यक्ताः । अनन्तरं पतत्तस्तान्बाणान्प्रेक्ष्य । प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् । धन्या कीर्तिर्यस्येतिविग्रहेण कीर्त्या धन्यस्तेन वा, कर्णेन राधेयेन ते सर्वे बाणाः कर्तिताः खण्डशः कृता इत्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'आलि यादि महुकुम्भज्जितानिला-लिलेन भारताममानिरासिराजिसीरणाननेन । सोमितस्थलस्थितेन संगता पद्मजेन

१. 'मण्डिता' भूषणपुस्तकस्यपाठः.

यथा—

'दुर्जयदनुजश्रेणीदुर्भेद्याहततयाकिता
यदुजनारिघनाता याता सापरापरिगमम् ।
दीव्यति दिविजमाला हीरं नन्दनविपिने
गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भारिपुः ॥'

उद्गीतिका यथा—ऽ।।, ।।ऽ, ऽऽऽ, ऽऽ।, ।।।, ऽ, १६४४=६४ ॥ [illegible]
अथ मदनललितामाह—

म्भौ मो भौ गो मदनललिता वेदैः षड्भिः ॥ २१२ ॥

[illegible] मगणभगणौ । [illegible] नगणः, ततो भौ भगणनगणौ [illegible]
[illegible] षड्भिः [illegible]
यथा—

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible] यथा—ऽऽऽ, ऽ।, ।।।, ऽऽऽ, ।।।, ऽ, १६४४=६४ ॥ [illegible]
[illegible] —

[illegible] ॥ २१३ ॥

[illegible] ॥
[illegible] —

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible]
[illegible] —

[illegible] ॥ २१४ ॥

[illegible]

यथा—

'भुजाश्लेषः मुग्धे चन्दनपङ्काङ्कपुनो
सुधापादन्यासप्रकटितनुलाकोटिनादः ।
स्मितं वक्त्रेऽवस्मादृशि पटुकटाक्षोर्मिलीला
हरी जीयाद्दीक्षामवरचयितं वल्लवीनाम् ॥'

उद्दवणिका यथा—।ऽऽ, ऽऽऽ, ।।।, ।।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ, १६×४=६४ ॥ प्रस्तारशिखरिणी निवृत्ता

अथ गरुडरुतं छन्दः—

गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा गुरुदा ॥ २१५ ॥

यदा नजौ नगणजगणौ भवतः, ततो भजतगाः भगणजगणतगणगुरवः स्युः, गरुडरुतं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

'अमरसमूहमानसमुदे पयोदध्वनि-
र्गरुडरुतं सुराभिभुजगेन्द्रसंत्रासने ।
धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः
स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥'

उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽ।, ऽ।।, ।ऽ।, ऽऽ।, ऽ, १६×४=६४ ॥ गरुडरुतं निवृत्तम्

अथ प्रस्तारान्त्यभेदमचलधृतिवृत्तमभिधीयते—

द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिति ॥ २१६ ॥

यत्र द्विगुणिता वसुलघवः षोडशापि वर्णा लघवोऽर्थाद्भवन्ति, तदचलधृतिरिति भवतीति लघ्वन्तेन नगणपञ्चकेनेति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

'तरणिदुहितृतटललितरतरवमति-
रमरमुनिजनमुखविहितधृतिरिह ।
मुररिपुरभिनवजलधररुचितनु-
रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु ॥'

उद्दवणिका यथा—।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।, १६×४=६४ ॥ अचलधृतिर्निवृत्ता अत्रापि प्रस्तारगत्या षोडशाक्षरस्य पञ्चषष्टिसहस्राणि पञ्च शतानि षट्त्रिंशदुत्तराणि ६५५३६ भेदाः, तेषु कियन्तो भेदा लक्षिताः । शेषभेदास्तीक्ष्णमतिभिराकरान्निरीक्ष्य वा प्रस्तार्य लक्षणीया इति दिक् ॥

अथ सप्तदशाक्षरप्रस्तारे पृथ्वीछन्दः—

पओहर मुह ट्ठिआ तह अ हत्थ एक्को दिआ
पुणो वि तह संठिआ तह अ गन्ध सज्जोकिआ।
पलन्ति वलआजुआ विमलसद्द हारा उणो
चउक्कलअ वीसआ पुहविणाम छन्दो मुणो ॥ २१७ ॥
[पयोधरो मुखे स्थितस्ततश्च हस्त एको दत्तः
पुनरपि तथा संस्थितौ तथा च गन्धः सज्जीकृतः।
पतति वलययुगं विमलशब्दो हारः पुनः
चतस्रः कलाश्च विंशतिः पृथिवीनाम छन्दो ज्ञेयम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र पयोधरो जगणो मुखे स्थितः, तत एकः सगणः, पुनरपि तथैव जगणसगणावेव तयोरग्रे स्थिताविन्यर्थः। तथा च गन्धो लघुः सज्जीकृतः, ततो गुरुद्वन्द्वं, ततो विमलोऽतिविशदः शब्दोऽतिलघुर्भवति, ततो हारो गुरुः। पदे च चतस्रः कलाः। अथ च विंशतिः कलाः संभूय चतुर्विंशतिः। यत्र वसुभिर्महैश्च जातविश्रामे पृथ्वीनामकं छन्दो भवतीति मुणउ ज्ञेयमित्यर्थः। तथा च—जसद्वयसगणलघुगुरुभिः कृतनवकृतयतिः पृथिवीति फलितोऽर्थः। तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'पयोधरयुगा स्फुरत्कनकयुग्मताटङ्किनी सुवर्णरुचिरकङ्कणा ललितमाल्यमञ्जुपुरा। सुगन्धरुचिरा लसद्वलयकम्बुकण्ठा भुजंगपतिवर्णिता हरति हन्त पृथ्वी मनः ॥' कर्णपर्यायस्तान्पूर्वगस्य गुरुद्वयात्मको गणो गृह्यते ॥

पृथ्वीमुदाहरति—जहा (यथा)—

झणज्झणिअभूसणं रणरणन्तकाञ्चीगुणं
महामसुहसङ्गमं अगुरुधूमधूपुज्जलम्।
जलन्तमणिदीविअं मअणकेलिलीलासरं
णिसासुहमणोहरं सुरअमन्दिरं रेहइ ॥ २१८ ॥
[झणझणितभूषणं रणरणत्काञ्चीगुणं
महाप्रसुरतसङ्गमगुरुधूमधूपोज्ज्वलम्।
ज्वलन्मणिदीपितं मदनकेलिलीलागारं
निशासुखमनोहरं सुरतमन्दिरं राजते ॥]

१. 'कंठ' इति.

कथितवाद्भिः कल्याणगण[पुण्य]पुञ्जस्य विलासिनो मदनविनोदसदनमुपवर्णयति—पुत्रतिमहितमेनादर्शं मन्दिरं देहं शोभन इत्यर्थः । कीदृशम् । क्षणज्झणितमित्यनुकरणम् । तादृशं भूषणं यत्र । पुनः रणरणायितनूपुरसा तादृशः काञ्चीगुणो मेखलाकलापो यत्र तत्तथा । पुनः सहासं मुखपङ्कजं यत्र । पुनः मदनकेलिलीलासरः श्रमापहारकत्वात् । कंदर्पकेलिमीलनोपयत्नामित्यर्थः सरः इति व्याख्येयम् । पुनः निशासुख-मनोहरं रजनीजनितालिङ्गननिधुवनानन्दपुलकजातान्मदनाबेन परममनोहरमिति सहृदयवेद्यः पन्था इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'क्षताधरतटी घनश्वसितमङ्गरागव्ययो दृशोरपि च शोणिमा भवति कारणादन्यतः । इदं तव परिशिलानिपूतनगमव्ययम् पुंसो यदिदमात्म दृशि पार्थयन्ते गते ॥' उद्दवणिका यथा—ISI, IIS, ISI, IIS, ISS, I, S, १७×४=६८ ॥ पृथ्वी निवृत्ता ॥

अथ मालाधरच्छन्दः—

पढम दिअ विप्पआ तहवि भूअइ थप्पिआ
　चरणगण तीअओ तह अ भूअइ दीअओ ।
चमरजुअअग्गला विमलगन्ध हारुज्जला
　भणइ फणिणाहरा मुणहु छन्द मालाहरा ॥ २१९ ॥

[प्रथमं दीयते विप्रस्तथापि भूपतिः स्थाप्यते
　चरणगणस्तृतीयस्तथा च भूपतिर्दीयते ।
चामरयुगाधिको विमलगन्धो हारोज्ज्वलो
　भणति फणिपतिर्जानीत छन्दो मालाधरम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं दीयते विप्रश्चतुर्लघ्वात्मको गणः, तथापि भूपतिर्मध्यगुरुः स्थाप्यते, तत्पश्चात् चरणगणस्तृतीयः, तथा भूपतिर्जगणो दीयते, तत्पश्चाच्चामरयुगेनाधिको विमलगन्धो लघुः, ततो हारो गुरुरेव तत्परिज्ञानहेतु पादान्ते यत्र अवतिष्ठते इति फणिपतिर्भणति जानीत तदिदं छन्दो मालाधरम् ॥ वाणीभूषणे तु लक्षणमुक्तम्—'द्विजवरगणादिको गुरुयुगं भवति भिन्नवर्णैः मात्रासमैः चतुर्भिः । गुरुपदद्वयान्तगं चरणतः समनन्तरं मनसि गुरुलघुपदैः मालाधरः ॥'

मालाधरमुदाहरति—यथा (यथा) —

वहइ मलअानिला विरहिचेउसोसावणा
　कुणइ पिक पञ्चमा विअसु केसुआ वणा ।

१. 'कथितवद्भिः (कथितवन्तः)' इति०. २. 'दस' (दश) इति०.

तरुण तरुपल्लवा मेहुर माहवीवल्लिआ
वितर सहि णेत्तआ समअमाहवा पत्तआ ॥ २२० ॥

[वहति मलयानिलो विरहिचेतःसंतापनः
कूजति पिकः पञ्चमं विकसितं फुल्लकिंशुकं वनम्।
तरुणास्तरुपल्लवा मधुरा माधवीवल्लिका
वितर सखि नेत्रं माधवसमयः प्राप्तः ॥]

काचिद्दूती कान्तानुनयमनुरुन्धती नायिकामाह—मलयानिलो दक्षिणानिलो वहति। कीदृशः। विरहिणां चेतः संतापयन्ति तादृशः संतापनः। किंच पिकोऽपि पञ्चमं कूजति। प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्। फुल्लकिंशुकं वनं विकसितं नवपलाशं वनमपि विकसितम्। तरूणां पल्लवा अपि तरुणा नवीना जाताः। माधवी वासन्ती मल्लिका मधुरातिमनोहराभूत्। अतो हे सखि, नेत्रं वितर, अस्मिन्प्राणनाथे यतो माधवसमयोऽयं प्राप्त इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'क्वचिदपि वयस्यया सह विनोदमातन्वती कतिपयकथारसैर्नयति वासरीयां रुजम्। सुभग तव कामिनी समधिगम्य सा यामिनीमनुभवति यामिनी मदनवेदनामन्ततः ॥' उद्दवणिका यथा—।।।।, ।ऽ।, ऽ।।, ।ऽ।, ऽऽ, ।ऽ, १७×४=६८॥ मालाधरो निवृत्तः ॥

अथ सप्तदशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते। तत्र प्रथमं शिखरिणी छन्दः—[वाणीभूषणे]—

'ध्वजः कर्णौ हारी द्विजवरगणस्थो रसयुतः
समुद्रो रत्नं च प्रभवति यदा सप्तदशभिः।
भुजंगेन्द्रोद्दिष्टा विबुधहृदयाह्लादजननी
रसै रुद्रैर्यस्या विरतिरिह सैषा शिखरिणी ॥'

यगणमगणनगणसगणभगणलघुगुरुभी रसै रुद्रैश्च कृतयतिः शिखरिणीति फलितोऽर्थः॥ तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति ॥

यथा—

'निविष्टायाः कोपाद्गुरुसदसि पङ्केरुहदृशः
पदोपान्ते छायामुपनयति मूर्ध्नः प्रणयिनि।
तया चक्षुर्लीलाकमलरजसा दूषितमिति
द्रुतं मुक्ता मुक्ताफलपरिणता बाष्पकणिकाः ॥'

---

१. 'पेङ्खिआ' टि०. २. 'मउलु (मुकुलिता)' टि०.

यथा वा—

'करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी द्रक्ष्यति शिशो-
विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति प्रस्योद्गोपानुचितनिभृतालापजनितं
स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्धनधरः ॥'

उद्दवणिका यथा—।SS, SSS, ।।।, ।।S, S।।, ।, S, १७×४=६८ ॥ शिखरिणी निवृत्ता ॥

अथ मन्दाक्रान्ता छन्दः—

'मन्दाक्रान्ता हरति हृदयं कर्णताटङ्कयुग्मा
मध्यद्भावा करतलल्सत्कङ्कणा शङ्खयुक्ता ।
हारोत्कृष्टा ललितवलया पायसूपुराभ्यां
विभ्राजन्ती सकलहृदयाह्लादिनी कामिनीव ॥'

कामिनीपक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु गणभेदेनोक्तम्—'मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ गौ ययुग्मम् ।' यत्र मो मगणः, ततो भनौ भगणनगणौ भवतः, ततो गौ गुरुद्वयं ययुग्मं यगणद्वयं च यत्र भवति, अम्बुधयश्चत्वारः, रसा: षट्, नगाः सप्त, एतेषु च विश्रामो यस्यां सा मन्दाक्रान्ता तन्नामकं वृत्तमिति ॥

यथा—

'कर्णाभ्यर्णे हितमवहिता वर्णयन्त्यक्षिरेण
द्रागरयन्तो हृदि कलुषितामानने शोणिमानम् ।
यान्तो भूमिं नयनपयसां बिन्दवो मानवत्याः
पादाम्भोजप्रणतमधुना कान्तमुत्थापयन्ती ॥'

उद्दवणिका यथा—SS, SS, ।।।, ।।S, S, ।, S, S, ।, S, S, १७×४=६८ ॥ मन्दाक्रान्ता निवृत्ता ॥

अथ हरिणी छन्दः—

द्विजवरमुखी भाग्यद्भूता पाकुण्डलकर्णिका
कलितवलया हारोत्कृष्टा पयोधरभूषिता ।
कनककटकनाराचैर्युक्ता लसद्वरनूपुरा
हरति हरिणी केषां चित्तं न पीवरिकाभुजा ॥ २२१ ॥

योषापसेऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां गणभेदेनोक्तम्—'नसमरसलगैः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता'। नगणसगणमगणरगणसगणलघुगुरुभिः षड्भिर्वेदैश्चतुर्भिर्हयैः सप्तभिर्यतिर्यस्याः हरिणी तन्नामकं वृत्तमित्यर्थः ॥

यथा—

'सुरभिरजनी याता भुवः कृशो भविता शशी
परभृतयुवा मूको भावी विरंस्यति षट्पदः ।
कुसुमविशिखः संहर्ता स्वं धनुः पतिरेष्यति
प्रियसखि परावृत्ते न स्याद्गतं मम जीवितम् ॥'

उद्वणिका यथा—III, IS, S, SS, S, ISI, I, SII.

यथा वा—

'व्यथित न विधिर्नेत्रं नीरत्रा ध्रुवं हरिणीगणा-
ञ्जनमृगदृशां संरोहस्योल्लसत्तपनप्रियम् ।
यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
व्यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षो विलोलविलोचनम् ॥'

यथा वा—'अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे' इत्यादि रघौ ॥ हरिणी निवृत्ता ॥

अथ वंशपत्रपतितं छन्दः—

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ २२२ ॥

यत्र दिक्षु दशसु मुनिषु सप्तसु च विरामः, तथा भरनभनलगैः भगणरगणनगणभगणनगणलघुगुरुभिः वंशपत्रपतिताख्यं छन्दो भवति ॥

यथा—

'[illegible]
पश्य मुकुन्द [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥'

[illegible] वंशपत्रपतितं निवृत्तम् ॥

अथ नर्दटकं छन्दः—

यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ॥ २२३ ॥

यदि प्रथमं नजौ नगणजगणौ भवतः, ततो भगणजगणजगणलघवः, अथ च गुरुर्भवति यत्र तन्नर्दटकं छन्दः ॥

यथा—

'व्रजवनितावसन्तलतिकाविलसन्मधुपं
मधुमथनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।
विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती मुदितेन हृदा
रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥'

उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽ।, ऽ।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ।, ऽ, १७×४=६८॥ यथा वा भागवते दशमस्कन्धे—'जय जय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणाम्' इत्यादि ॥ नर्दटकं निवृत्तम् ॥

अथ कोकिलकं छन्दः—

हयऋतुसागरैर्विरचितं वद कोकिलकम् ॥ २२४ ॥

हयाः सप्त, ऋतवः षट्, सागराश्चत्वारः, तैर्विरतियुक्तमिदमेव कोकिलकमिति वृत्तं वदेति । अत्र च विश्रामकृतो भेदः, गणास्त एवेति विवेकः ॥

यथा—

'लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं
मधुसमयागमे सरसि केलिभिरुल्लसितम् ।
अतिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं
ननु कलयामि तं सखि सदा हृदि नन्दसुतम् ॥'

उद्दवणिका सैव, यतिकृत एव भेदः ॥ कोकिलकं निवृत्तम् ॥

अथ हारिणी छन्दः—

वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत्सदा हारिणी ॥ २२५ ॥

यदि प्रथमं वेदैः, तत ऋतुभिः, तदनन्तरमश्वैर्यतिः, अथ च—मभनमयला म गणभगणनगणमगणयगणलघवः, ततश्चेद्गो गुरुर्भवति, तदा हारिणी छन्दो भवतीति ॥

यथा—

'यस्या नित्यं श्रुतितुलवल्ये श्रीशालिनी लोचने
रागः स्वीयोऽधरकिसलये प्राकारसाङ्गनम् ।

गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छदा
सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥'

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽ॥, ।।।, ऽऽऽ, ॥ऽ, ।, ऽ, १७×४=६८॥ हारिणी निवृत्ता ॥

अथ भाराक्रान्ता छन्दः—

भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ॥ २२६ ॥

यत्र मगणभगणनगणरगणसगणलघवः, अथ च गुरुर्यत्र, श्रुतिषड्हयैर्विरतिश्च यत्र तद्भाराक्रान्ताच्छन्दः ॥

यथा—

'भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणा-
त्कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति ।
इत्थं शृण्वन्नयति जलदस्वनाकुलवल्लवी
संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं गुरुं विलोक्य हरिः ॥'

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽ॥, ।।।, ऽऽऽ, ऽ॥, ।, ऽ, १७×४=६८॥ भारा-क्रान्ता निवृत्ता ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या सप्तदशाक्षरस्यैक लक्षमेकत्रिंशत्सहस्राणि द्विसप्ततिश्च १३१०७२ भेदाः । तेषु कियन्तो भेदा उक्ताः शेषभेदाः सुधीभिः प्रस्तार्योकरादुदाहर्तव्याः । इत्यल-मतिविस्तरेण ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तारे मञ्जीराछन्दः—

कुन्तीपुत्ता तिण्णा दिण्णउ मन्था संठवि एक्का पाए
हारा हत्था दुण्णा कङ्कणु गन्धा संठवि जुग्गा जाए ।
चारी हारा भव्वाकाराउ पाआअन्तहि सज्जीआए
सप्पाराआ सुद्धाकाअउ जम्पे पिङ्गल मञ्जीरा ए ॥ २२७ ॥

[कुन्तीपुत्रास्त्रयो दीयन्ते मस्तके संस्थापयैकं पादे
हारं हस्तं द्विगुणः कङ्कणो गन्धे युग्मं संस्थाप्यते यत्र ।
चत्वारो हारा भव्याकाराः पादान्ते सज्जीकृताः
सर्पराजः शुद्धकायो जल्पति पिङ्गलो मञ्जीरैतत् ॥

भोः शिष्याः, यत्र मन्था मस्तके । आद्यावित्यर्थः । तत्र त्रयः कुन्तीपुत्राः कर्णा गुरु-द्वयात्मका गणा दीयन्ते द्वयर्थः । तत्र पादे एकं हारं गुरुं ततो हस्तः सगणः, तदन्ते द्विगुणः कङ्कणं द्विगुणः [illegible] गुरुद्वयम्, ततो गन्धयुग्मं लघुद्वयं संस्थाप्यते, यत्र पादान्ते भव्याकाराश्चत्वारो [illegible] जाता यत्र, एतन्मञ्जीरानामकं छन्दः शु-

देशाः रसराजः पिङ्गलो जल्पतीति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्— [illegible] वर्णे कुण्डयुतां हारयुगं ददाति कुर्यात्ततश्च धारं कुरु सन्मञ्जीरयु[illegible] पुष्पम् । कृत्वा दाते पुन्तीपुत्रसमेतं वै गुरुयुग्मे दत्वा मञ्जीरा सा नागाधीशो [illegible] राजति मिश्र वदे ॥

मञ्जीरामुदाहरति—जहा (यथा)—

गज्जे मेहा णीलाकारउ सद्दे मोरउ उच्चारावा
 ठामा ठामा विज्जू रेहउ पिङ्गा देहउ किज्जे हारा ।
फुल्ला णीवा घोंले भम्मरु दक्खा मारुअ वीअन्ताए
 हंजो हंजो काहे किज्जउ आऊ पाउस कीलै ताए ॥ २१[illegible]

[गर्जन्ति मेघा नीलाकाराः शब्दायन्ते मयूरा उच्चारावाः
 स्थाने स्थाने विद्युद्राजते पिङ्गदेहा क्रियन्ते हाराः ।
फुल्ला नीपा गुञ्जन्ति भ्रमरा दक्षो मारुतो वाति
 हञ्जे हञ्जे किं क्रियते आगता प्रावृट् क्रीड तावत् ॥]

[illegible]—हे सखि, नीलाकारा मेघा गर्जन्ति । [illegible] मयूराः शब्दं कुर्वन्ति [illegible] । स्थाने स्थाने पिङ्गदेहा विद्यु[illegible] हारा इव क्रियन्ते । [illegible] नीपा. कदम्बाः फुल्ला. । भ्रमरा मधुपानलोभेन गुञ्जन्ति [illegible] दक्षो मारुतो वाति । [illegible] हञ्जे नीचे सखि किं क्रियते आगता प्रावृट् [illegible] अतः क्रीड तावत् । [illegible] यथा भवति [illegible] [illegible] भाव ॥ यथा वा (वाणीभूषणे)—'[illegible]' [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
SS, SS, SS, S, IIS, S, S, I, I, S, S, S, S, [illegible] ॥ [illegible]

अथ क्रीडाचन्द्रम्—

[illegible] णच्चा [illegible] होवेइ [illegible]
 [illegible] अट्ठ [illegible] दण्डा [illegible] ।
[illegible] पिङ्गलगुण्णा [illegible] होइ [illegible]
 [illegible] ॥२[illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]
४. [illegible]

[यत्रेन्द्रासनमेको गणः स भवति पादे पादे
दशाष्टवर्णाः सुखयन्ति दण्डाः स्थाने स्थाने ।
दश त्रिगुणिता यत्र सर्वा भवन्ति मात्राः सुपादे
फणीन्द्रो भणति क्रीडाचन्द्रछन्दो निबद्धं यत् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रेन्द्रासनमादिलघुः पञ्चकलो गणोऽर्थाद्यगणः स एवैकः पादे पादे भवति षड्भिर्यगणैः पाद इत्यर्थः । पादे चाष्टादश वर्णाः सुखयन्ति । दण्डा लघवः स्थाने स्थाने भवन्ति । यत्र मात्राश्च दश त्रिगुणितास्त्रिंशत् पदे भवन्ति तन्मात्राभिर्निबद्धं क्रीडाचन्द्र इति छन्दः फणीन्द्रः पिङ्गलो भणतीति शिव ॥ भूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'ध्वजं चामरं गन्धकर्णौ रसः कुण्डलं तोमरं च तथा तालतालङ्कपर्णानि शेषे गुरुद्वन्द्वमत्र । तदा क्रीडया निर्मितं वृत्तमेतद्भुजङ्गाधिराजः कविश्रेणिविस्मापकं सर्वलोकप्रियं स जगाद ॥'

क्रीडाचन्द्रमुदाहरति—जहा (यथा)—

जहाँ भूत वेताल णचन्त गावन्त खाए कबन्धा
सिआफारफेक्कारहक्का चलन्ती फुले कण्णरन्धा ।
कआ टुट्ट फुट्टेइ मन्था कबन्धा णचन्ता हसन्ता
तहाँ वीर हम्मीर संगाममज्झ तुलन्ता जुलन्ता ॥ २१० ॥

[यत्र भूता वेताला नृत्यन्ति गायन्ति खादन्ति कबन्धा-
ञ्शिवास्फारफेत्काराश्चाश्चलन्ति स्फुटन्ति कर्णरन्ध्राणि ।
कायस्त्रुटति स्फुटति मस्तकं कबन्धा नृत्यन्ति हसन्ति
तत्र वीरहम्मीरः संग्राममध्ये त्वरितं युक्तः ॥]

[illegible]

अथ चर्चरी छन्दः—

आइ रगण हत्थ काहल ताल दिज्जहु मज्झआ
सद्द हार पलन्त बिण्णवि सव्वलोअविबुज्झिआ ।
वे वि काहल हार पूरहु सङ्ख कङ्कण सोहणा
णाअराअ भणन्त सुन्दरि चच्चरी मणमोहणा ॥ २२१ ॥

[आदौ रगणो हस्तः काहलस्तालो दातव्यो मध्ये
शब्दो हारः पततो द्वावेव सर्वलोकविबुद्धाम् ।
द्वावेव काहलौ हारं पूरय शङ्खः कङ्कणः शोभनः
नागराजो भणति सुन्दरि चर्चरी मनोमोहनाम् ॥]

हे सुन्दरि, यत्रादौ रगणो मध्यलघुको गणो भवति, ततो हस्तः सगणः, ततः काहलो लघुः, तदनन्तरं आदिगुरुस्त्रिकलो मध्ये तालो दातव्यः, तदनन्तरं शब्दो लघुः, ततो हारो गुरुः, ततो द्विरपि द्वावेव शब्दहारौ पततः, ततो वे वि द्वावेव काहलौ लघू, ततो हारं गुरुं पूरय । तदनन्तरं शङ्खो लघुः, ततः शोभनः कङ्कणो गुरुरेव एव तादृशेनैव विबुद्धा [illegible] मनोमोहनो [illegible] चर्चरीनामकं छन्दो नागराजः पिङ्गलो भणतीति शेषः ॥ भूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'[illegible] [illegible] । [illegible] चर्चरी [illegible] ॥' तदनन्तरमेवोदाहरणं ॥

चर्चरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

पाअ णेउर झंझणक्कइ हंसगद्दसुसोहणा
थोरथोरथणग्ग णच्चइ मोत्तिदाम मणोहरा ।
वामदाहिण धार धावइ तिक्खचक्खुकडक्खआ
काहि पुत्तिस गेहमण्डणि एह सुन्दरि पेक्खआ ॥ २२२ ॥

[पादे नूपुरं झणझणायते हंसशब्दसुशोभने
स्थूलस्थूलस्तनाग्रे नृत्यति मौक्तिकदाम मनोहरम् ।
वामदक्षिणधाराम् (इव) धावति तीक्ष्णचक्षुःकटाक्ष
काय पुरुषस्य गृहमण्डनेयं सुन्दरी प्रेक्षक ।]

[illegible]—[illegible] नूपुरं [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

यते । कीदृशम् । हंसशब्दवत्सुशोभनम् । यस्याश्चेत्तस्याः स्तोकस्तोकयोरभिनवोदित-तयोः स्तनयोरग्रे मनोहरं मुक्तादाम नृत्यति । अपि च वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्बाण इव धावति तीक्ष्णश्चक्षुःकटाक्षो यस्याः सेयमेवंविधा सुन्दरी कस्य सुकृतिनः पुरुषस्य गेहं मण्डयतीति तादृशीति प्रेक्षस्व तावदिति तद्रूपमुपवर्णयन्तं वयस्यं प्रति कस्यचिद्वचनमिति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'कोकिला कलकूजितं न शृणोषि सम्प्रति सादरं मन्यसे तिमिरापहारिसुधाकरं न सुधाकरम् । दूरमुज्झसि भूषणं विकलासि चन्दनमारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुखायते ॥' उद्दवणिका यथा—ऽ।ऽ, ॥ऽ, ।, ऽ।, ।, ऽ, ।, ऽ, ॥, ऽ, ।, ऽ, १८×४=७२ ॥ यथा वा मार्कण्डेयभाषितचन्द्रशेखराष्टके—'रत्नसानुशरासनं रजताद्रिशृङ्गनिकेतनं शिञ्जिनीकृतपन्नगेश्वरमच्युतानलसायकम् । क्षिप्रदग्धपुरत्रयं त्रिदशालयै(?)रभिवन्दितं चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥' चर्चरी निवृत्ता ॥

अथाष्टादशाक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते । तत्र प्रथमं कुसुमितलतावेल्लिताछन्दः—

स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ॥ २३३ ॥

यत्र भूतैः पञ्चभिः, ऋतुभिः षड्भिः, अश्वैः सप्तभिश्च विश्रामो भवति । अथ च म्तौ मगणतगणौ, अथ च नयौ नगणयगणौ, अनन्तरं यौ केवलौ यगणावेव भवतः । षड्भिर्गणैरष्टादश वर्णाः पदे पतन्ति यत्र तत्कुसुमितलतावेल्लितानामकं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवाहिभिर्दाक्षिणात्यै-
वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् ।
भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितैर्लास्यलक्ष्मीं
तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ॥

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽऽ।, ॥।, ।ऽऽ, ।ऽऽ, ।ऽऽ, १८×४=७२॥ यथा वा—'गौडं पिष्टान्नं दधि सक्तुसारं निर्जले मद्यमम्लम्' इत्यादि वाग्भटचिकित्साग्रन्थे ॥ कुसुमितलतावेल्लिता निवृत्ता ॥

अथ नन्दनछन्दः—

नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ॥ २३४ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणरगणाः रेफेण रगणेन सहितैरेतैः षड्भिर्गणैः, अथ च शिवैरेकादशभिः, तथो हयैः सप्तभिः, विश्रामो यत्र तन्नन्दनमिति छन्दो भवतीति ॥

यथा—

तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं
मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् ।

मुरहरचिरचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं
क्षितितलनन्दनं भज सखे सुखाय वृन्दावनम् ॥

उद्दवणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SIS, SIS, १८×४=७२॥ यथा वा—'भरत धनेश्वरस्य शुचिः कः समेतमायोधनम्' इति भट्टिकाव्ये ॥ नन्दनं निवृत्तम् ॥

अथ नाराचछन्दः—

१६ ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ॥ २३८॥

भोः शिष्याः, द्वादशाक्षरप्रस्तारे नान्तगणद्वयगणचतुष्टयाभ्यां सृष्टम्, अथ च दिनकरतनयाश्रयं छान्दसीया नाराचमित्याचक्षते ॥ षोडशाक्षरप्रस्तारे नराच., अत्र तु नाराचः, इत्यनयोर्भेदः ॥

यथा—

दिनकरतनयातटीकानने चारुसंचारिणी
श्रवणनिकटकृष्टेषणेक्षणा कृष्ण राधा त्वयि ।
ननु विकिरति नेत्रनाराचमेनामितश्छेदनं
तदिह मदनविषमोक्रान्तचित्ता विधत्स्व द्रुतम् ॥

उद्दवणिका यथा—III, III, SIS, SIS, SIS, SIS, १८×४=७२ ॥ यथा वा—'रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्' इत्यादि रघौ ॥ नाराचो निवृत्तः ॥

अथ चित्रलेखाछन्दः—

मन्दाक्रान्तान्ते यदि गुरुयुगलं चित्रलेखा ॥ २३९ ॥

भोः शिष्याः, सप्तदशाक्षरप्रस्तारे मभ(न)तगैर्मन्दाक्रान्ताछन्दसि यत्र चरणयुगले अर्थाद् गुरुद्वयस्थाने । (यस्याः) एवंविध अष्टौ वर्णाः । तथा च गुरुद्वयस्याद्यन्तौ च्युतविधौ दातव्यः । तेन मगुरुणन्तरा अन्ततःस्थितगणा चेत्स्यात्, तदा किल चित्रलेखा कीर्तिता । एवं च—मगणभगणनगणतगणत्रयैर्भवति(४)रस(७)मुनि(७)विरतिविशिष्टा चित्रलेखेति फलितोऽर्थः ॥

यथा—

वाद्ये ऽमुष्मिन्नपि मृगदृशां तारनृत्यं ददासी-
दाकृष्टेऽङ्गं व्रजयुवतिगणा वेधसा सा व्यधायि ।
गीतालापे रसपुरुषमिमं पार्श्वरेखानुबन्ध
प्रीतं तस्याः मदनमुखमभूच्चित्रलेखानुभावात् ॥

उद्दवणिका यथा—SSS, SII, III, ISS, ISS, ISS, १८×४=७२ ॥ चित्रलेखा निवृत्ता ॥

अथ शार्दूललितं छन्दः—

म: सो ज: सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललितम् ॥ २३७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मगणः, ततः सगणः, ततो जगणः, ततः सतसाः सगणतगणसगणा भवन्ति। दिनेशैर्द्वादशभिः, ऋतुभिः षड्भिश्च विरतिर्यत्र तच्छार्दूलललितं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

कृत्वा यंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम्।
संतोषं परमं च देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं
श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥

उद्दवणिका यथा—SSS, IIS, ISI, IIS, SSI, IIS, १८×४=७२ ॥ शार्दूलललितं निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्याष्टादशाक्षरस्य लक्षद्वयं द्वाषष्टिसहस्राणि चतुश्चत्वारिंशदुत्तरं च शतं २६२१४४ भेदाः। तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः । शेषभेदा विशालबुद्धिभिराकरात्स्वमत्या वा प्रस्तार्य स्वयमूहनीया इत्यलं पल्लवेन ॥

अथैकोनविंशत्यक्षरप्रस्तारे शार्दूलविक्रीडितं छन्दः—

मो सो जो स त तो समन्तगुरवो एगूणविंसा वणा
पिण्डोअं सउ वीस मत्त भणिअं अट्ठासि जोणी पुणो।
जं छेहत्तरि वण्णओ चउपओ बत्तीस रेहे मुणो
चौआलीसह हार पिङ्गलकई सद्दूलसद्दा मुणो ॥ २३८ ॥

[मः सो जः सस्तस्तः समन्तगुरव एकोनविंशतिर्वर्णाः
पिण्डौघः(?)शतं विंशतिर्मात्रा भणितेरष्टाशीतिर्योनिः पुनः।
यत्र षट्सप्ततिर्वर्णाश्चतुःपदी द्वात्रिंशद्रेखाः पुनः
चतुश्चत्वारिंशद्धारा पिङ्गलकविः शार्दूलसाटकं जानीत ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं मो मगणः, ततः सो सगणः, ततो जो जगणः, ततोऽपि सगण एव, अनन्तरं तगणः, ततः तो तगणः, समन्तगुरवो सम्यगन्ते गुरवो येषामेवं षड्गणा यत्र। अत एवैकोनविंशतिर्वर्णाः पदे यत्र, यत्र च चतुर्गुणितैकोनविंशतिवर्णाश्चतुःपदे षट्सप्ततिः पतन्ति। किं च पदे एकादश गुरवः, अष्टौ लघवः, पदचतुष्टये चतुश्चत्वारिंशद्गुरवो द्वात्रिंशल्लघवः, एतस्य छन्दसः पदचतुष्टयस्य मात्रापिण्डसंख्या विंशत्युत्तरशतमात्रात्मिका भणिता। एतदुक्तं भवति—चतुश्चत्वारिंशद्गुरूणां द्विगुणाभिप्रायेणाष्टाशीति-

कानां दश निगणा द्वात्रिंशच्च लघवो भवन्त एव, संभूयैक(वं)विंशत्युत्तरशतमात्रकम् अर्क(१२)मुनि(७)विश्राममिदं शार्दूलविक्रीडितमिति सार्धके पिङ्गलकविशेखरे तव् मुणे आनीय इत्यर्थः ॥ अथ चैकादशमध्यगे एकादशगुरूणां द्विगुणाभिप्रायेण द्वाविंशतिः कलाः, लघवश्चाष्टौ, इति संभूय त्रिंशत्कलाः, तच्चतुष्केणापि प्रोक्तैव कलाविंशत्संख्या भवतीति यथा—३०+३०+३०+३०=१२० ॥ तथा च छन्दोमञ्जर्याम्—'अर्काश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इत्युक्तम् ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'कर्णः कुण्डलसंगतः करतलं चामीकरेणान्वितं पादान्तो रत्ननूपुरेण कलितो हारौ प्रातोज्ज्वलौ । गुर्वानन्दयुतो गुरुर्यदि भवेत्सप्तविंशाक्षरं नागाधीश्वरपिङ्गलेन भणितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥'

शार्दूलसाट्टमुदाहरति—जहा (यथा)—

जे लङ्कागिरिमेहलाहि खलिआ संभोअखिण्णोरई-
फारफ्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम् ।
ते ण्हिं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विआ ॥२१९॥

[ये लङ्कागिरिमेखलातः स्खलिताः संभोगखिन्नोरगी-
स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन प्राप्ता दरिद्रत्वम् ।
त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो
जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटके दैवविगुप्ता विचक्षणा राजानं धावयन्ती वसन्तवर्णनानन्तरं दक्षिणानिलमुपवर्णयति—ये दक्षिणानिलाः प्रथमं लङ्कागिरिमेखलातश्चित्रकूटाचलकटकात् स्खलिताः तदनन्तरं संभोगेन खिन्नेन खिन्नानामुरगीणां स्फारोत्फुल्लफणावलीकवलनेन पानेन दरिद्रत्वं मन्दत्वं प्राप्ताः, त एवेदानीं मधुसमये मलयानिलाः विरहिणीनां निःश्वासैः सह संपर्केण सम्प्रति शिशुत्वे सति तारुण्यपूर्णा इव झटिति बहला जाताः ॥ शाकलिका यथा—ऽऽऽ, ।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ऽऽ।, ऽऽ।, ऽ, ११४४=७६ ॥ यथा वा [वाणीभूषणे]—'नीलिन्ने विम् सुन्दरे प्रतिरूपाकुले पुर्तक्षणा इत्येन्द्रविवे समागते च वा भेदानिविचैविन्ती । एवी विश्वधीहारे मधुरध्वनी सगुज्जुत्से नि इई समरी धारदर्पि निरन्तर् विदी गावत् ॥'

अथ प्रकारान्तरेण शार्दूलसाट्टमेव लक्षयति—

पत्थारे स(अ)इ तिण्णि चामरवरं दीसन्ति चण्णुज्जले
तत्तेअं लहुविण्णि चामर लहू उत्तेअ सन्धारके ।

तिण्णे दिण्णसु गन्ध चामर तहा गन्धा अ वे चामरं
रेहन्ता फणिवण्ण अन्त करणे सद्दूलसट्टा मुणे ॥ २४० ॥
[प्रस्तारे यत्र त्रयश्चामरवरा दृश्यन्ते वर्णोज्ज्वला
तदनन्तरं लघुद्वयं चामरस्तथोत्तिष्ठतो गन्धगुरू ।
त्रीन्दत्त्व गन्धांश्चामरांस्तथा गन्धश्च द्वौ चामरौ
रेखा फणिवर्णोऽन्ते करणीयः शार्दूलसाटकं जानीहि ॥]

हे मुग्धे, यत्र प्रस्तारे क्रियमाणे प्रथमं पूर्वोक्तरीत्यैव त्रयश्चामरवरा वर्णोज्ज्वलाः श्वेतवर्णाश्चामरपक्षे, गुरुपक्षे—वर्णैरक्षरैरुज्ज्वला मनोहरा गुरुत्रयी दृश्यन्ते । तयेभ्य तदनन्तरं मगणानन्तरमित्यर्थः । लहुतिण्णि लघुद्वयम्, तथा चामर एको गुरुः, तेन सगणो भवतीत्यर्थः । तत उत्तिष्ठतो गन्धगुरू लघुगुरू तदनन्तरं तिण्णे दिण्णसु गन्धत्रीन् गन्धान् दद्यादित्यर्थः । ततः चामर तहा तथा त्रीन् गुरूनपि देहीति ततो गन्धश्च लघुरपि देहीत्यर्थः । ततो वे चामरं चामरद्वयं गुरुद्वयं रेहन्ता रेखान्ते लसन्तं देहीत्यर्थः । एवमष्टादश वर्णाः तस्यान्ते फणिवण्ण करणे गुरुर्वर्णः करणीयः । एवं यत्र प्रस्तारः, तच्छार्दूलसाटकं मुणे जानीहीत्यर्थः ॥

जहा (यथा)—

जं धोअअणसोणलोअणजुअं लग्गालअग्गं मुहं
हत्थालम्बिदकेसपल्लवचए घोलन्ति जं विन्दुणो ।
जं एक्कं णिअअञ्चलं णिवसिदं तं ह्लाणकेलिट्ठिदा
आणीदा इयमब्भुदेक्कजणणी जोईसरेणामुणा ॥ २४१ ॥
[यस्या धौताञ्जनशोणलोचनयुगं लग्नालकाग्रं मुखं
हस्तालम्बितकेशपल्लवचये घूर्णन्ते यस्या बिन्दवः ।
यदेकं निजचाञ्चलं निवसितं तदैव स्नानकेलिस्थिता
आनीतेयमद्भुतैकजननी योगीश्वरेणामुना ॥]

कर्पूरमञ्जरीनाटकस्थ [illegible] [illegible] यदि राज्ञो वचनमिदम्—यस्या धौताञ्जनशोणलोचनमालम्ब्य [illegible] लोचनयुगम्, अथ च—यस्या मुखं लग्नालकाग्राणि यत्र तादृशम्, किं च—हस्तालम्बितकेशपल्लवचये यस्या बिन्दवो घूर्णन्ते । अपि च—यदैव [illegible] निवसितं परिधानीकृतं [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कर्पूरमञ्जरी अमुना [illegible]

1. '[illegible] ([illegible])' टीका. २. '[illegible] ([illegible])' टीका.

तेन योगीश्वरेण कौलिकवेषेण भैरवानन्देनानीता दक्षिणापथस्थितभैरवागारस्थानवर्तिना समापृष्टेऽर्थः ॥ यथा वा—'गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रसने तं(त्वं) घोषयाहर्निशं पाणी पूजय नं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छतम् । एवं चेत्कुरुथाखिलं मम हितं शीर्षादयस्तत्पूर्वं न प्रैषे भगतो इते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥' उद्वनिका यथा—ऽऽऽ, ॥, ऽ, ।, ऽ, ।॥, ऽऽऽ, ।, ऽ, ऽ, ।, ऽ, १९×४=७६॥ शार्दूलविक्रीडितं निवृत्तम् ॥

अथ चन्द्रमालाच्छन्दः—

ठविअ दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिँ

पुण वि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहिँ ।

सरसगण विमल जहि सुणिअ ठवइ मणगइ

विमलमइ फणिवइ चन्दमल कहइ गोइ ॥ २४२ ॥

[स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु

पुनरपि द्विजवरयुगलं मध्ये करतलं कुरु ।

सरसगणान्विमलान्यत्र श्रुत्वा स्थाप्यते मनोगति-

विमलमतिफणपतिश्चन्द्रमालां कथयति ताम् ॥]

हे सुन्दरि, प्रथमं स्थापयित्वा द्विजवरयुगलं चतुर्लघुकगणयुगं मध्ये करतलं सगणं कुरु पुनरपि द्विजवरयुगलम् । एवं कृते मध्यतः करतलं कुरु सरसान्गणान्विमलगणपि-शिरसान् सुणिअ श्रुत्वा मनोगतिः स्थाप्यते विमलीक्रियते यत्र तां विमलमतिफणपतिः पिङ्गलश्चन्द्रमालामिति कथयति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-मथ नगणयुगलमिह गन्धयुगमनुविहर । फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमितिरिति मधुर सकल-जनविबुधहृदयपोषणमपर कुरु ॥'

चन्द्रमालामुदाहरति—जहा (यथा)—

अमिअकरकिरणधर फुल्लणवकुसुम वणु

कुविअ भइ माइ हणइ काम णिअ धणु धणु ।

रवइ पिक समअ णिक विरहि सुअ थिर हिअणु

धमिअहिण ण पुण मिलन्तहि णहि पिअ णिअणु ॥ २४३ ॥

[अमृतकरकिरणधरं फुल्लनवकुसुमं वनं(वर्तमानम्)

कुपितो भूत्वा हतामचन्द्रवती कामो निजं धनुर्धनुः ।

[illegible]

[illegible] ॥ इति [illegible]

[illegible] विमलमइ महिअले

[illegible] पअपैअ पदे ।

[illegible] भण फणिवइ मही

[illegible] सुमुहि धवलअ कही ॥ २४६ ॥

[illegible] गुरुति विमलमतिर्महीतले

[illegible] पदेपदे पतितान् ।

[illegible] भणति फणिपतिः सत्यं

[illegible] सुमुखि धवलकं कथ्यते ॥]

[illegible] करोति धवला धवलाख्यं वृत्तमिति । यस्या मु[illegible] पदे पदे पतितान्नायाद—[illegible] बिन्दवो घूर्ण[illegible] [illegible]भावाश्रमचेलाक्रया[illegible] जननी सकललोकविस्म[illegible]

१. 'धअवइ (धजवद)' [illegible] २. '[illegible] ([illegible])' इति०. ३. 'विमलमते' इति०. ५. '[illegible] ([illegible])' इति०. ६. 'मही (मस्ती) [illegible]' इति०.

[इदानीं लोकानां मणैतच्छन्दो मनोमध्ये सुखं संवृत्तं
सुप्रियाग्रे धारय हस्तं देहि कुन्तीपुत्रसंयुक्तम् ।
गणमग्रे देह्येवं द्वौ शरावन्ते सप्त हारा यत्र
इति द्वात्रिंशत्पदे मात्राः शृणु छन्दः शंभुनामैकम् ॥]

हे सुप्रिय सुनरां प्रिय शिष्य, अत्र इदानीं लोकानां ए एतच्छन्दो मण येन शंभुच्छन्दसा मनोमध्ये सुखं महत्सम् । तत्र अग्रे प्रथमं हस्तं सगणं देहि । कीदृशं हस्तम् । कुन्तीपुत्रसंयुक्तं गुरुद्वयसहितमित्यर्थः । ततोऽग्रे एवं गणं देहि सगणं गुरुद्वययुक्तं पुनर्देहीत्यर्थः । ततश्च द्वौ शरौ लघुद्वयं देहि । अन्ते मत्ता सप्त हारा गुरवो देया इत्यर्थः । एवं च पदे एकोनविंशत्यक्षराणि द्वात्रिंशन्मात्राश्च । त्रयोदशगुरूणां द्विगुणाभिप्रायेण षड्विंशतिः, रसमंख्या लघवश्च । संभूयेति प्रकारेण द्वात्रिंशन्मात्राः पतिता यत्र तदिदं शंभुनामकं छन्दो भवतीति विद्धि ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'कुरु पाणि कंकणयुग्मालंकृतमग्रे रत्नं हारं च धरणं मधुरमनुक्तं कुरु कर्णं भ्राजत्ताटङ्कम् । रसनामाशोभित मञ्जीरद्वयमेतं संप्रवृत्तान्तं भूरि कान्तं गौरि चिरं संभावय तन्नागाधीशेनोक्तम् ॥'

शंभुमुदाहरति—जहा (यथा)—

सिअविट्ठी किज्जिअ जीआ लिज्जिअ बाला वुड्ढा कम्पन्ता
वह पच्छा वाअइ लग्गे काअइ सव्वा दीसा झम्पन्ता ।
जइ जम्भा रोसइ चिन्ता हो मइ अग्गी पिट्ठी धरीआ
कप्पाआ संमरि दिज्जे निआरि अप्पाअप्पी दुक्कीआ ॥२४७॥

[शीतवृष्टिः कृता जीवो गृहीतो बाला वृद्धाः कम्पन्ते
वाति पश्चाद्वातो लगति कायेषु सर्वा दिश आच्छादयन्ते ।
यदा झञ्झा रुष्यति चिन्ता भवति सदाग्निः पृष्ठे तिष्ठति
करपादं समूह्य हृदयेऽन्तरान्योन्यं निगूह्यते ॥]

कविस्तदितः शीतभयं वर्णयति—अनेन शीतकालेन शीतवृष्टिपतनया हता यथा जीवाः [illegible] । बाला वृद्धाश्च कम्पन्ते । किंच वाति पाश्चात्यो वातः । सर्वा दिश आच्छादयन्त्विव लगति । यथा—का च [illegible] देही । तत्र सर्वा दिशः आच्छादयन्ती स्थिता लगति । यदा—झञ्झा (झञ्झावातः सवृष्टिः) रुष्यति प्रबलं भवति तदा चिन्ता भवति यदा अग्निः पृष्ठे [illegible] । अत एव करपादं संवृत्य हृदये अन्योन्यमिव निगी[illegible] ॥ यथा [illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

मल्लीत्रासपरैरपसैर्नितरणत्कान्दी ॥' उद्दवणिका यथा—IIS, SS, IIS, SS, IIS, S, SSS, SS, १९×४=७६ ॥ शम्भुनिवृत्तः ॥

अथैकोनविंशत्यक्षरप्रस्तार एव कानिचिद्वृत्तानि ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यन्ते—

तत्र प्रथमं मेघविस्फूर्जिताछन्दः—

रसर्त्वश्वैर्यौ म्नौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥२४८॥

यत्र रसैः षड्भिः, ऋतुभिः षड्भिरेव, अश्वैः सप्तभिः कृतविरतिः, अथ च यमौ यगण-मगणौ, अथ च न्सौ नगणसगणौ, रगणद्वयगुरुयुतौ चेद्भवतस्तदा मेघविस्फूर्जिताछन्दः स्यादिति ॥

यथा—

'कदम्बा मोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका
विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः ।
निशानृत्यद्विद्युत्प्रसरविलसन्मेघविस्फूर्जिताश्चे-
त्प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मान्न किंचित् ॥'

यथा वा—

'उदञ्चत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे लुठन्तः
कुहूकण्ठीकण्ठीरवरवलवत्रासितप्रोषितेभाः ।
अमी चैत्रे मैत्रावरुणितरुणीकेलिकङ्केल्लिमल्ली-
चलद्वल्लीहल्लीसकसुरभयश्चण्डि चञ्चन्ति वाताः ॥'

इति राक्षसकविकृतदक्षिणानिलवर्णनम् ॥ उद्दवणिका यथा—ISS, SSS, III, IIS, SIS, SIS, S, १९×४=७६ ॥ मेघविस्फूर्जिता निवृत्ता ॥

अथ छायाछन्दः—

भवेत्सैव च्छाया तयुगलयुता स्याद्द्वादशान्ते यदि ॥ २४९ ॥

भोः शिष्याः, सैव मेघविस्फूर्जितैव यदि द्वादशान्ते यतिद्वयान्ते सगणान्त इति यावत्। तत्र रेफयुगस्थाने तयुगलयुता तगणद्वयसहिता । आदेशान्वयेनेति भावः । विरतिश्च सैव । शेषं समानम् । यत्र भोऽसच्छायानामकं छन्दो भवतीति ॥

यथा—

'अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोर्धारलाखोज्ज्वलः
स्फुरन्नानारत्नः स्तबकिततनुश्चित्रांशुकाडम्बितः ।
न यस्याद्भुतच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप-
स्तनोति प्रोत्तापं जयति जगतां कंसारिकल्पद्रुमः ॥'

प्राकृते पूर्वनिपातानियमात् चारुकेतकीचम्पकचूतमञ्जरीनमुल्लानि पुष्पितानि । किंच—सर्वदिक्षु किंशुककानने पुन्नागपलाशवने पानेन तत्सन्मकरन्दास्वादनेन व्याकुला भ्रमरा यत्र दृश्यन्ते । अथ च यत्र गन्धबन्धुः सुगन्धप्रापकत्वात्सुरभिमोदरसनादाश्रामो निविडो बन्धः स्कन्धकविन्यासो यस्य । अत एव बन्धुर उद्यनीयो भूत्वा मन्दमन्दं समीरणो मलयानिलो वहति । अतश्चैवंविधमदनमहोत्सवमदनरूपे समये तरुणीजनाः प्रियेण सह केलिकौतुकं निधुवनकौतुकं तस्य यो लाभो विलासस्तत्क्षणिगमनि तत्कान्तौ लभा यत्र तादृशोऽयं वसन्तसमयः प्राप्तः । तस्मात्त्वमपि यथासुखं विहरेति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अलमीश्वराचकयाकशासनवारिजासनसेवया गमितं जनुर्जनकात्मजापतिरप्यसेव्यत नो मया । करुणापयोनिधिरेक एव सरोजदामविलोचनः स परं करिष्यति दुःखशेषमशेषदुर्गतिमोचनः ॥' यथा वा ग्रन्थान्तरस्थमुदाहरणम्—'करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणाय वेणुनिनादलङ्घिमसंगमेन सुखावहा । बहलानुरागनिवासरासमुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु बल्लवीजनचारुचामरगीतिका ॥' 'अथ मालतालतमालवञ्जुलकोविदारमनोहरा–' इत्यादि शिको(?)काव्ये ॥ उद्दवणिका यथा—IIS, ISI, ISI, SII, SIS, IISIS, २०×४=८०॥ गीतिका निवृत्ता ॥

अथ गण्डकाच्छन्दः—

रग्गणा पलन्तआ पुणो णरेन्द कन्तआ सुछक्कएण
हार एक दिज्जही सुसद्द पाअ किज्जही सुसक्कएण ।
गण्डआ गणेहु एहु वंकसङ्खसङ्खले फणिन्द गाउ
तीस मत्त पाअ पत्त हार तीअभागए सुसद्द आउ॥२५५॥

[रगणः पतति पुनर्नरेन्द्रः कान्तः सुषट्केन
हारमेकं देहि सुशब्दं पादे कुरु स्वशक्त्या ।
गण्डकां गणयैतद्वक्रशङ्खशृङ्खलया फणीन्द्रो गायति
त्रिंशन्मात्राः पादे प्राप्ता हारास्तृतीयभाग एकः सशब्द आगतः ॥]

हे मुग्धे, यत्रादौ रगणो मध्यलघुर्गणः पतति, पुनर्नरेन्द्रो जगणः कान्तोऽतिसुन्दरः, ततः सुष्ठु एवंभूतो(तेन) रगणादिजगणान्तेन षट्केन सह हारमेकं गुरुं देहि । तदनन्तरं सुतक्कएण स्वशक्त्या निजकवित्वसामर्थ्येन सुशब्दं लघु पादे कुरु । तदेतद्वक्रशङ्खशृङ्खलया गुरुलघुक्रमेण फणीन्द्रः पिङ्गलो गण्डकाभिधानमिति छन्दो गायति(णय)यत्र पादे गुरुलघुदशकेन त्रिंशन्मात्राः पतिताः । अत्र च हारशब्दाभ्यां ए एकः तीअत्रिकलभागः आउ आगत इत्यर्थः । यदि च त्रिकलानां सामस्त्येन संख्या क्रियते दशभिस्त्रैरादिगुरुकैरेव गण्डका निष्पाद्यत इति भावः ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरे-

1. 'मन्तहीं(मन्त्रयस्व)' रवि०; २. 'वम्महसट्ट कणे(अतिमकठमेनत्)' रवि०.

यथा—'ताम्रचामरस्वर्णं पयोधरं च कुण्डलं हारं विधाय नूपुरं च नायक सगणशिरःसंगन्धनामं विधाय । रूपमन्त्यं विरेहि वर्णितं पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन गण्डका फणीन्द्रमण्डलीमनोहरकारिणी सुमङ्गलेन ॥' ग्रन्थान्तरे त्विदमेव चित्रवृत्तमिति नामान्तरेणोक्तम् । अत एव छन्दोमञ्जर्याम्—'चित्रवृत्तमीरितं तदा रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुः' ॥…॥

गण्डकामुदाहरति—जहा (यथा)—

ताव बुद्धि ताव सुद्धि ताव दाण ताव माण ताव गव्व

जाव जाव हत्थ तह णच सव्व विज्जुरेह पक्क दव्व ।

एत्थ अन्त अप्पदोस देवरोस होइ णट्ठ सो इ सव्व

कोइ बुद्धि कोइ सुद्धि कोइ दाण कोइ माण कोइ गव्व २५६

[तावद्बुद्धिस्तावच्छुद्धिस्तावद्दानं तावन्मानस्तावद्गर्वो

यावद्यावद्धस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखेवैकं द्रव्यम् ।

अत्रान्ते आत्मदोषो दैवरोषो भवति नष्टास्त एव सर्वे

का बुद्धिः का शुद्धिः किं दानं को मानः को गर्वः ॥]

कश्चित्स्वमित्रं प्रत्याह—तावद्बुद्धिः, तावच्छुद्धिः, तावद्दानम्, तावन्मानः, तावद्गर्वः, यावद्यावद्धस्ततले नृत्यति सर्वेषां विद्युद्रेखेवातिचञ्चलमेकं द्रव्यम् । अत्रान्ते द्रव्याभावे आत्मदोषो दैवरोषो वा कारणं भवति नष्टास्त एव सर्वे वस्तुतस्तु का बुद्धिः, का शुद्धिः, किं वा दानम्, को वा मानः, को वा गर्वः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'दृष्टमस्ति वासुदेव दैव विश्वमेतदेव रोपकं तु वाजिरत्नभूतदारसूनुगेहवित्तमादिवस्तु तु । त्वत्पदाब्जभक्तिरस्तु चित्तमीश वस्तुतस्तु सर्वदेव रोगकालदुष्टकालदूतभीतिनाशिनीह हन्त सैव ॥' उट्टवणिका यथा—ऽ।ऽ, ।ऽ।, ऽ।ऽ, ।ऽ।, ऽ।ऽ, ।ऽ।, ऽ, ।, २०×४=८० ॥ यथा वा ग्रन्थान्तरस्थमुदाहरणम्—'चित्तवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेशरूपविभ्रमेण राजमानमङ्गयोषिलाममंघश कल्याणुलङ्गलेन । यः मम ब्रजाङ्गनाजनैः सुगाहनानिभिः सुखं समेत्य विष्णुकन्यास चित्तपद्मकोशषट्पदः स मे सदास्तु ॥' गण्डका निवृत्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे शोभानामकं वृत्तं ग्रन्थान्तरादाकृष्य लिख्यते—

रसाश्वाश्वैः शोभा नयुगमगजठरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ॥ २५७ ॥

यत्र रसैः षड्भिः, अश्वैः सप्तभिः, पुनरश्वैर्विरचितविरतिः, अथ च मेघविस्फूर्जिता चेत् यगणमगणानन्तरं नगणद्वयगुरुजठरा भवति । शेषं समानं यत्र तच्छोभानामकं वृत्तं भवतीति ॥

---

१. 'हत्थ सव्व णच विज्जुरेहे रहे एक दव्व (हस्ते सर्वं नृत्यति विद्युद्रेखायाः)' इति रवि०.

यथा—

सदा पूर्वोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां
तयोरूर्ध्वं राजत्तरलकिसलया श्लिष्टसुस्निग्धशाखा।
लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाञ्चिताग्रा
महो शोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण सा कापि वल्ली २५८

उद्दवणिका यथा—ISS, SSS, III, III, S, SIS, SIS, S, २०×४=८०॥ शोभा निवृत्ता॥

अथ सुवदना छन्दः—

ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना॥ २५९॥

यत्र सप्तभिरश्वैः सप्तभिरेव, ततश्च षड्भिर्विरतिः, अथ च—मगणरगणभगणनगण-यगणाः, ततो भ्लौ भगणलघू तदन्ते गुरुर्यत्र सा सुवदना ज्ञेया॥

यथा—

प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासामनयना
त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परतरपुरुषं हर्षोत्फुल्लपुलका।
आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका
कामारिं त्वत्कृतामा ननु नरकरिपो राधा मम सखी॥२६०॥

उद्दवणिका यथा—SSS, SIS, SII, III, ISS, SII, I, S, २०×४=८०॥ सुवदना निवृत्ता॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या विंशत्यक्षरस्य दशलक्षमष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि षट्शतपञ्चाशि षट् शतानि १०४८५७६ भेदा भवन्ति। तेषु विस्तरभीत्या कियन्तो भेदा लक्षिताः। शेषभेदास्तु सुबुद्धिभिराकरग्रन्थमत्या वा प्रस्तारं सूचनीया इति दिक्॥

अथैकविंशत्यक्षरप्रस्तारे स्रग्धराछन्दोऽभिधीयते—

जं कण्णा गन्धहारा वलअदिअगणा हत्थहारा पलन्ता
पक्का सल्ल कण्णा चउगणसहिआ कङ्कणा अन्त सल्ला।
सीसा सेसाण वण्णा णरअहि मुहु णआ बारहा होइ दीहा
पिङ्गा वण्णिअभणा सउ फणिभणिआ सद्दरा होइ सद्दा २६१

(द्वौ कर्णौ गन्धहारौ वलयद्विजगणौ हस्तहारौ पतन्ति
पक्वः शल्य, कर्णौ चतुर्गणसहितः कङ्कणोऽन्ते शल्यः।

1. 'पढमन्ता अ पठइ टठठण (पठमन्ता तत्र पतति टठठण)' इति टीका.

विंशतिरेकाग्रा वर्णाः पदे लघवो नव द्वादश भवन्ति दीर्घाः

पिङ्गलो द्वात्रिंशदग्रं शतं फणिभणिता स्रग्धरा भवति शुद्धा ॥]

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमं द्वौ कर्णौ गुरुद्वयात्मकौ गणौ, ततो गन्धो लघुः, ततो हारो गुरुः, ततो शब्दो गुरुः, ततो द्विजगणश्चतुर्लघ्वात्मको गणः, ततो हस्तः सगणः, ततो हारो गुरुः पतति, तत एकल एको लघुः, शब्दो लघुः, अनन्तरं कर्णः, ततो ध्वज आदिलघुस्त्रिकलस्तदनन्तरम्, तत कङ्कणो गुरुस्त्रिकान्तोऽन्ते यत्र एवमेकाधिका विंशतिर्वर्णाः पदे यत्र तत्र विशेषः—लघवो नव, द्वादश दीर्घा गुरवो भवन्ति । एतेन गुरुद्विगुणेन चतुर्विंशतिः, अत्र च—नव लघवः, संभूय चतुस्त्रिंशन्मात्राः पदे तच्चिन्हो द्वात्रिंशदधिकशतमात्रको यत्र (यथा) सा शुद्धा स्रग्धरानामकं वृत्तं भवतीति फणिपतिः पिङ्गलो भणतीति ॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'कर्णं ताटङ्कयुक्तं वलयमपि च सुवर्णं च मञ्जीरयुग्मं पुष्पं गन्धं वहन्ती द्विजगणरचिता नूपुरद्वन्द्वयुक्ता । शङ्खं हारं दधाना सुरुचिरमकरान्तकुण्डलाभ्यां मुग्धा केषां न चित्तं तरलयति चलत्स्रग्धरा कामिनीव ॥' कामिनीपक्षेऽर्थः स्पष्टः ॥ छन्दोमञ्जर्यां तु 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इत्युक्तमिति ॥

स्रग्धरामुदाहरति—जहा (यथा)—

ईसारोसप्पसादप्पणदिसु बहुसो सग्गगङ्गाजलेहिं

आमूलं पूरिदाए तुहिणअरकलारुप्पसिप्पीअ रुद्दो ।

जोह्णामुत्ताहलिल्लं णदसिर णिहिदं अग्गहत्थेहि दोहिं

अग्घं सिग्घं दअन्तो जअइ गिरिसुआपाअपङ्केरुहाणम् २६२

[ईर्ष्यारोषप्रसादप्रणतिषु बहुशो स्वर्गगङ्गाजले-

रामूलं पूरितया तुहिनकरकलारूप्यशुक्त्या रुद्रः ।

ज्योत्स्नामुक्ताफलार्द्रं नतशिरसि निहितमग्रहस्ताभ्यां द्वाभ्या-

मर्घ्यं शीघ्रं ददज्जयति गिरिसुतापादपङ्केरुहयोः ॥]

कर्पूरमञ्जरीसाटकस्थं नान्दीपाठकस्य वचनम्—ईर्ष्यारोषप्रसादप्रणतिषु स्वर्गगङ्गाजलैरामूलं बहुशो मुहुः पूरितया तुहिनकरकलारूप्यशुक्त्या गिरिसुतापादपङ्केरुहयोर्गिरीन्द्रनन्दिनीचरणारविन्दयोर्नतशिरसि निहितं ज्योत्स्नामुक्ताफलयुक्तं द्वाभ्यामग्रहस्ताभ्यां शीघ्रमर्घ्यं ददद्रुद्रः शिवो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यन्वयः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्कमग्नानां स्यन्दनानामुपरि कृतपदन्यासविक्रान्तपत्तिः ... पतन्तः । कुर्वन्तो गर्भमन्तुमुलगहनवनं कर्णधानमुखैरेतैः संकलमाहैरिरथिनि च शिरः कन्दुकक्रीडितानि ॥' उट्टवणिका यथा—ऽऽ, ऽऽ, ।, ऽ, ऽ, ।।।, ।।ऽ, ऽ, ।, ऽऽ, ।ऽ,

१. 'मउरिगिरिन्दिनणा (मौलिनिहिता)' इति रवि०.

ऽ, २१×४=८४ ॥ यथा वा मन्यान्तरस्थमुदाहरणम्—'व्याकोषेन्दीवराभा कनककल-
लसत्पीतवासा सुहासा वर्हैर्वचन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंसव्यासक्त-
वंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मूर्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः स्रग्धराहारि-
हारा ॥' स्रग्धरा निवृत्ता ॥

अथ नरेन्द्रच्छन्दः—

आइहिँ जत्थ पाअगण पअलिअ जोहल अन्त ठवीजे
काहल सद्द गन्ध एम मुणिगण कङ्कण जाहँ करीजे ।
सद्दइ एक तेत्थ चल णरवइ पूरहु सङ्ख सुभव्वा
चामरजुग्ग अन्त जहि पअलिअ एहु णरेन्दउ कव्वा ॥२६३॥

[आदौ यत्र पादगणः प्रकटितो जोहलोऽन्ते स्थाप्यः
काहलः शब्दो गन्धो एव मुनिगणः कङ्कणो यत्र क्रियते ।
शब्द एकस्तथा चलति नरपतिः पूर्यतां शङ्खः सुभव्य-
श्चामरयुग्ममन्ते यत्र प्रकटितमेतन्नरेन्द्रं काव्यम् ॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ पादगणो भगणः प्रकटितो भवति, ततो जोहलो रगणः स्था-
प्यते, ततः काहलो लघुः, ततः शब्दो लघुः, ततो गन्धो लघुरेव, एवं मुनिगणश्चतुर्गुरो
गणः, ततः कङ्कणो गुरुरेव क्रियते, ततः शब्दो लघुरेको यत्र तथैव सगण, ततो नरपतिर्ज-
गणश्चलति, ततः सुभव्यः शङ्खो लघुः पूर्यताम्, ततश्चामरयुग्मं गुरुद्वन्द्वमन्ते यत्र प्रकटि-
तम्, एतन्नरेन्द्राख्यं काव्य छन्द इत्यर्थः ॥ अथ च—यथा नरपतिश्चलति तथैतदपि भ-
वति । यथा पूर्वं गजाः प्रचलन्ति, ततः काहलशब्दो भवति, तदनन्तरं गन्धस्य करि-
कुम्भादावेक्षणम्, तदनन्तरं कङ्कणादिभूषणं प्रसन्नेन नरेन्द्रेण महावीरेभ्यो दीयत इत्यादि
[illegible] यथायुक्तं योजनीयं सुमतिभिरित्युपदिश्यते ॥ वाणीभूषणे तु प्रा-
क्तनोक्तम्—'[illegible]
[illegible] । [illegible] इति
[illegible] नरेन्द्रः ॥'

नरेन्द्रमुदाहरति—यथा (जहा)—

फुल्लिअ केसु चंद तह पअलिअ मञ्जरि तेज्जइ चूआ
दक्खिणवाउ सीअ भइ पवहइ कम्प विओइणिहीआ ।
केअइधूलि सव्वदिस पसरिअ पीअर सव्वउ भासे
आउ वसन्त काइ सहि करिहउ कन्त ण थक्कइ पासे ॥२६४॥

---

१. '[illegible]' ए॰. २. '[illegible] ([illegible])' ए॰.

[पुष्पितं किंशुकं चम्पकं तथा प्रकटितं मञ्जरीभिस्त्यक्ताः चूताः
दक्षिणवायुः शीतो भूत्वा प्रवहति कम्पति वियोगिनीहृदयम् ।
केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसरिता पीताः सर्वा भासन्ते
आगतो वसन्तः किं सखि करिष्यामि कान्तो न तिष्ठति पार्श्वे ॥]

काचिद्वियोगिनी[illegible] निजसखीमाह—हे सखि, पुष्पितं किंशुकम् । चम्पकमपि तथा प्रकटितं विकसितमित्यर्थः । चूता आम्रवृक्षा मञ्जरीं त्यजिता आत्तमञ्जरीका जाता इत्यर्थः । किञ्च दक्षिणो वातो मलयानिलः शीतो भूत्वा प्रवहति । अतः कम्पते वियोगिनीहृदयम् । अथ च केतकीधूलिः सर्वदिक्षु प्रसृता । अत पीतं सर्वतो भासते इत्यादिलक्षण[illegible] वसन्त आगतः । अतः कारणात्सखि, किं करिष्यामि कथं वा नेष्यामि दिवसा[illegible]न् । कान्तः पार्श्वे न तिष्ठति ॥ यथा वा[र्णभूषणे]—'[illegible] [illegible] । [illegible] किं करवाणि सखि मम [illegible] वसन्तः ॥' उद्दवणिका यथा—ऽ॥, ऽ।ऽ, ।, ।, ।, ।।।, ऽ, ।, ।ऽ।, ।, ऽऽ, २१×४=८४ ॥ नरेन्द्रो निवृत्तः ॥

अथावसरप्राप्तेन प्रकारे [illegible] लक्ष्यते—

नजभजजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥ २६८ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणजगणा भवन्ति । अथ च जरौ जगणरगणौ भवतो यदि तदा कवीश्वरैः सा सरसी गदिता । समानम्, छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

निखिलकलापरीतलक्षणमदासु [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ २६९ ॥

यथा वा—'तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता । परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदन्तरं महत् ॥' इति माघे ॥ उद्दवणिका यथा—।।।, ।ऽ।, ऽ॥, ।ऽ।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ।ऽ, २१×४=८४ ॥ इदमेव छन्दोऽन्यत्र '[illegible]' इति [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] १०१५१५५ [illegible] भवन्ति । [illegible] । [illegible] इति दिक् ॥

अथ [illegible] इति[illegible]—

[illegible]
[illegible] ।

१. '[illegible] ([illegible])' [illegible].

जे बत्तीसा मात्ता थक्के पअपअ पअलिअ गुरुलहुसोहा
एसा हंसी णामा छन्दो सअलबुहअणमणहरणमोहा ॥ २६७ ॥
[विद्युन्मालापादपाते त्रयो द्विजगणास्तथा बहुगुणयुक्ता
अन्ते कर्णशुद्धौ वर्णौ भणति फणिपतिः कविवरो गुणयुक्तः ।
यत्र द्वात्रिंशन्मात्रास्तिष्ठन्ति पादे पादे प्रकटिता गुरुलघुशोभा
एषा हंसी नाम छन्दः सकलबुधजनमनोहरणमोहा ॥]

भोः शिष्याः, यत्र विद्युन्मालाया वसु(८)गुरुचरणायाः पादपाते सति त्रयो द्विजगणाश्चतुर्लघ्वात्मकगणाः, तथा बहुगुणयुक्ताः पतन्तीत्यर्थः । तस्यान्ते वसुगुरुद्विजगणत्रयान्ते कर्णेन द्विगुर्वात्मकेन गणेन शुद्धौ वर्णौ यत्र यत्र च पदे पदे प्रतिपदं गुरुदशकद्वैगुण्येन विंशति (२०) द्विजत्रयाणा (?) दिनकर(१२)लघवः संभूय द्वात्रिंशन्मात्राः प्रकटिताः । एवं यत्र गुरूणां लघूनां प्रकटितशेभा (शोभा) स(त)देतद्धंसीनामकं छन्दः सकलबुधजनमनोहरणे मोहा मोहरूपं पण्डितजनमनोविस्मायकमिदं गुणयुक्तः कविवरः फणिपतिर्भणतीति जानीत ॥ वाणीभूषणेऽप्युक्तम्—'यस्यामष्टौ पूर्वं दीर्घास्तदनु कमलमुखि दिनकरसंख्या दत्त्वा वर्णाः पीनोत्तुङ्गस्तनभरविनमितसुभगशरीरे । दीर्घाद्वन्द्वं लीलालोले यतिरिह विरमति कुलगिरिपरिवृढविरचिता वर्णैः पूर्णा प्रभवति कुसुममृदुलतरहसी ॥' छन्दोमञ्जर्यामपि—'मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिह हंसी ।' यत्र मौ मगणद्वयम्, अथ च गौ गुरुद्वयम्, तदनन्तरं चत्वारो ना नगणचतुष्टयमित्यर्थः । ततश्च गौ गो गुरुद्वयमेव यत्र भवति । यतिस्तु प्रथमं वसुष्वष्टसु ततो भुवनैश्चतुर्दशभिर्भवतीति विश्रामभेदेनोक्तम् ॥

हंसीमुदाहरति—जहा (यथा)—

णेत्ताणन्दा उग्गे चन्दा धवलचमरसमसिअकरविन्दा
उग्गे तारा तेआ हारा विअसु कमलवण परिमलकन्दा ।
भामा कामा सव्वा आसा महुरपवण लहलहिअ करन्ता
हंसा सद्द फुल्लाबन्धू सरअसमअ सहि हिअअ हरन्ता ॥ २६८ ॥
[नेत्रानन्द उदेति चन्द्रो धवलचमरसमशीतकरबिन्दवः
उद्यन्ति तारास्तथा हारा विकसितं कमलवनं परिमलकन्दम् ।
भ्रामन्ते काशाः सर्वाशासु मधुरपवनो मन्दमन्दसंचरणं करोति
हंसः शब्दायते पुष्पबन्धुः शरत्समयः सखि हृदयं हरति ॥]

कस्याश्चिद्विरहिणी नायिका शरत्समयगुणवर्णयन्ती निजसखीमाह—हे सखि, नेत्रानन्दी लोचनानन्ददायी चन्द्र उदेति, किं च धवलचामरसमशीतकरबिन्दवः उद्यन्ति तारा तेआ

दश मुखानि दशमुखस्य कर्तितानि । खण्डितानीत्यर्थः । येन च कृतरामकृष्णावतारेण कं-सकेशिनोर्विनाशः कृतः । येन च धृतबुद्धशरीरेण करुणा दया प्रकटिता । येन च कृत-कल्किरूपेण म्लेच्छा निखापिता विलीनाः कृताः । स नारायणो युष्मभ्यं वरमभिलषित-फलं ददात्विति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'शरदिन्दुसमानं व्यपगतमानं गायति दिक्षु त-वैव यशः स्वरसामुनिदेवी विगलितनीवीकामकलाविकला चतुरा । पृथुवेपथुयुक्ता स्वगृह-वियुक्ता खेदकलावलिमुग्धमुखी धरणीरमणेन्द्रो निकसमन्दोदरसभासदूर्वतिमुखी ॥' उद्वणिका यथा—IIS, IIS, SII, II, SSS, I, IS, SI, S, IIS, १३×४=५२ ॥ सुन्दरी निवृत्ता ॥

अथास्मिन्नेव प्रस्तारे प्रन्थान्तरादद्रितनयानामकं वृत्तमुच्यते—

नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ॥ २७३ ॥

यत्र नगणजगणभगणजगणभगणा भवन्ति । अथ च जभौ जगणभगणौ, अथ च लघु-गुरू भवतः साद्रितनया निगदिता । तन्नामकं छन्द इत्यर्थः ॥

यथा—

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभभग्नदैत्यदनुजो

जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा ।

भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह यः

क्षितिवलयेऽस्ति कंसदमनं स्तवेति समवोचदद्रितनया ॥२७४॥

यथा वा—'विलुलितपुष्परेणुकपिशप्रशान्तकलिकापलाशकुसुमम्' इत्यादि भट्टिकाव्ये । उद्वणिका यथा—III, ISI, SII, ISI, SII, ISI, SII, I, S, २३×४=९२ ॥ कवि-भिरेषैवाश्वललितमिति नामान्तरेणोक्तम् ॥ अद्रितनया निवृत्ता ॥

अथ मत्ताक्रीडं छन्दः—

मत्ताक्रीडं वस्वक्षाद्यार्यति मयुगगयुगमनुलगुरुकृतम् ॥ २७५ ॥

यत्र वसुभिरष्टभिः, ततोऽक्षैः पञ्चभिः, तत आशाभिर्दशभिर्यतिर्विरतिः । किंच मग-णद्वयं गुरुद्वयं यत्र तदनु चतुर्दशलघुनामन्ते गुरुः । एवं त्रयोविंशतिभिर्वर्णैः पदं यत्र त-न्मत्ताक्रीडं नाम छन्दः ॥

यथा—

मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुरमधुलभमधुरमधुरसं

गाने गाने किंचिरकन्दलरमणनयनयुगलगतिसभ्रम् ।

रासोल्लासक्रीडत्कमप्रणयुवनिवलयगलितभुजगं

सान्द्रानन्दे वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघपदकरचिवदम् ॥२७६॥

[यत्रादौ हस्तः करतलं तथा पादो लघुयुगं वक्रात्रयः
स्थापयित्वा शल्यं प्रथमं चमरगुरू शल्ययुगं पुनर्वक्रः स्थितः।
पदान्ते हस्तगणः प्रभण्यते त्रयोविंशतिर्वर्णाः प्रमाणीकृताः
एतन्मात्राभिः प्राप्तं····प्रभण्यते वर्णैः सुन्दरिका भणिता॥]

भोः शिष्याः, यत्रादौ हस्तः सगणो भवति, तथा करतलं सगण एव, ततः पादगणो भगणः, ततो लहूजुअ लघुद्वयमित्यर्थः। तदनन्तरं वङ्क तिआ वक्रात्रयः गुरुत्रयमित्यर्थः। ततः ठवि सल्ल शल्यं स्थापयित्वा शल्यं लघुमेकम्। ततः पढिम प्रथमं शल्यमेव लघुमेव स्थाप्य तत्र शल्यो लघुः चमरहिहिज्जो चमरगुरू मिलित्वैतदग्रे गुरुर्भवतीत्यर्थः। ततः सल्लजुअ शल्ययुगं लघुद्वयमित्यर्थः। पुनर्यत्र वङ्क ठिआ वक्रो गुरुः स्थितः। ततः पदे पदे प्रतिपदमन्ते हस्तगणः सगणः प्रभण्यते। एवं त्रयोविंशतिर्वर्णाः पादे यत्र प्रमाणीकृताः। तदेतन्मात्राभिर्निश्च प्राप्तं सुन्दरीनामकं छन्दो भणितमशेषैः कविभिः प्रभण्यते भवद्भ्यः कथ्यत इत्यर्थः॥ वाणीभूषणे तु प्रकारान्तरेणोक्तम्—'करसहितसुवर्णद्वयरचिता तादृशमनोहरशङ्खधरा कुसुमयुगराजच्चरणविलोलकुण्डलमण्डितरत्नधरा। भुजगेशमतकेयूरजगुणितविशालविभूषणमालभिता किल सुन्दरिका सा भवति तदा फणिपतिना कविराजहिता॥'

सुन्दरीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जिणि वेअ धरिज्जे महिअल लिज्जे पिट्ठिहि दन्तहि ठाउ धरा
रिउवच्छ विआरे छलतणुधारे बन्धिअ सत्तु पआल धरा।
कुलखत्तिअ कप्पे दहमुह कट्टे कंसअकेसिविणास करा
करुणे पअले मेच्छह विअले सो देउ णराअणु तुम्ह वरा॥२७२॥

[येन वेदा धृता महीतलं नीतं पृष्ठेन दन्ताभ्यां समुद्धृतं धरा
रिपुवक्षो विदारितं छलतनुधारिणा बद्ध्वा शत्रुः पाताले धृतः।
क्षत्रियकुलं कल्पितं दशमुखानि कर्तितानि कंसकेशिविनाशः कृतः
करुणा प्रकटिता म्लेच्छा विदलिताः स ददातु नारायणस्तुभ्यं वरम्॥]

कश्चित्कविर्दशावतारकथनेन विष्णुं स्तुवन्नाशिषमाशास्ते—येन विशिष्टमीनशरीरेण प्रलयकालीनसमुद्रे निमग्नाः [illegible] समुद्धृताः, येन च [illegible] पृष्ठे भूमण्डलं धृतम्। किंच येन [illegible] दन्ताभ्यां पृथिवी समुद्धृ[illegible], येन च [illegible] हिरण्यकशिपोर्वक्षो विदारितम्। [illegible] येन [illegible] बलिः पाताले धृतः। क्षत्रियकुलं [illegible]। येन च [illegible]

१. 'सुरं' १ 'सुर' टी०. २. 'दन्ते [illegible]' [illegible]

[illegible] गुरूणि दश … वर्णाः, … । [illegible] । तेन च … [illegible] । तेन च … इति [illegible] । तेन च … [illegible] … ॥ यथा … —'[illegible]' … [illegible] … ॥ … यथा—॥S, ॥S, S॥ ॥, SSS, ।, ।S, S।, S, ॥S, २१×४=९२ ॥ [illegible] ॥

[illegible] —

भजभजभगा अष्टौ लघुगुरू कुमारु गदितं सरसिजनयना ॥ २७३ ॥

[illegible] । अत्र च अष्टौ … , अत्र च … [illegible] । … [illegible] ॥

यथा—

सरसमदालापासवमिलल्लसद्भ्रुनिभमधुपस्तनुयो
  [illegible] नगरं गतिरङ्गोपमान्यमहिमा ।
भुवनहिताय नाथयुगलावधरोऽवतीर्ण इह यः
  [illegible] तमथोपदद्भिसनया ॥२७४॥

यथा वा—'[illegible]' इत्यादि भट्टिकाव्ये । … यथा—॥, ।S।, S॥, ।S।, S॥, ।S।, S॥, ।, S, २१×४=९२ ॥ [illegible] ॥ भद्रिकया निरस्ता ॥

अथ मत्ताक्रीडं छन्दः —

मत्ताक्रीडं वसुदशाद्राणनि मगुणगणगमभूलघुगुरुभिः ॥ २७५ ॥

यत्र वसुभिरष्टभिः, ततोऽष्टौ पञ्चभिः, तत आशाभिर्दशभिर्विरतिर्भवेत् तत् । किंच मग-णद्वयं गुरुद्वयं यत्र तदनु चतुर्दशलघवोऽन्ते गुरुः । एवं त्रयोविंशतिभिर्वर्णैः पदं यत्र त-न्मत्ताक्रीडं नाम छन्दः ॥

यथा—

मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुमयपटुलभमधुरमधुरसं
  गाने पाने किञ्चित्स्यन्दत्स्पदमदयणनयनयुगलसरसिजम् ।
रासोल्लासक्रीडत्प्रेमप्रणयवनितपरिषितभुजरसं
  सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघपदपरिचयदम् ॥२७६॥

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽऽऽ, ऽ, ऽ, ।।।।।।।।।।।।, ऽ, २३×४=९२ ॥ मत्ताक्रीडं निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोविंशाक्षरस्य वृत्तस्य त्र्यशीतिलक्षाण्यष्टाशीतिसहस्राण्यष्टोत्तराणि षट्शतानि (८३८८६०८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः। शेषभेदाः शास्त्रोक्तरीत्या प्रस्तार्य सूचनीयाः सुधीभिराकरतो वा समुदाहर्तव्या इति दिगुपदिश्यते ॥

अथ चतुर्विंशत्यक्षरप्रस्तारे दुर्मिलाछन्दोऽभिधीयते—

दुमिलाइ पआसहु वण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा

मणु मत्त बतीसह जाणिअ सेसह अट्ठहि ठाम ठई सगणा ।

गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही

कहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दह अट्ठ चउद्दह मत्त सही॥२७७

[दुर्मिला प्रकाशयत वर्णान्विशेषयत दृष्टाः फणीन्द्रेण चारुगणा

भणिता मात्राभिर्द्वात्रिंशद्भिर्ज्ञायते शेषेणाष्टसु स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् ।

गणोऽन्यो न क्रियते कीर्तिर्ज्ञायते लगन्ति दोषा अनेके यत्र

कृत्वा त्रीन्विरामान्पादे ता दशस्वष्टसु चतुर्दशसु मात्रासु सत्यम् ॥]

भोः शिष्याः, दुर्मिलाछन्दसि प्रकाशयति(त),वर्णान् विसेसहु विशिष्टान् विशेषतो वा विशेषयत। तान्विशेषणविशिष्टान्कुरुतेत्यर्थः ॥ तान्विशिनष्टि—ये वर्णाः फणीन्द्रेण दर्वीकराधीश्वरेण पिङ्गलेन चारुगणत्वेन दीस दृष्टाः । ते च गणाः शेषेण द्वात्रिंशद्भिर्मात्राभिर्ज्ञायत इति भणिताः । तानाह—अष्टस्वपि स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् । अत्र चतुष्कलात्मकगणाष्टकस्थापनेन द्वात्रिंशन्मात्रात्मकं पदमिति भावः । अथ च त्रिवर्णात्मकगणाष्टकविन्यासेनैव वेदलोचन (२४) वर्णात्मकश्चरणो भवतीति भावः ॥ इतरगणनिषेधमाह—गणेति । अन्यो गणः सगणातिरिक्तोऽस्मिन्वृत्ते न क्रियते । अत एवेतरगणव्यावृत्त्या सगणकरणेन कवेः कीर्तिः मुणिज्जइ ज्ञायत इत्यर्थः ॥ अन्यगणकरणे दोषा अनेके लगन्ति यत्र ॥ यद्यप्यन्यगणकरणे प्रकृतप्रस्तारवर्णसंख्या विघ्नत एव । तथापि सगणस्य चतुष्कलत्वादष्टसगणविरचनेन प्रोक्तविरतिसहितनयनानल (३२) कलाकलितमेतत्पदम्, अन्यथाधिककलगणत्वात्प्रोक्तनियमहानितश्छन्दोभङ्गमात्रदेशियादयः ॥ अथात्र यतिनियममाह—कहि इति कृत्वा विरामत्रयं विरतित्रयं पादे तत्र ताः विरतयः प्रथमं दशमात्रासु, पुनरष्टमात्रासु, ततश्चतुर्दशमात्रासु सही सत्यं भवन्तीत्यर्थः । तत्प्रोक्तलक्षणं दुर्मिलानामकं वृत्तमिति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'विनिधाय करं गुरुकर्ममनोहरबाहुयुगं कुरु रम्यपदं सगणं च ततः कुरु पाणितले वरणद्वयुगं विनिधाय गुरुम् । इति दुर्मिलका फणिनायकभाषिता किल वर्णविलासपरा चतुराश्रितविशतिवर्णकृता कविना गुरुतापदविभ्रमरा ॥'

दुर्मिलासुन्दरी—यथा (यथा)—

पहुदिज्जिअ वज्जिअ सज्जिअ टोप्परु कङ्कण बाहु किरीट सिरे
पइ कण्णहि कुण्डल जं रइमण्डल ठाविअ हार फुरन्त उरे।
पाअङ्गुलि मुन्दरि हीरहि सुन्दरि कञ्चणविज्जुसुसज्जतणू
तेंह दूणउ सुन्दर साबअ णाअअ तं खण सुन्दररोसगणू ॥

[प्रभुणा दापितं वाद्यं सज्जितं शिरस्त्राणं कङ्कणं बाहौ किरीटं शिरसि
पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं स्थापितो हारो स्फुरदुरसि।
पादाङ्गुलि मुद्रिका हीरैः सुन्दरी काञ्चनविद्युत्सुसज्जतनू
तथा द्वावपि सुन्दरौ स्तावको नायकस्तत्क्षणं सुन्दररोष(?)धनुषौ ॥]

प्रभुणा नृपतिना दापितं वाद्यं प्रयाणार्थं दुन्दुभिनादः समाहृत इत्यर्थः ॥ तत्र स-ज्जीकृतं टोप्परु शिरस्त्राणम्। 'टोपर मस्थअ' इति क्वचित्पाठः। तत्र शिरस्थ मस्तके दत्तम्। कङ्कणो बाहौ दत्तः। शीर्षे किरीटो मुकुटे दत्तम्। अपि च पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं मार्तण्डमण्डलमिव भासमानं स्थापितो हारो स्फुरदुरसि, पादा-ङ्गुलि मुद्रिका हीरकैः सुन्दरी दत्ता। एवं च काञ्चनविद्युद्वत् सुसज्जा तनुर्येषां, तथा द्वावपि सुन्दरौ। कौ तावित्याह—स्तावकः कविः, नायकश्च। तत्क्षणे सुन्दररोष(शे)ध-नुषौ विरेजतुरित्यर्थः ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'कति सन्ति न गोपकुले ललिताः स्मर-तापहृताश्च विहाय च ता रतिकेलिकलारसलालसमानसमुल्लसमान[समान]रसम्। नवमा-लिनमालिनमस्य ममस्य चिरस्य [चिरस्य] कृपा भविता परितापवती भवती [भवती] युवतीजनसंसदि हासकथा ॥' उद्दवणिका यथा—॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, २४×४=९६ ॥ दुर्मिला निवृत्ता ॥

अथ किरीटछन्दः—

ठावहु आइहि सक्कगणा तह सल्ल विसज्जहु बे वि तहापर
णेउर सद्दजुअं तह णेउरए परिपालइ बे(बा)रगणा कर।
काहलजुग्गल अन्त वरिज्जइ एरिस भीविअ दण्ण पआसहु
बत्तिस मत्त पअप्पअ लेक्खउ अट्ठ भआर किरीट विसेसहु ॥२७९॥

[स्थापयतादौ शक्रगणं तथा शल्यं विसर्जयत द्वावपि तदुपरि
नूपुरं शब्दयुगं तथा नूपुरमेतया परिपाट्या द्वादश शक्रगणं कुरुत।

१. 'टज्जअटोप्पर मत्थअ (त्यज्य (शिरस्त्रं मस्तके))' इति०, २. 'टज्जुसुण सज्जतणू (टञ्जु-सुप्रसज्जतनूः)' इति०, ३. 'तणु णूणइ (तस्य(?)णी)' इति०, ४. 'मस्थ (मस्थ)' इति०,

उद्दवणिका यथा—ऽऽऽ, ऽऽऽ, ऽ, ऽ, ।।।।।।।।।।।।, ऽ, २३×४=९२ ॥ मत्ताक्रीडं निवृत्तम् ॥

अत्रापि प्रस्तारगत्या त्रयोविंशाक्षरस्य वृत्तस्य त्र्यशीतिलक्षाण्यष्टाशीतिसहस्राण्यष्टोत्तराणि षट्शतानि (८३८८६०८) भेदाः । तेषु कियन्तो भेदाः प्रोक्ताः। शेषभेदाः शास्त्रोक्तरीत्या प्रस्तार्य सूचनीयाः सुधीभिराकरतो वा समुदाहर्तव्या इति दिगुपदिश्यते ॥

अथ चतुर्विंशत्यक्षरप्रस्तारे दुर्मिलाछन्दोऽभिधीयते—

दुमिलाइ पआसहु वण्ण विसेसहु दीस फणीन्दह चारुगणा

भणु मत्त बतीसह जाणिअ सेसह अट्ठहि ठाम ठई सगणा ।

गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही

कहि तिण्णि विरामहि पाअह ता दह अट्ठ चउद्दह मत्त सही॥२७७

[दुर्मिलां प्रकाशयत वर्णान्विशेषयत दृष्टाः फणीन्द्रेण चारुगणा

भणिता मात्राभिर्द्वात्रिंशद्भिर्ज्ञायते शेषेणाष्टसु स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् ।

गणोऽन्यो न क्रियते कीर्तिर्ज्ञायते लगन्ति दोषा अनेके यत्र

कृत्वा त्रीन्विरामान्पादे ता दशास्वष्टसु चतुर्दशसु मात्रासु सत्यम् ॥]

भोः शिष्याः, दुर्मिलाछन्दसि प्रकाशयति(त),वर्णान् विसेसहु विशिष्टान् विशेषतो वा विशेषयत। तान्विशेषणविशिष्टान्कुरुतेत्यर्थः ॥ तान्विशिनष्टि—ये वर्णाः फणीन्द्रेण दर्वीकराधीश्वरेण पिङ्गलेन चारुगणत्वेन दीस दृष्टाः । ते च गणाः शेषेण द्वात्रिंशद्भिर्मात्राभिर्ज्ञायत इति भणिताः । तानाह—अष्टस्वपि स्थानेषु स्थापयित्वा सगणान् । अत्र चतुष्कलात्मकगणाष्टकस्थापनेन द्वात्रिंशन्मात्रात्मकं पदमिति भावः । अथ च त्रिवर्णात्मकगणाष्टकविन्यासेनैव वेदलोचन (२४) वर्णात्मकश्चरणो भवतीति भावः ॥ इतरगणनिषेधमाह—गणेति । अन्यो गणः सगणातिरिक्तोऽस्मिन्वृत्ते न क्रियते । अत एवेतरगणव्यावृत्त्या सगणकरणेन कवेः कीर्तिः मुणिज्जइ ज्ञायत इत्यर्थः ॥ अन्यगणकरणे दोषा अनेके लगन्ति यत्र ॥ यद्यप्यन्यगणकरणे प्रकृतप्रस्तारवर्णसंख्या नियत एव । तथापि सगणस्य चतुष्कलत्वादष्टसगणविरचनेन प्रोक्तविरतिसहितनयनानल (३२) कलाकलितमेतत्पदम्, अन्यथाधिककलगणत्वात्प्रोक्तनियमहीनतश्छन्दोभङ्गमावहेदित्याशयः ॥ अथात्र यतिनियममाह—कहि इति कृत्वा विरामत्रयं विरतित्रयं पादे तत्र ताः विरतयः प्रथमं दशमात्रासु, पुनरष्टमात्रासु, ततश्चतुर्दशमात्रासु सही सत्य भवन्तीत्यर्थः । तदथोक्तलक्षणं दुर्मिलानामकं वृत्तमिति ॥ भूषणेऽप्युक्तम्—'विनिधाय कर गुरुरम्यमनोहरबाहुयुगं कुरु रत्नधर सगण च ततः कुरु पाणितलं वरपुष्पयुगं विनिधाय गुरुम् । इति दुर्मिलका फणिनायकसंरचिता किल वर्णविलासधरा चतुराश्रितविंशतिवर्णकृता कथिता सुकृताभयशिल्पधरा ॥'

दुर्मिलामुदाहरति—जहा (यथा)—

पहुदिज्जिअ वज्जिअ सज्जिअ टोप्पर कङ्कण बाहु किरीट सिरे
पइ कण्णहि कुण्डल जं रइमण्डल ठाविअ हार लुरन्त उरे ।
पअङ्गुलि मुन्दरि हीरहि सुन्दरि कञ्चणविज्जुसुसज्जतणू
तँह दूणउ सुन्दर तावअ णाअअ तं खण सुन्दरसेसधणू ॥

[प्रभुणा दापितं वाद्यं सज्जित शिरस्त्राणं कङ्कणं बाहौ किरीटं शिरसि
पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं स्थापितो हारो लुठन्नुरसि ।
प्रत्यङ्गुलि मुद्रिका हीरैः सुन्दरी काञ्चनविद्युत्सुसज्जतनू
तथा द्वावपि सुन्दरौ स्तावको नायकास्तत्क्षणं सुन्दरशेष(!)धनुषौ ॥]

प्रभुणा नायकेन दापितं वाद्यं प्रयाणार्थं दुन्दुभिनादः समाहतः इत्यर्थः ॥ ततश्च स-ज्जीकृतं टोप्पर शिरस्त्राणम् । 'टोपर मत्थअ' इति क्वचित्पाठः । तत्र शिरश्च मस्तके दत्तम् । कङ्कणो बाहौ दत्तः । शिरे किरीटो मुकुटं दत्तम् । अपि च पातयित्वा कर्णयोः कुण्डलं यथा रविमण्डलं मार्तण्डमण्डलमिव भासमानं स्थापितो हारो लुठन्नुरसि, प्रत्य-ङ्गुलि मुद्रिका हीरकैः सुन्दरी दत्ता । एवं च काञ्चनविद्युद्वत् सुसज्जा तनुर्ययोः, तथा द्वावपि सुन्दरौ । कौ तावित्याह—स्तावकः कविः, नायकश्च । तत्क्षणे सुन्दरसेष(शे)ध-नुषौ विराजतुरित्यर्थात् ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'कति सन्ति न गोपकुले ललिताः स्मर-तापहृतश्च विहाय च ता रतिकेलिकलाकलितसमानममुष्मितमान[समान]रसम् । वनमा-लिनमालिनमस्य नमस्य चिरस्य [चिरस्य] वृथा भविता परितापवती भवती [भवती] युवतीजनसंसदि हासकथा ॥' उद्वणिका यथा—॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, २४×४=९६ ॥ दुर्मिला निवृत्ता ॥

अथ किरीटछन्दः—

ठावहु आइहि सक्कगणा तह सल्ल विसज्जहु वे वि तदुप्पर
णेउर सद्दजुअं तह णेउरए परिपाटह सँ(ए)क्कगणा कर ।)
काहलजुग्गउ अन्त करिज्जसु पअरि चौविस वण्ण पआसहु
बत्तिस मत्त पअप्पअ लेक्खउ अट्ठ भआर किरीट विसेसहु ॥२७९॥

[स्थापयतादौ शक्रगणं तथा शल्यं विसर्जयत द्वावपि तदुपरि
नूपुरं शब्दयुगं तथा नूपुरैतया परिपाट्या द्वादश शक्रगणं कुरुत ।

---

१. 'रज्जअटोप्पर मत्थअ (राज्यं शिरश्च मस्तके)' रवि०. २. 'रज्जुगुणज्जतणू (रज्जु-गुणयतनूः)' रवि०. ३. 'तसु सुणद्द (तस्य(?)नरी)' रवि०. ४. 'मग्ग (मार्ग)' रवि०.

काहलयुगलमन्ते कुर्वनयैव परिपाट्या चतुर्विंशतिवर्णान्प्रकाशयत
द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे लेखश्चाष्टौ भकाराः किरीटं विशेषयत ॥]

भोः शिष्याः, स्थापयतादौ शक्रगणमाद्यन्तस्थितगुरुकं षट्कलमित्यर्थः । तथा तदग्रे सङ्ग विसबहु वे त्ति द्वौ शल्यौ लघुद्वयं विसर्जयत । तदुपरि तदुपरि नूपुरं गुरुं विसर्जयत इत्यन्वयः । ततः शब्दयुगं लघुद्वयम् । तथा नूपुरं गुरुम् । एषरि अनया परिपाट्या पक्षिणः पुनः कर्तव्याः । एवं द्वादश गणाः । आदौ शक्रगणं कृत्वान्ते काहलयुगलं लघुद्वयं कुरु । अनयैव च रीत्या चतुर्विंशतिवर्णान् प्रकाशयत । द्वात्रिंशन्मात्राश्च पदे पदे कुरुतेति शेषः ॥ प्रकारान्तरेण गणनियममाह—अष्टौ भगणान्गुर्वादिकान्गणान्विसर्जयत नान्यान् । एतदतिरिक्तगणदाने मात्रानियमभङ्गाच्छन्दोभङ्गत्वमिति भावः ॥ ······ ················ ॥ वाणीभूषणे तु—'पादयुग कुरु नूपुरसुन्दरमत्र करे वरवलयनोहरयुगं कुसुमद्वयमंगत कुण्डलगन्धयुगं समुपाहर । पण्डितमण्डलिकाहृदयमानसकम्पितमजनमौलिरसालय पिङ्गलभगराजनिवेदितवृत्तकिरीटमिदं परिभावय ॥'

किरीटमुदाहरति—जहा (यथा)—

बप्पहभत्ति सिरे जिणि लिज्जिअ रज्ज विसज्जि चले विणु सोदर
सुन्दरि सङ्गहि लग्गि इक्कल्लिअ मारु विराधकबन्ध तहा धर ।
मारुइ मिल्लिअ वालि वहल्लिअ रज्जु सुगीवहि दिज्जु अकट्टअ
बन्धि समुन्द विघाल्लिअ रावण सो तुम राहव दिज्जउ णिब्भअ ॥

[पितृभक्तिः शिरसि येन गृहीता राज्यं विमुच्य चलितो विना सोदरं
सुन्दरी सङ्गे लब्धैकला मारितो विराधकबन्धौ तथा धृत्वा ।
मारुतिर्मिलितो वाली विघातितो राज्यं सुग्रीवाय दत्तमकष्टेन
बद्ध्वा समुद्रं विघातितो रावणः स तुभ्यं राघवो ददातु निर्भयम् ॥]

येन राघवेण पितृभक्तिः शिरसि गृहीता । यश्च राज्यं विमुच्य चलितो विना सोदरम् । येन सहैकदैव सुन्दरी सीता लब्धा । ततो येन विराधः कायः कबन्धो योजनबाहुश्च मारितः । ततो मारुतिर्हनूमान्मिलितो यस्य । वाली च येन व्यापादितः । तद्राज्यं सुग्रीवाय दत्तमकष्टेनानायासेनेत्यर्थः । बद्धश्च समुद्रं विघातितो रावणो दशकण्ठो येन । स राघवो युष्मभ्यं निर्भयं ददात्विति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'भजि [illegible] मतिमाधि [illegible] सा पुनरेति [illegible] [illegible]

1. 'दलिअ [illegible] (तत्रं [illegible] । [illegible] पूर्व[illegible] । [illegible] मते [illegible] । [illegible])' इति.

...तर्दं ।' उदवणिका यथा—ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥,
...२४=९६ ॥ [illegible] ॥
...[illegible] —
...[illegible] मदनाद यदि वर्तते कर्णी॥२८१॥
...निर्विभावित मनमा [illegible] इतीदर्गुणशिविधामो भवति।
...हि: [illegible], यत्र पूर्वे [illegible], [illegible], अथ च—[illegible]
...च—[illegible], अथ च—[illegible]
... यदि [illegible] ॥

यथा—
...[illegible] कीर्तिकर्पूरमदमदधीर-
...[illegible] ।
...[illegible] प्रपूर्णविविधकानने-
...[illegible] निवसति कर्णी॥२८२॥
...[illegible] ऽ॥, ऽऽ।, ।॥, ॥ऽ, ऽ॥, ऽ॥, ।॥, ।ऽऽ, २४×४=९६ ॥ [illegible]
...[illegible] यथा—ऽ॥, ऽऽ।, ।॥, ॥ऽ, ऽ॥, ऽ॥, ।॥, ।ऽऽ, २४×४=९६ ॥ [illegible]
...[illegible] ॥ अत्र [illegible] (१६७७७२१६) भेदाः। तेषु [illegible]। शेषभेदाः [illegible]
...[illegible] इत्यलमिति ॥
...[illegible] हृदये—
अथ [illegible] लघुगैः॥२८३॥
मौक्तिकदाम [illegible] भवति । अथ च—
मो [illegible], यत्र पूर्वं मो मगण, ततो [illegible] मगणमगणभगणा भवन्ति । [illegible]
[illegible], [illegible] पतन्ति, मुनिभिः [illegible] सा मौ-
[illegible]
[illegible] ॥

यथा—
मौक्तिकदाम [illegible] मदन [illegible] रुचिरा
[illegible] मधुमुदितमधुकर [illegible] करी ।
[illegible] पुलकिततनुः
[illegible] मणिकिरणम्॥२८४॥
[illegible] यस्य न चेतो हरति [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] यथा—ऽ॥, ऽऽऽ, ॥ऽ, ऽ॥, ॥॥॥॥॥, ऽ, २५×४=१०० ॥ अत्रापि
[illegible] । [illegible] तृतीयो नगण इति वेदितव्यमिति ॥

१. '[illegible] लघुभिः' इति छन्दोमञ्जरीपुस्तकपाठः।

प्रस्तारगत्या पञ्चविंशत्यक्षरस्य कोटित्रयं, पञ्चत्रिंशल्लक्षाणि, चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, द्वात्रिंशदुत्तराणि चतुःशतानि च (३३५५४४३२) भेदाः। तेषु दिगुपदर्शनार्थमेकं वृत्तमुक्तम्। वृत्तान्तराणि च प्रस्तार्य सुधीभिरूह्यानीति शिवम् ॥

अथ षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारे ग्रन्थान्तरादेव भुजङ्गविजृम्भितं छन्दोऽभिधीयते—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥२८५॥

भोः शिष्याः, यद्वसुभिरष्टभिः, ईशैरेकादशभिः, अश्वैः सप्तभिश्च छेदोपेतं विश्रामयुक्तम्, अथ—मगणद्वयतगणनगणनयुगलरगणसगणलघुगुरुभिः षड्विंशत्यक्षरैः पदं यत्र तद्भुजङ्गविजृम्भितं नाम वृत्तं भवतीति ॥

यथा—

हेलोद्वल्गद्वल्गत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक-
श्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनवकिसलयस्फुरङ्गितहारधृक् ।
त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः
पायान्निश्छिन्दन्कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिमहद्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

उद्दवणिका यथा—SSS, SSS, SSI, III, III, III, SIS, IIS, I, S, २६×४=१०४ ॥ भुजङ्गविजृम्भितं निवृत्तम् ॥ अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचन(२६)वर्णस्य कोटिषट्कमेकसप्ततिलक्षाणि वसुसहस्राणि चतुःषष्ट्युत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४) भेदाः । तेष्वेको भेदोऽभिहितः शेषभेदा विशेषबुद्धिभिराकरात्प्रस्तारीत्या वा प्रस्तार्य स्वेच्छया नामान्यारचय्य सूचनीया इति दिङ्मात्रमुपदिश्यत इति सर्वमवदातमिति ॥

एवं चैकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्तं प्रत्येकं प्रस्तारपिण्डसंख्या 'रसलोचनपक्षाधचन्द्रदृग्वेदशशिभिः । आत्मना योजितैर्नाभगत्या ज्ञेया मनीषिभिः ॥' इति निर्दिष्टदिशा त्रयोदश कोटि(?)द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तदश सहस्राणि षड्विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि च (१३४२१७७२६) समस्तप्रस्तारस्य 'छव्वीसा मत्त सआ तह सत्तारह सहस्साइं । बाआलीसं लक्खं तेरह कोडी समग्गाइं ॥' इति प्राकृच्छन्दसा पूर्वोक्तपिण्डसंख्या सिद्धावलोकनशालि भिरनुसंधातव्येति सर्वमन वद्यम् ॥

अथ प्रस्तारोत्तीर्णानि मुक्तकानि कानिचिद्वृत्तानि वर्णनियमरहितान्याह—तत्र प्रथमं त्रिभङ्गीछन्दः—

सभलभभाइ पढम मण दह सुविभ-
गण भगणा तह अन्ता गुरुजुग्गा हत्थ पलन्ता

---

१. 'षड्विंशतिः, सप्त शतानि, तथा सप्तदश सहस्राणि । द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि त्रयोदश कोटयः समग्राणि ॥' इति छाया. २. 'शुद्धकन्ता. हस्तागमन्ता (गुरुः कान्तो हस्तगमः)' इति०.

पुण वि गुरुजुअल लहुजुअल वलअ-
जुअ कर जम्पइ णाआ कइराआ सुन्दरकाआ ।
पअपअ तेत्तहि कहि गअगमणि ससि-
वअणि बालिसमत्ता कर जुत्ता एहु णिरुत्ता
गणि भण सव पअ वसुरस एस पअ
पअ पअला तिभअङ्गी सुहअङ्गी सज्जणसङ्गी ॥ २८७ ॥

[सकलपदेषु प्रथमं भण दश सुप्रिय-
गणान्भगणस्तथान्ते गुरुयुगं हस्तः पतति
पुनरपि गुरुयुगलं लघुयुगलं वलय-
युगं कुरु जल्पति नागः कविराजः सुन्दरकायः ।
पदे पदे एतावत्कथय गजगमने शशि-
वदने द्विचत्वारिंशन्मात्राः कुरु युक्ता एतन्निरुक्तं
गणयित्वा भण सर्वपदेषु वसुरसैक पदे
पदे पतति त्रिभङ्गी सुखाङ्गी सज्जनसङ्गी ॥]

हे गजगमने हे शशिवदने । सकलपदेषु प्रथमं भण दश सुप्रियगणान् [illegible] [illegible]णान् भण । तथान्ते भगणः, ततो गुरुयुगमं ततो हस्तः सगणः पतति । [illegible] [illegible]लम् । अथ च लघुयुगलम् । ततो वलययुगलं गुरुयुगं कुरु । एवं पद [illegible] पतन्ति । सुखान्यङ्गानि यस्य । सज्जनेषु सङ्गो यस्य तादृशः, सुन्दरका[illegible] कविराजो नागः पिङ्गलस्त्रिभङ्गीछन्द इति जल्पति । हे मुग्धे, पदं पदं [illegible] पय । अथ च द्विचत्वारिंशन्मात्रा युक्ता कुरु । एतन्निरुक्तं [illegible] [illegible]रिंशच्चतुर्गुणिता,—वसवोऽष्टौ रसाः षट् एकं चेति [illegible] (१६८) मात्राः पअपअ चतुःपदे पअला पतन्तीत्यर्थः । पदैकस्मि[illegible] शत (११८) वर्णा यत्र तत्प्रोक्तलक्षणं त्रिभङ्गीनामकं छन्दो [illegible] ।

त्रिभङ्गीमुदाहरति—जहा (यथा)—

जअइ जअइ हर वलइअविसहर
तिलइअसुन्दरचन्दं मुणिआणन्दं [illegible]

१. 'वलअ' रवि०. २. 'तत्तहि' रवि०. ३. [illegible]
४. 'आणन्द तिलकन्द' रवि०.

वसहगमण करतिसुल डमरुधर
णअणहि डाहुअणङ्ग रिउभङ्ग गौरिअधङ्गम् ।
जअइ जअइ हरि भुजजुअधरुगिरि
दहमुहकंसविणासा पिअवासा साअरवासा
वलिछलिमहिअलु असुरविलअकरु
मुणिअणमाणसहंसा सुहवासा उत्तमवंसा ॥ २८८ ॥

[जयति जगति हरो वलयितविषधर-
स्तिलकितसुन्दरचन्द्रो मुन्यानन्दः सुखकन्दो
वृषभगमनः करत्रिशूलो डमरुधरो
नयनेन दग्धानङ्गो रिपुभङ्गो गौर्यर्धाङ्गः ।
जयति जगति हरिर्भुजयुगधृतगिरि-
र्दशमुखकंसविनाशः पीतवासाः सागरवासो
महीतलच्छलितबलिरसुरविलयकरो
मुनिजनमानसहंसः शुभ्रभास उत्तमवंशः ॥]

प्रथमार्धेन हरं स्तौति—जगति हरः शिवो जयति । कीदृशः । वलयिता विषधराः सर्पा येन । भुजगकङ्कण इत्यर्थः । पुनः—तिलकितः सुन्दरश्चन्द्रो येन । चन्द्रशेखर इत्यर्थः । पुनः—मुनीनामानन्दः । अत एव सुखकन्दः । पुनः—वृषभगमनः । पुनः—करे त्रिशूलं यस्य स तथा । पुनः—डमरुकधरः । पुनः—नयनेन भालस्थतार्तीयलोचनेन दग्धोऽनङ्गो येन स तथा । पुनः—रिपोर्भङ्गो यस्मात्तादृशः । पुनः—गौरी पार्वती अर्धाङ्गे यस्य स तादृशः ॥ अथ चरमार्धेन हरिं स्तौति—जगति हरिर्विष्णुर्जयति च । कीदृशः । भुजयुगेन धृतो गोवर्धनो गिरिर्येन स तथा । पुनः—दशमुखकंसविनाशनः । पीतवासाः पीताम्बरधर इत्यर्थः । पुनः—सागरवासः कृतक्षीरनीरधिवसन इत्यर्थः । येन बलिश्छलितो महीतले तादृशः । येन असुराणां विलयः कृतः । यश्च मुनिजनानां मानसे हंस इवाचरमाणः । अत एव शुभ्रभासः श्वेतकान्तिः सात्त्विकस्वभावत्वात्तादृश इति । पुनः—उत्तमो वंशो यादववंशो यस्य तादृश इति ॥ उद्दवणिका यथा—॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ॥, ऽ॥, ऽऽ, ॥ऽ, ऽ, ऽ, ।, ।, ऽ, ऽ, ३४×४=१३६ ॥ ४१×४=१६४ ॥ ग्रन्थान्तरे एतस्य कथनत्रितीयं विमर्शार्हं निरूपणम् ॥

१. 'वलिछलिअ महिअ पअ (बलिं छलयित्वा मही पूता)' इति०. २. 'सग' इति०.

अथ शार्दूलच्छन्दः—

कण्णेक्क पढम दिअ सरसपअह धुअं पअहि पलइ तह ठविअ कारं
सद्दूल सुभणि मणहरणि रअणिपहुवअणि कमलदलणअणि परम् ।
बत्तीसह मत्त पअ ठव हु पअलिअ तह अ मज्झ करअल दिअगणअं
मत्ता वणि सुललिअ छउ चउकल किअ कइवर दिणअरभु अअ पभअ

[कर्ण एकः प्रथमं द्विजाः सरसपदा ध्रुवं पदेषु पतितास्तथा स्थापयित्वा कारं
शार्दूलं सुभणित मनोहरणि रजनीप्रभुवदने कमलदलनयने परम् ।
द्वात्रिंशन्मात्राः पदे स्थापय लघु प्रकटितास्तथा च मध्ये करतलं द्विजगणश्च
मात्राभिर्वर्णैश्च सुललिताः षट् चतुःकला कृता कविवरेण दिनकरभुजाभ्यां
पतितः ॥]

हे मुग्धे, पदेषु कर्णो गुरुद्वयात्मको गणः प्रथमं (पतितः) द्विजाश्चतुर्लघुका गणाः, सरसपदाः ध्रुवं निश्चितं पदेषु पतिताः । ततः स्थापयित्वा कारं गुर्वन्ते सगणं हे मनोहरणि हे रजनीप्रभुवदने चन्द्रानने, हे कमलदलनयने, तत् परमातिसुन्दरं शार्दूलाख्यं छन्दः सुभणितं भणितम् । छन्दोविदेति शेषः । तत्र पदे मात्रानियममाह—पत्र पदे द्वात्रिंशत् (३२) मात्राः तु लघु तत्र स्थापय । वर्णाः प्रत्यक्षा एव । [illegible]—पअलिअ इति । तह अ तथा च करतलं सगणं प्रकटित इति मात्रापूरणार्थं स्थापयेः । तथा च सगणोऽन्ते । तस्मात् द्विजगणाश्चतुर्गुरवः । [illegible]—मात्राभिर्वर्णैश्च सुललिता मनोहराः । षट्कल चतुष्कलाः [illegible] कृताः कविवरेण [illegible] । [illegible] कर्णो द्विगुरुात्मको गण अथ आदौ पर्व [illegible] । एवमुक्तं भवति—चतुष्कलाः [illegible], आदौ कर्णः, अन्ते सगणे एव तच्छार्दूलाख्यं छन्द इति ॥ वाणीभूषणे तु—'[illegible] [illegible] शार्दूलमिदं [illegible] ॥'

शार्दूलस्योदाहरणम्—यथा (यथा)—

जो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[यत्र फुल्लं कमलवनं वहति लघु पवनो भ्रमति भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु
झंकारः पतति वने रौति कोकिलगणो विरहिगणमुखेऽतिनिरसम्।
आनन्दिता युवजना उल्लसितं रभसान्मनः सरसनलिनीदलकृतशयनः
प्रयातः शिशिरऋतुर्दिवसा दीर्घा भूताः कुसुमसमयोऽयागतो वने ॥]

कश्चिद्वसन्तलक्षणेन प्राप्तं सुरभिसमयमुपवर्णयति—यत्र फुल्लं कमलवनम्, पवनः सं[illegible] लघु मन्दं वहति, भ्रमरकुलं दिक्षु विदिक्षु भ्रमति। किंच वने झंकारः पतति। यत्र कोकिलगणः [illegible] विरहिगणानां मुखे सम्मुखेऽतिविरसं यथा स्यात्तथा रौति। [illegible]। यत्र च आनन्दिता युवजनाः। उल्लसितं रभसान्मनो [illegible]। [illegible] कुसुमसमय आगतो वने शिशिरर्तुः परन्तु प्रयातः। अत एव [illegible] दीर्घा जाता इति ॥ यथा वा[णीभूषणे]—'गोवर्धनगिरिधारणु[illegible] [illegible] (?) [illegible] [illegible]॥' अत्र गणिता यथा—ऽऽ, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।।।, ।ऽ, २४४=११६ ॥ शाल्मली निवृत्तः ॥

अथ गीता छन्दः—

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाए पाअ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] टाए ठाइ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] णाम गीआ छन्द भणाइ ॥२९१॥

[illegible] मात्राः प्रथम दीयन्ते मात्रा एकत्रिंशत्पादे पादे
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] मात्रा [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] नाम गीता छन्दोऽस्ति ॥]

[illegible]

रस्येवंसारण्ण । मात्रावर्णविच्छित्तं वा प्रोक्तलक्षणं संवर्ष (?) समुदाहर्तव्यमिति ॥ उ-दाहरणं यथा—ऽ॥ऽ॥ ॥॥ऽ॥१६+ऽ॥ऽ॥ऽऽऽ।१५=३१×४=१२४॥ सवैआ निवृत्ता ॥

अथ नामग्रहेण (वर्णवृत्त)वैतालीनां वृत्तानां नामान्यनुक्रामति—

सिरि कामं महु मही सारु ताली पिआ ससी रमणा आण पंचाल मैन्दा मन्दर कमल तिण्णा धारी णगाणी [1]संमोहा हारी [2]हंसा जमका सेसा तिहो विज्जोहा चउरंसा मन्थाणा [1]संखणारी मिल्ला मालई दमणअ समाणिआ सुवासा करहंचा ता [3]णीसा विज्जु-माला पमाणि मल्लिका [4]तुंगा कोमला महालच्छी सारङ्गिका पाइत्ता कमला बिम्बा तोमर रूपमाला [5]संजुत्ता चम्पअमाला आणाण सारवती सुसमा अमिअगइ बन्धू सुमुही णिका दोधअ सालिणी दमणा सेणिका मालतीमाला एका इन्दव सह विन्दा उवेन्द्राये विज्जाहर भुअङ्गा लच्छीहर तोटआ सारङ्ग मोत्तिअदामा मोदका तरलणअणि सह सुन्दरि माआ तारअ कन्दो पङ्कावलि वसन्त-तिलअ चक्क भमरावलि छन्दा सारङ्गिक चामर सह णिसिपाल मणहंसा मालिणि सरभा णराउ णीलो सह चञ्चला वम्मारूअउ जाणिआ ॥

पुहवी मालाहरा मञ्जीरा जाणहु कीलाचन्दा चच्चरि सद्दूलासट्ट-अ आणहु चन्दमाला धवलङ्गा सम्भू [1]गीआ सह गण्डका सद्धरआ णरेन्द [1]हंसी सुन्दरिआ [1]दुम्मीला सह मुणहु किरीटअ छंदा विअ तिभङ्गी सालूरा [1]सवैआ । कइपिङ्गल भणिअ पञ्चगल सउ सव्वा-जाणहु घरकइ मुण हव्व ॥ २९२ ॥

एतानि पञ्चाधिकशतरूपाणि सर्वाणि स्थानक कृत्वा ज्ञातव्यानीति । अन्यान्यपि प्र-स्तारगत्या स्वबुद्ध्या सुधीभिरूह्यानि छन्दांसीत्युपरम्यते ॥

अथ अन्यान्तरदण्डकलक्षणानि सोदाहरणान्युच्यन्ते—

यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ॥

यदि नगणयुगलानन्तरं सप्त रेफाः सप्त रगणा यदि भवन्ति । तदा चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डको भवतीति । अत एव 'दण्डको नौ रा—' इति पिङ्गलसूत्रेणी भट्टहलायुधेनाभ्यधायि(?) ।

* 'तह छअ अगल सअ छन्दा इअ जम्पइ कइ राआ वरपिङ्गलणामपतिद्धपसिद्धा ।

यथा—

प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं
सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्धनं नाम शैलं दधल्लीलया ।
कमलनयन रक्ष रक्षेति गर्जन्नसन्मुग्धगोपाङ्गनानन्दितो
गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः २९४

उट्टवणिका यथा ।।।, ।।।, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, ऽ।ऽ, २७×४=१०८॥

चण्डवृष्टिप्रपातो निवृत्तः ॥

अथार्णवः—

[illegible]

[illegible]

इति रवि०. एतच्च षडधिकत्वं सवैयावृत्तस्य पृथग्गणनेन शिखरिणी-मौक्तिकहारयो-र्वर्धनेन ज्ञेयम्. तयोर्लक्षणोदाहरणे त्वेवं पृथिवी-मञ्जीराछन्दसोर्मध्ये दृश्येते—

'अथ शिखरिणी—

घआ कण्णा कण्णा सुपिअजुअल गन्धवलअ
उणो हारो णारी ठइअ चरणे अन्त चमरम् ।
दहासत्तावण्णा णवइ लहुआ अट्ठइ फणी
फणीराआ जम्पे कमलमुहि एसा सिहरिणी ॥

जहा—

पर ओण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो
खरक्खारो हारो मलयपवणा देहदवणा ।
मिणाली बाणाली जलदि अ जलद्दा तणुलदा
वइट्ठा ज दिट्ठा कमलवअणा दीहणअणा ॥

अथ मौक्तिकहारः—

दिअ पिय गुरु गन्ध कण्णा लआरा ठवीआ तहा
पुण वि चमर दुण्ण सहा सुमज्झा करीआ सहा ।
तहवि अणिअ दुण्णअद्धा वि सद्धा वि हारा दि ए
कमलवअणि मोत्तिहारा फणिन्दा भणिन्दा पिए ॥

जहा—

अमिअवमिअचन्दबिम्बेमुही पेक्खन्ती सा जदा
विमलकमलफुल्लओट्ठी अणेत्ता फुरन्ता तदा ।
दसणवितविसुद्धकुन्दाकणीआ धरीआ जहा
अहरविमलबन्धुपुलिस्सरिस्सा करीआ तहा ॥' इति ॥

यदि नगणद्वयानन्तरमेव प्रतिचरणं विंशतिरेफाः क्रमात् समधिकरगणास्तदा अर्ण-अर्णव-व्याल-जीमूत-लीलाकर-उद्दाम-शङ्खादयो दण्डकाः स्युरिति । एतेन नगणयुगल-सप्तरेफाणां । ततः परे क्रमादगणाधिक्यादेते । आदिशब्दादन्येऽपि रगणवृद्ध्या स्वबुद्ध्या नामभेदेन दण्डका विधेया इत्युपदिश्यते ॥

तत्रार्णो यथा—

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त नारायण

त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव।

गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वंभरोपेन्द्र चक्रायुधाधोक्षज श्रीनिधे

दनुजदमन नृसिंह शौरे भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्तमभ्युद्धरेदेव माम् ॥ २९६ ॥

उद्दवणिका यथा—III, III, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, ३०×४=१२० ॥ अर्णो निवृत्तः । एवमन्येऽपि क्रमात्रेफवृद्धचरणा दण्डकाः समुन्नेया इति ॥

अथ प्रचितको दण्डकः—

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः॥२९७

नगणद्वयादुत्तरं सप्तभिर्यगणैः धीरधीभिः सप्तविंशतिवर्णात्मकचरणः प्रचितकाख्यो दण्डकः स्मृतः ॥

यथा—

मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द्र प्रभो देवकीगर्भरत्न त्रिलोकैकनाथ
प्रथितकपट मुरारिप्रभो दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केसरीन्द्र ।
चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यानिचेतोनिविष्टान्धकार
प्रणतजनपरितापोग्रदावानलच्छेदमेघ प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥२९८॥

उद्दवणिका यथा—III, III, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, ISS, २७×४=१०८ ॥ प्रचितको निवृत्तः ॥

अथाशोकपुष्पमञ्जरीदण्डकः—

यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति२९९

यत्र गुरोः परः क्रमाल्लघुर्दृश्यते रगणजगणक्रमेण रगणान्ते नगणाभ्यां यथेच्छवर्णधारणा दृश्यन्ते सा त्वशोकपुष्पमञ्जरि नाम दण्डको बुधैरुच्यते इति ॥

यथा—

मूर्ध्नि भास्वदम्बकसत्कुसुमसलीलवेष्टनं लसल्लवङ्गचारुचन्द्रिका कर्णेषु
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेऽतिकान्तकेसरोरुकृतदाम।
फुल्लनागकेसरादिपुष्परेणुभूषणं तनौ विभिन्नभित्युपात्तरेव एव
केशवः सदा पुनातु नः सुपुष्पभूषितः स मूर्तिमानिवागतो मधुर्विहर्तु-
मत्र ॥ १०० ॥

[illegible] यथा—SIS, ISI, SIS, ISI, SIS, SIS, SIS, ISI, ISI, [illegible] ॥
[illegible] निगदा ॥

अथ कुसुमस्तबको दण्डकः—

नगणः सकलः लघु यत्र भवेदपि विहरन्ति बुधाः कुसुमस्तबकम् १०१

[illegible]

यथा—

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥१०२

[illegible] यथा—IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, IIS, [illegible]
[illegible] ॥

[illegible]—

[illegible]
[illegible] ॥ १०३ ॥

[illegible]

[illegible]—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १०४

उद्दवनिका यथा—SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, SIS, । मत्तमातङ्गलीलाकरो निवृत्तः ॥

अथानङ्गशेखरः—

लघुर्गुरुर्निरन्तरा यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः १०५

यत्र प्रथमं लघुरनन्तरं गुरुरेवं क्रमेणाशोकपुष्पमञ्जरीविपर्ययेण स्वेच्छया जगण-रगणक्रमेण च जगणान्तं यत्र गणा लघ्वन्ता बहुनयनवर्णाचरणे यदा निवेश्यन्ते, स्वे-च्छयोक्तक्रमेण द्वीरादश वा प्रतिचरणं नियमेन जगणादिजगणान्तं लाघवमात्रं स्थाः स्थाप्यन्ते तदैव दण्डकोऽनङ्गशेखराख्यो भवतीति ॥

यथा—

उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य भामिके विजृम्भमाणगौरदीधिती

रतिरहस्यनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः प्रिय ।

इति प्रमोदकारिणीं प्रियाविनोदलक्षणां गिरं समुद्गिरन्मुरारिकृतां

प्रदोषकाल संगमोत्सवन्मना मनोजकेलिकौतुकी ययौ नु वः कृपार्थ-

लाप ॥ १०६ ॥

उद्दवनिका यथा—ISI, SIS, ISI, SIS, ISI, SSI, SIS, ISI, SIS, १८×४=११२ ॥ अथ चरणत्रये पादान्तगुरोर्विश्लेषेण लघुत्वं द्विधमित्यनङ्गशेखरो निवृत्तः । इति दण्डकाः ॥

अथार्धसमवृत्तान्युदाहियन्ते—तत्र चतुष्पदी पद्यम् । तद्द्विविधम् । वृत्तजातिभेदेन । तदक्षरसंख्यातं वृत्तम् । मात्रासंख्याता जातिरिति द्विविधम् । तद्वृत्तं पुनस्त्रिविधम् । समार्धसमविषमभेदेनेति । तत्र समं समचतुष्पदम् । अर्धसमं च यत्र प्रथम तृतीयं च एवं समानपदं चतुर्थे द्वितीयं च तुल्यं भवति । भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषममिति । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—

'पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
समम[illegible] वृत्तं विषमं चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्धसमं पुनः ॥
आदितस्तृतीयवच्च पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥'

इति । तत्र [illegible] एव लघुचरणार्धसमपुष्पकं तद्वृत्तं [illegible]—

द्विजवरचरणयुगलकृतौ प्रथमतृतीयपदौ यदा चरणे ।
द्विजवरगुरुचरणयुगलौ यदि चाथ द्वितीयचतुर्थौ च पुष्पिताग्रा ॥ १०७ ॥

[illegible] । [illegible] तु [illegible] लघुचतुष्टय ॥

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥३०८॥

अयुजि विषमे प्रथमे तृतीये चरणे नयुगरेफतो नगणयुगलरगणतः परो यकारो यगणो भवति । युजि समे तु द्वितीये चतुर्थे च चरणे नजौ नगणजगणौ च जरगाः जगणरगणगुरवश्च यत्र भवन्ति तत्पुष्पिताग्रानामकं छन्दः ॥

यथा—

करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्व्रततिर्हरेर्मुदेऽभूत् ॥ ३०९ ॥

उद्दवणिका यथा—वि० ।।।, ।।S, ।S।, SS, स० ।।।, S।।, S, ।S।, SS.

प्रसरति पुरतः सरोजमाला तदनु मदान्धमधुव्रतस्य पङ्क्तिः ।
तदनु धृतशरासनो मनोभूस्तव हरिणाक्षि विलोकनं तु पश्चात् ॥३१०॥

प्रकारान्तरेणोद्दवणिका यथा—वि० ।।।, ।।।, S।S, ।SS, स० ।।।, ।S।, ।S।, S।S, S, इति पुष्पिताग्रा निवृत्ता ॥

अथोपचित्रं छन्दः—

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् ॥ ३११ ॥

यत्र विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे एवंविधे दलेऽर्धे यदि सौ सगणद्वयं च सलगाः सगणलघुगुरवो भवन्ति, किं च युजि समे द्वितीये चतुर्थे च चरणे यदि भौ भगणद्वयं च भात् भगणात् गुरुकौ भवतस्तदोपचित्राख्यमर्धसमं वृत्तमिति । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरितव्यः ॥

यथा—

मुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।
गगनं चपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥ ३१२ ॥

उद्दवणिका यथा—वि० ।।S, ।।S, ।।S, ।, S, स० S।।, S।।, S।।, S, S, उपचित्रं निवृत्तम् ॥

अथ वेगवतीछन्दः—

विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकवृत्तमेव वेगवती स्यात् ॥ ३१३ ॥

विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे प्रथमाक्षरहीनं दोधकवृत्तमेव वेगवती स्यात् । समे तु दोधकमेवेति । अतः प्रथमे तृतीये सगणत्रयानन्तरं गुरुः, चतुर्थे द्वितीये च भगणत्रयानन्तरं गुरुद्वयमिति ॥

यथा—

स्मरवेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा ।
रभसान्न गुरुं गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥ ३१४ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ऽ, स० ऽ॥, ऽ॥, ऽ॥, ऽ, ऽ, वेगवती निवृत्ता ॥

अथ हरिणप्लुता छन्दः—

अयुजि प्रथमेन विवर्जितो द्रुतविलम्बिततो हरिणप्लुता ॥ ३१५ ॥

अयुजि प्रथमे तृतीये च चरणे द्रुतविलम्बिततः प्रथमेन वर्णेन विवर्जिते सति युजि तु द्रुतविलम्बितछन्दसैव तदा हरिणप्लुता छन्दः । एतदुक्तं भवति—प्रथमे तृतीये च चरणे सगणत्रयानन्तरं लगौ, द्वितीये चतुर्थे च चरणे नगणानन्तरं भगणद्वयमथ च रगणमिति ॥

यथा—

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।

कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ॥ ३१६ ॥

उट्टवणिका यथा—वि० ॥ऽ, ॥ऽ, ॥ऽ, ।, ऽ, स० ॥।, ऽ॥, ऽ॥, ऽ।ऽ, हरिणप्लुता निवृत्ता ॥

अथापरवक्त्रं छन्दः—

अयुजि ननरला: गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ॥ ३१७ ॥

अयुजि विषमे प्रथमे तृतीये च चरणे ननरला नगणद्वयरगणलघवः अथ च गुरुः समे द्वितीये चतुर्थे च चरणे नजौ नगणजगणावथ च जरौ जगणरगणौ यत्र भवतस्तदिदमपरवक्त्रं नाम वृत्तम् ॥

यथा—

स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमिवैत्य माधवम् ।

मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥ ३१८ ॥

उट्टवणिका यथा— वि०, ।।।, ।।।, ऽ।ऽ, ।, ऽ, स० ।।।, ।ऽ।, ।ऽ।, ऽ।ऽ, यथा वा हर्षचरिते—

सरलयसि दृशां किमुत्सुकामविरतिवामविलासलालसे ।

अवतर कलहंसि वापिकाः पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥ ३१९ ॥

अपरवक्त्रं निवृत्तम् ॥

अथ सुन्दरी छन्दः—

अयुजोर्यदि सौ लगौ पुनः समयोः स्भौ रलगाश्च सुन्दरी ॥ ३२० ॥

यत्र अयुजोर्विषमयोः प्रथमतृतीययोश्चरणयोर्यदि सौ सगणद्वयमथ च लगौ लघुगुरू भवतः पुनरपि तावेव, समयोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चरणयोः स्भौ सगणभगणावथ च रलगा रगणलघुगुरवो भवन्ति, तत्सुन्दरीछन्दः ॥ द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरणीयः ॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यां तु 'अयुजो युजि सभरा यदि सुन्दरी तदा' इति पाठ उपलभ्यते.

यथा—

यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ ३२१ ॥

उद्दवणिका यथा—वि० ।।ऽ, ।।ऽ, ।, ऽ, ।, ऽ, स० ।।ऽ, ऽ।।, ऽ।।, ।, ऽ, यथा वा—'अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः' इत्यादि रघुवंशे। सुन्दरी निवृत्ता ॥

एवमुक्तपरिपाट्यार्धसमवृत्तान्येकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपर्यन्तप्रस्तारेषु द्वाभ्यां वृत्ताभ्यां स्वबुद्ध्या नामानि धृत्वा सुधीभिरूह्यानि । ग्रन्थविस्तरभीत्या प्रसिद्धान्येव कानिचिद्वृत्तान्यत्रोदाहृतानीति शिवम् । इत्यर्धसमवृत्तानि ॥

अथ विषमवृत्तानि—

तत्र विषमम्—

'यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।
तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥'

इति लक्षणलक्षितम् ।

तत्र प्रथममुद्गताछन्दः—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे ।

यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ भवतीयमुद्गता ॥ ३२२॥

भोः शिष्याः, यत्र प्रथमे चरणे सजौ सगणजगणावथ च सलौ सगणलघू भवतः, अनन्तरे द्वितीये नगणसगणजगणगुरुकाणि भवन्ति । अथ तृतीये चरणे यदि भगणनगणभगणगुरवः स्युः । अथो चतुर्थे सजसा सगणजगणसगणाः । अथ च जगौ जगणगुरू भवतस्तदोद्गतानामकं छन्दः ॥

यथा—

विललास गोपरमणीषु तरणिसुतया प्रमोद्गता ।

कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्मिविभ्रमम् ॥ ३२३ ॥

उद्दवणिका यथा—१ ।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ।, २ ।।।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ, ३ ऽ।।, ।।।, ऽ।।, ऽ, ४ ।।ऽ, ।ऽ।, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ,

अथ च—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे ।

यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ प्रभवतीयमुद्गता ॥ ३२४॥

तत्र प्रथमे चरणे सगणजगणसगणलघवः द्वितीये नसजगुरुकाणि । अथ तृतीये चरणे यदि भनजलघुगुरवः स्युः । चतुर्थे सजसाः सगणजगणसगणाः । अथ

च जगौ जगणगुरू यत्र भवतस्तदा तृतीयचरणमात्रजातभेदा भारविमाघयोरुपलभ्यमानत्वादियं प्रकारान्तरेणोद्गता प्रभवतीति ॥

ततश्च किराते यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।

क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनंजयः ॥३२५॥

उट्टवणिका यथा—१ IIS, ISI, ISI, I, २ III, IIS, ISI, S, ३ SII, III, ISI, I, S, ४ IIS, ISI, IIS, IS, I, S,

यथा वा माघे—

तव धर्मराज इति नाम सदसि यदपष्टु पठ्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथ वा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥३२६॥

उट्टवणिका समानैव । उद्गता निवृत्ता ॥

अथ सौरभकच्छन्दः—

प्रथमुद्गतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रनभगैर्भणितं कथयन्ति सौरभकमेनदीदृशम् ॥ ३२७ ॥

भोः शिष्याः, यत्र त्रयं प्रथमद्वितीयचतुर्थमिति पदत्रयमुद्गतासदृशमेव । इह सौरभके तृतीयपादमन्यथा । उद्गतापादाद्भिन्नमित्यर्थः । अन्यथात्वमेवाह—जायत इति । तृतीयपदं रनभगैः रगणनगणभगणगुरुभिर्भणितं यत्रैतदीदृशं सौरभकनामकं वृत्तं भवतीति च्छान्दसीयाः कथयन्तीति ॥

यथा—

परिभूतफुल्लशतपत्रवनविसृमरगन्धविभ्रमा ।

कस्य हृदं हरतीह हरे पद्मसौरभकला तवाननात् ॥ ३२८ ॥

उट्टवणिका यथा—१ IIS, ISI, IIS, I, २ III, IIS, ISI, S, ३ SIS, III, SII, S, ४ SIS, III, SIS, I, S, सौरभकं निवृत्तम् ॥

अथ ललितं छन्दः—

नयुगं सकारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके[1] ।

नदुरीरितमुक्तमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता॥३२९॥

भोः शिष्याः, यत्र तृतीयके चरणे नयुगं नगणद्वयं सकारयुगलं सगणयुगं च भवति तदुक्तमतिभिर्ललितमिति नामकमुदीरितमिति । अस्य ललितस्य यदि शेषं सकलं प्रथमद्वितीयचतुर्थपदं यथोद्गतासदृशमित्यर्थः ॥

---

1. 'चरणेऽतृतीयके' इति पुस्तको०.

यथा—

व्रजसुन्दरीसमुदयेन कलितमनसा स्म पीयते ।
हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥ ३३० ॥

उद्दवणिका यथा—१ IIS, ISI, IIS, I, २ III, IIS, ISI, S, ३ III, III, IIS, IIS, ४ IIS, ISI, IIS, ISI, S, ललितं निवृत्तम् ॥

भवत्यर्धसमं वक्त्रं विषमं च कदाचन ।
तयोर्द्वयोरुपान्त्येषु छन्दस्तदधुनोच्यते ॥ ३३१ ॥

अथ वक्त्रं छन्दः—

वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ ३३२ ॥

भो शिष्याः, युग्भ्यां दलाभ्यां पदाभ्यां मगौ मगणगुरू स्याताम् । अथ च—अब्धेश्चतुर्थाद् वर्णात् परतो यो यगणोऽनुष्टुभ्यष्टाक्षरप्रस्तारे यत्र यत्र 'शेषेष्वनियमो मतः' इति वचनादष्टमो गुरुरेव यत्र तद्वक्त्रमिति वृत्तं ख्यातमिति ॥

यथा—

वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
बल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥ ३३३ ॥

उद्दवणिका यथा—१ SSS, S, ISS, S, २ SS, S, SIS, S, S, ३ SIS, S, ISS, S, ४ SSS, S, ISS, S,

अथ च—

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ३३४ ॥

युजोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चरणयोरित्यभिप्रायेण चतुर्थतो वर्णात् जेन जगणेन पथ्यावक्त्रं (वक्त्रमेव) वृत्तं प्रकीर्तितम् । शेषं समानम् ॥

यथा—

रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
आसीद्गोपमृगाक्षीणां पथ्यावक्त्रमधुस्तुतिः ॥ ३३५ ॥

उद्दवणिका यथा—१ SIS, II, SSS, २ SSI, I, ISI, S, ३ SSS, II, SSS, ४ SSS, I, ISI, S,

अपि च—

प्रथमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठं तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ ३३६ ॥

---

१. 'सुन्दर' छन्दो०. २. 'नियम' छन्दो०.

इति । सर्वत्र वक्रप्रकरणे निगदितैव । लक्षणमुपलक्षितं विचक्षणैरछन्दःसिकैरिति ॥

यथा—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ ३३७ ॥

उद्दवणिका यथा—SSSI, ISSS,

किं च—

प्रयोगे प्राथिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।
लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातिस्तस्याष्टाक्षरता कृता ॥ ३३८ ॥

तथा नानागणभेदेन विषमवृत्तमेव सकलपुराणादिष्वष्टाक्षरचरणं सर्वसहामेव लभत इति विषमवृत्तानि दिङ्मात्रतः समुदाहृतानि । शेषाणि भट्टलक्ष्मीधरनिर्मितपिङ्गलवृत्तौ रविकरशम्भुपशुपतिविरचितवृत्तकदम्बकमन्थे चावगतमतिभिरन्यानीत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ गद्यानि—

तत्र—

गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥ ३३९ ॥
अपादः पदसंतानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम् ।
चूर्णिकोत्कलिका प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ ३४० ॥

तत्र—

अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।
तद्धि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ ३४१ ॥

यथा—

स हि त्रयाणामेव जगतां पतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेण यदुवंशेऽवततार । यः प्रसङ्गेनापि स्मृतोऽभ्यर्चितो वा गृहीतनामा पुंसः संसारपारमवलोकयति ॥ ३४२ ॥

चूर्णकं निवृत्तम् ॥

अथोत्कलिकाप्रायम्—

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् ॥ ३४३ ॥

उत्कलिकाप्रायं कल्लोलप्रायमुत्कटभासमानमित्यर्थः ॥

यथा—

प्रणिपातप्रवणप्रधानाशेषसुरासुरसुन्दरसौन्दर्यप्रकटकिरीटकोटिनिविष्टस्पष्टमणिमयूखच्छटाच्छुरितचरणनखचक्रविक्रमोद्दामवामनाकारानुजनगरशिखरखण्डितब्रह्माण्डनिर्गतनिःसरत्क्षरदमृतकरप्रकरभासुरसुरवाहिनीप्रवाहपवित्रीकृतविष्टपत्रय कैटभारे क्रूरतरसंसारापारसागरनानाप्रकारावर्तविवर्तमानविग्रहं मामनुगृहाण ॥ १४४ ॥

यथा वा—

[illegible]निविडगद्दामयमरतलं त्रिलोकपावने । अञ्जनपूर्णपुञ्जश्यामं शार्ङ्गं नमस्यामाने ॥ १४५ ॥

[illegible] निरूपणम् ॥

मुर्धेकदेशगतपदं मुखगन्धिः पुनः स्मृतम् ॥ १४६ ॥

यथा—'[illegible]' इत्यादि । 'हर हर जितमन्मथ गुरु[illegible]' इत्यादि वा ।

यथा वा—

जय जय जय जनार्दन सुकृतिजनमनस्तडाग[illegible] [illegible] [illegible] निर्मुक्त[illegible] [illegible] श्रीश विभक्त [illegible] [illegible] [illegible] रक्ष रक्ष ॥ १४७ ॥

[illegible] निरूपणम् ॥

[illegible] ॥

इत्यादि शतशो भेदा यथा दिङ्मात्रदर्शितम् ।

[illegible] ॥ १४८ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विविधभेदभरितं सत्याक्षरपरिकल्पितम् ।
स्फुरद्वृत्तदलं छन्दःप्रदीपं पश्यत स्फुटम् ॥
छन्दःप्रदीपकः सोऽयमखिलार्थप्रकाशकः ।
लक्ष्मीनाथेन रचितस्तिष्ठत्वाचन्द्रतारकम् ॥

इत्यालंकारिकचक्रचूडामणिश्रीमद्रायभट्टात्मजश्रीलक्ष्मीनाथभट्टविरचिते पिङ्गलप्रदीपे
वर्णवृत्ताख्यो द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

